J. V. JAKOVEC

ÁRAK A TERV-GAZDASÁG-BAN

747

J. V. JAKOVEC

Árak a tervgazdaságban

E.M.G. ... ÁRT BIZ.
Könyvtára,

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1976

A MŰ EREDETI CÍME
ЦЕНЫ
В ПЛАНОВОМ ХОЗЯЙСТВЕ
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЭКОНОМИКА»
MOSZKVA 1974

FORDÍTOTTA
NAGY JÓZSEFNÉ

SZERKESZTETTE
ÉS A FORDÍTÁST AZ EREDETIVEL EGYBEVETETTE
KOVÁCS KATALIN

ISBN 963 09 0529 9

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЭКОНОМИКА»
1974 Г.
© NAGY JÓZSEFNÉ, 1975. HUNGARIAN TRANSLATION

Előszó

J. V. Jakovec nagy terjedelmű és kitűzött feladatát tekintve nagy jelentőségű monográfiája az áralakulást vizsgálja a szocializmusban, továbbá azokat a módszereket, melyek révén a szocialista állam irányíthatja az árak alakulását úgy, hogy a társadalmi termelés hatékonyságának emelkedésével, a tudomány és a technika fejlődésével párhuzamosan biztosítja az általános árszínvonal megalapozott csökkenését és az árarányok javulását.

Az árak tervszerű irányításának a – gazdasági törvények összes követelményét figyelembe vevő és *optimális* népgazdasági hatékonyságra törekvő – feladata csak bizonyos feltételek mellett lép fel. Tudjuk, hogy a régebbi történelmi korszakokban az egész világon a *naturális* gazdaság volt az uralkodó, amelyben vagy egyáltalán nem volt szükség árakra, vagy azok csak igen lényegtelen szerepet játszottak a gazdasági forgalomban. Az *áru*gazdaság csak a kapitalizmusban vált uralkodóvá. Itt azonban túl sok, egészen ellentétes érdekekkel rendelkező magángazdaság volt, ezen a talajon a gondolata sem merülhetett fel annak, hogy az egész társadalom számára optimális arányokat és árakat alakítsanak ki. Az árak alakulását – a kereslet és kínálat törvénye alapján – a piaci spontaneitás irányította, amely egyáltalán nem zárta ki sem a termelés aránytalanságait és az ipari válságokat, sem a tömeges csődöket és munkanélküliséget, sem más nemzetgazdasági veszteségeket és bajokat. Az ilyen árakat nem nevezhetjük optimálisaknak.

Ismeretes, hogy csak a termelési eszközök magántulajdonának felszámolása és olyan egységes gazdaság kialakulása, melynek termelési erőforrásai és érdekei országos méretekben közösek, tette lehetővé, hogy feladatként magunk elé tűzzük az árak tervszerű irányítását. E lehetőség első előfeltétele a Nagy Októberi Szocialista Forradalom volt, amely új korszakot nyitott az emberiség történetében. A több mint fél évszá-

zados tapasztalatok azonban megmutatták azt is, hogy e feladat sikeres megvalósításához más előfeltételek is szükségesek. Ilyen előfeltétel mindenekelőtt, hogy elméletileg teljesen tisztázzuk, számunkra a szocializmusban milyen árak a legelőnyösebbek, mely gazdasági emelők a legalkalmasabbak az árak hatékony irányításához és milyen *mértékkel,* milyen egységekben mérhető térben és időben az árak színvonala, valamint emelésük vagy csökkentésük relatív hatékonysága.

A „piaci szocializmus" híveinek és mindazoknak, akik „nagy nyereségtartalmú" vagy nagyon rugalmas árakra orientálnak bennünket, meg kellene érteniük, hogy az ár elsősorban az áru értékének, vagyis annak a társadalmilag szükséges munkaráfordításnak pénzbeli kifejezése, amely az adott áruban újratermelésének egyik vagy másik szakaszában megtestesül. Ez gazdasági törvény, és egyáltalán nem követeli meg a csere egyenértékűségét minden részesetben. Az árak egyedi eltérései az értéktől teljesen törvényszerűek, minthogy végső fokon kölcsönösen kiegyenlítik egymást, s így csupán az értéktörvény követelményét valósítják meg. A népgazdaság általában igen bonyolult komplexum, éppen ezért lehetetlen, hogy nagy vonásokban való áttekintése mellett a piaci konjunktúra minden apró ingadozását figyelembe lehessen venni. Ez azonban nem is követelmény.

Ha lemondanánk az árak tudatos irányításáról, ez nagyon megnehezítené a tervezés más feladatainak a megoldását is. A napról napra változó piaci konjunktúra nálunk még egyes vállalatoknál sem lehet a gazdasági elszámolás megbízható alapja, hiszen mindig csak a tegnapról, a múlt adatairól tájékoztat. Még kevésbé lehet alkalmas arra, hogy a több éves népgazdasági tervek alapjául szolgáljon.

A tervárak felépítésének csak az áruk *értéke* lehet kellően megbízható bázisa, figyelembe véve újratermelésük teljes népgazdasági ráfordításait és a munkatermelékenység növekedését az árak érvényességének *egész időszakában.* Semmilyen más ár, amelyet a piaci spontaneitás alakítana ki, s amely csak az értéktől való „rugalmas" eltéréseket tükrözi a múlt valamely múlékony pillanatában, nem felel meg jövőbeni feladatainknak. Amikor azonban az árak *irányítását* tűzzük ki feladatul, akkor ezeket az eltéréseket szabályozni kell, kiegyenlítésüket olyan lehetséges alacsony színvonalon valósítva meg, amely mellett az árak – a helyi ingadozásokat kizárva – az egész országban biztosítják a kereslet és kínálat szilárd egyensúlyát és a dolgozók lehető legmagasabb életszínvonalát az árak érvényességének egész időszakában.

A tudományos-technikai haladás és a munkatermelékenység ebből fakadó emelkedése lehetővé teszi az előállított anyagi javak mennyiségének növelését még akkor is, ha a termelő szférában csökkentik a munkanap *hosszát*, s növelik a más szükségletekre fordítható szabad időt. Mintegy kitágulnak az egyre hatékonyabb munka időhatárai, s ugyanakkor emelkedik életszínvonalunk is.

Igaz, a tudományos-technikai haladást nem ajándékba kapjuk. Megvalósítása jelentős termelési alap befektetéseket igényel. Amennyiben a befektetések csak a felhalmozásból meríthetők, akkor ez a következő években korlátozza a fogyasztás mértékét. Az új befektetések révén azonban minden évben nő a munka alapellátottsága és termelékenysége, csökkennek az árak, nőnek a fogyasztási alapok, s ezzel együtt emelkedik a dolgozók kulturális és életszínvonala.

A győztes szocializmus eszményeivel azonban nem egyeztethető össze sem a fogyasztási alapok önmagában vett, a minőségi értékelést mellőző magas volumene, sem a magas haszon hajhászása, ami nyilvánvalóan a múlt kispolgári maradványa. Már napjainkban is jól ismertek azonban azok a vívmányok, amelyek a dolgozók jobb eredményekért folytatott alkotó versenyéből, valamint az éves és több éves tervfeladatok sikeres teljesítéséért való közös tevékenységből származnak.

A több éves termelési tervekben az árak ésszerű irányítása mellett meg kell találni a legmegfelelőbb fogyasztási és felhalmozási arányokat, hogy optimális hatást érjünk el az egész tervidőszakban.

Ez a feladat nem könnyű, az azonban egyértelmű, hogy a spontán piaci árakra való orientációval nem oldható meg. Igaz, a kapitalizmusban – ahol ez a spontaneitás válság jellegű visszaesésekhez vezet – ilyen feladat nincs is. Az árak befolyásolására azonban még ott is sokféle eszköz áll rendelkezésre. Ezek közé elsősorban a különböző árukra kivetett jövedelmi és egyéb közvetett adókat sorolhatjuk. Az imperializmusban – és különösen annak mai időszakában – pedig széles körben elterjedtek *a monopolárak*. Itt azonban az árak irányítása más feladatokat vet fel. A megtermelt javak értékét ágazati vetületben és a vállalatok nagyságától függően újra elosztja a nagy monopóliumok javára, a kisebb kívülállók, valamint a dolgozók életszínvonalának a rovására.

Az áralakulást nemcsak a termelés, hanem a pénzforgalmi szféra változásai is befolyásolják. Legfontosabb javait – a nemzeti vagyont és a nemzeti jövedelmet – a társadalom csak olyan tökéletlen eszközzel tudja mérni, mint például a dollár vagy a font sterling, amelyek nemcsak a há-

borús és forradalmi években, hanem minden újabb inflációval vagy deflációval érezhetően változtatják értéküket, hatást gyakorolva az árak alakulására.

Az utóbbi időben Nyugaton a pénzforgalmat nemcsak az állami szervek szabályozzák, hanem a mögöttük álló nagy monopóliumok, bankárok és más pénzemberek is. Számukra azonban – osztályérdekeik szempontjából – a csökkenő értékű valuta mindennél előnyösebb. Az áruforgalomban ugyanis a valuta értékének csökkenését ellensúlyozza az árak növekedése, s így az eladó ennek kapcsán általában semmit sem veszít. A vállalkozó pedig, aki munkásait a nem teljes értékű pénzzel fizeti ki – mint a legerősebb fél –, csak nyerhet. Egyáltalán nem véletlen, hogy az áremelkedést mindig árnyékként követi a reálbérek színvonalának csökkenése.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom utáni első években bekövetkezett súlyos papírpénz-infláció idején a szovjet rubel – folyó árakon értékelve – havonta 10%-ot vesztett értékéből, a stabilizációja érdekében tett minden erőfeszítés ellenére.

A helyzet csak a belső ellenforradalom teljes szétzúzásával és az új gazdasági politika bevezetésével változott meg. Lenin már 1922 novemberében, a Komintern IV. kongresszusán tartott beszédében világosan és határozottan beszélt e problémáról: „Ami igazán fontos, az a rubel stabilizációjának a kérdése... Ha sikerül a rubelt hosszú időre, később pedig egyszer s mindenkorra stabilizálnunk, akkor győztünk... Akkor egész gazdaságunkat szilárd alapokra helyezhetjük és a szilárd alapokon tovább fejleszthetjük."[1]

Az új gazdasági politika már elért sikereire hivatkozva, abban a meggyőződésben, hogy a rubel stabilizációja rendkívül nagy jelentőségű, Lenin biztosított a további sikerekről ezen az úton, „hacsak nem követünk el valami különösen nagy ostobaságot". Azután még ezt a jellemző megjegyzést fűzte a mondottakhoz: „már azzal is meg lehetünk elégedve, hogy elértük a legfontosabbat: megteremtettük a rubel stabilizálásának feltételeit"[2].

A rubel – mint a javak értéke mérésére szolgáló alapmérték (*t*) – stabilitását azonban nem szabad összekeverni az értékelendő javak hasznos-

[1] *Lenin* Művei. 33. köt. Szikra 1953. 422. old.
[2] Ugyanott, 422–423. old.

ságának, azaz használati értékének (p) mérőeszközét képező „változatlan árakkal".

A p/t arány a technikai haladás körülményei között szüntelenül változik és önmagában mértéke lehet az ország termelőerői növekedésének.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme óta – lényegében még az árugazdaság sajátos körülményei között maradva – már rendelkezünk a tervszerű árképzés lehetőségével. A tervnek az árszínvonalra vonatkozó direktív feladatai az elkövetkező években a törvény erejével bírnak.

A szocializmusban a nemzeti jövedelemnek az árak segítségével történő újraelosztási lehetősége cseppet sem kisebb, mint a tőkésországokban. A mi feladataink azonban egészen mások. Idegen munka kizsákmányolása a szocialista országokban senkinek sem engedhető meg. Az elosztás alapelvévé már a szocializmus kezdetén az a megmásíthatatlan követelmény vált: „Mindenkinek munkája minősége és mennyisége szerint." Az árutermelő társadalomban a normális árak egyenértékű cserét feltételeznek. A tervgazdaságban az árképzésnek az említett célra irányuló egyetlen manővere pedig az, hogy a terv kötelező árait az érték alapján építsék fel, s attól az árak érvényességük egész időszakában átlagosan a lehető legkisebb mértékben térjenek el.

Ez nem zárja ki azt a feladatot sem, hogy a nemzeti jövedelmet újraelosszuk, átcsoportosítsuk az egyik ágazatból a másikba, a leginkább lemaradottak felfejlesztése végett, hogy emeljük a tudomány és a technika általános színvonalát, és elvégezzünk más feladatokat.

Az árak tervszerű irányítása, az árak megfontolt csökkentése újabb ösztönző erő a tudomány és a technika fejlődésének meggyorsításához, emellett további lehetőséget nyújt a társadalom anyagi és szellemi szükségleteinek még teljesebb kielégítéséhez. Reméljük, hogy jelen könyv az árak tervszerű irányításának vizsgálatával felkelti a kutatók tudásszomját, és fellelkesíti őket annak a feladatnak a megoldására, hogyan lehetne jobban és hatékonyabban felhasználni az árakat – amelyek évezredeken át a kizsákmányolók és a magánkereskedők érdekeit szolgálták – arra, hogy szüntelenül növeljük a szocialista termelés hatékonyságát és az egész dolgozó nép életszínvonalát.

1973. október 16.

Sz. G. Sztrumilin
akadémikus

A szerző előszava

Amikor az olvasó egy új könyvet kezd olvasni, joggal teheti fel először is azt a kérdést, hogy mi abban az új az e témával kapcsolatban korábban kiadott könyvekhez képest.

Ez a kérdésfeltevés ez esetben is jogos. Nem panaszkodhatunk arról, hogy kevés tudományos munka jelenik meg az árképzés problémáiról. Az utóbbi két évtizedben a Szovjetunióban erről több tucat tanulmány és sok száz cikk jelent meg. A mindennapi élet szükségletei és a kutatások fejlődése egy új tudományág – *a tervszerű árképzés tudománya* – kialakulásához vezetett.[1]

A fiatal tudományokhoz hasonlóan, ez a tudomány sem fejlődik egyenletesen. Az árak felépítésének modellje, az ágazati jövedelmezőségi normatívák meghatározásának elvei, az új termékek árának megállapítása, a termékek fogyasztási sajátosságainak az árképzésnél való figyelembevételét szolgáló módszerek kerültek az elméleti közgazdászok figyelmének középpontjába, miközben az áralakulás törvényszerűségei és tényezői gyakorlatilag látókörön kívül maradtak.

A termelői árképzés tudományos és gyakorlati módszertanával a tudományos dolgozók ezrei foglalkoznak, a fogyasztói árak kialakításának nem kevésbé fontos, ugyanakkor sokkal bonyolultabb és társadalmilag jelentősebb kérdéseivel azonban mindössze néhány tucat kutató foglalkozik. Márpedig a tudomány minden ágának az adott tárgyról

[1] A gyorsan fejlődő közgazdaságtudomány rendszerében a következőket különböztethetjük meg: *politikai gazdaságtan*, amely a közgazdaságtudomány piramisának csúcsán helyezkedik el és a gazdaság legáltalánosabb problémáit vizsgálja; *funkcionális gazdaságtanok*, amelyek a gazdaságirányítás egyes funkcióinak (tervezés, pénzügyek, hitel, árképzés stb.) vizsgálatával foglalkoznak; *ágazati gazdaságtanok*, amelyek a gazdasági törvények hatásmechanizmusát és felhasználását vizsgálják az egyes ágazatok (az ipar és annak egyes ágai, a mezőgazdaság, a közlekedés stb.) tekintetében.

alkotott ismeretek valamennyi aspektusa arányosan fejlődő rendszerének kell lennie.

Az árképzésben a kutatások alapvető hiányossága az áralakulás, az árstruktúra, az árarányok kérdéseinek statisztikai megközelítése. A szovjet gazdaságot a tudományos-technikai forradalom századában az arányok és a ráfordítások növekvő dinamizmusa, az áruk és szolgáltatások gyorsan változó választéka jellemzi. Ilyen körülmények között nem az a legfontosabb és a legbonyolultabb feladat, hogy megtaláljuk és egyszer s mindenkorra rögzítsük az adott népgazdasági arányokat, az árszínvonalat és az árarányokat, hanem az, hogy idejében, a kellő irányban és mértékben változtassuk őket. Ezért a súlypontnak közgazdasági kutatásokban is a folyamatok dinamikájának vizsgálatára kell helyeződnie, hogy hozzáértően és hatékonyan irányíthassuk az árak alakulását.

Az áralakulás, az árszínvonal-változás, az árarányok és az árstruktúra kérdései ma elsőrendű jelentőségűek. Ez következik az SZKP XXIV. kongresszusának határozatából, amely az árpolitika fő feladataként az árszínvonal stabilitásának biztosítását jelölte meg, valamint egyes áruk és árucsoportok árának tervszerű, gazdaságilag megalapozott csökkentését.

E politika megvalósítása megköveteli az áralakulás törvényszerűségeinek és tényezőinek mélyreható elemzését a szocialista gazdaságban, valamint az áralakulás tervszerű irányítása tudományosan megalapozott mechanizmusának a kidolgozását.

E kérdések elméleti kidolgozása annál is inkább szükséges, mert az utóbbi évek közgazdasági irodalmában széleskörűen elterjedtek az olyan koncepciók, amelyek az árak lényeges növelését irányozták elő. A tervszerű árképzés azonban nem kockajáték, ahol könnyen kialakítható mindenféle elképzelt konstrukció és azután ugyanolyan könnyen le is rombolhatjuk azt, amit építettünk. Az árszínvonal és az árarányok minden változása bonyolult és messzire vezető következményekkel jár, mégpedig nemcsak gazdasági, hanem társadalmi-politikai következményekkel is.

Az árak a tervgazdaságban fontos gazdasági és társadalmi funkciót töltenek be. Az árak alakulása közvetlen hatást gyakorol a termelés hatékonyságára, a nép életszínvonalára, a pénz vásárlóerejére. Az árak szoros kapcsolatban vannak a szocialista gazdaság tervszerű irányításának más gazdasági emelőivel. Ezért itt különösen helyén való az az aranyszabály, hogy „hétszer mérj, mielőtt egyszer vágsz". Az árak megvál-

toztatására tett javaslatok várható társadalmi-gazdasági következményeit a közgazdaságtudománynak gondosan és felelősen kell elemeznie, miután biztosította az ehhez szükséges kritériumokat és eszközöket.

Az áralakulás napjainkban különösen nagy gyakorlati jelentőségre tesz szert a perspektivikus ártervezéssel és prognosztizálással összefüggésben, amikor az árrendszer továbbfejlesztésének programját a tizedik ötéves terv időszakára és hosszú távra is ki kell dolgozni. A társadalmilag szükséges munkaráfordítások színvonalának és arányainak változásával kapcsolatos törvényszerűségek elmélyült elemzésére támaszkodva és az árpolitika alapvető feladataiból kiindulva ki kell dolgozni a perspektivikus áralakulási koncepciót, meg kell határozni az árváltozások irányait, biztosítani kell az általános árszínvonal stabilitását, majd tervszerű, gazdaságilag megalapozott csökkentését. Ez az SZKP gazdaságpolitikájának egyik központi kérdése a jelenlegi szakaszban.

Ily módon e könyvnek nem a tárgya, hanem a kutatási módja, vagyis az jelenti az újat, hogy a tervszerű árképzés problémáinak, módszereinek és koncepciójának egész komplexumát az áralakulásra gyakorolt hatásuk szempontjából vizsgálja. A szerző akkor fogja feladatát betöltöttnek tekinteni, ha az általa vitára bocsátott, bonyolult árképzési problémák a kutatókat arra irányítják, hogy kollektív erőfeszítések révén felszámolják a tervszerű árképzés „fehér foltjainak" egyikét, segítsenek gazdasági gyakorlatunknak, hogy hozzáértőbben és hatékonyabban, tervszerűen használják fel az értéktörvényt a szocialista gazdaságban.

I / A tervár mint a szocialista gazdaság kategóriája

1. Az ár tartalma a tervgazdaságban

Az ár mint közgazdasági kategória több ezer éve létezik, azóta, amióta megkezdődött a munka termékeinek cseréje az elkülönült árutermelők között, kialakult az árutermelés, működni kezdett az értéktörvény, megjelent a pénz, amely az áruk értékmérőjévé vált.

A *tervár* azonban új kategória, amely csak a szocialista gazdaság sajátja. Nem lesz majd a fejlett kommunista társadalomban, amikor sikerül – Engels szavai szerint – lemondani a „hírhedt érték" szolgálatairól és áttérni a munka termékeiben megtestesült ráfordítások mérésének közvetlen társadalmi formáira.

A tervár kettős jellegű, ami megnehezíti természetének megértését. Egyes közgazdászok az értéktörvény működésének spontán formáját azonosítják tartalmával, és lehetetlennek tartják az árugazdaság kategóriáinak (érték, ár, pénz) és a tervgazdaság kategóriáinak szerves összekapcsolását. Hol egyik, hol másik közgazdászt ragadja magával a tervárak egyoldalú felfogása, elfeledkeznek a másik oldalról, és vagy arra szólítanak fel, hogy – az értéktörvényt és az árakat magunk mögött hagyva – a lehető leggyorsabban „ugorjunk át" a munka számbavételének kommunista formájára, vagy „hátrafelé húznak", a „szabad áralakulás" rég letűnt időszakába.

Miben is áll hát a tervárak kettőssége? Egyrészt a szocialista gazdaságban épp úgy, mint a megelőző korszakokban, az ár az áruk értékének, vagyis a bennük megtestesült társadalmilag szükséges munka mennyiségének a mérésére szolgál. Az áruk árszínvonalának és árarányainak változásai végső fokon értékváltozásaikat követik.[1] Az áruk értéke

[1] „Bármiképpen rögződött vagy szabályozódott eredetileg a különböző áruk ára egymáshoz, az értéktörvény uralkodik mozgásukon. Amikor az áruk termeléséhez szükséges munkaidő csökken, egyébként változatlan körülmények között csökkennek

azonban nem tükörképként jelenik meg az árban. Az árra igen sok tényező hat. Ezek közül egyesek az árat az érték változásának követésére kényszerítik, mások pénzbeli mértékére hatnak, ismét mások az ár értéktől való tartós eltérését, módosulását (az „áringadozások centrumának" áthelyeződését) okozzák, végül egyes tényezők az árnak az értéktől való időleges, konjunkturális eltérését vagy módosulását vonják maguk után.

Az ár mintegy az értéktörvény „ügynöke", a társadalom gazdasági életének a felszínen megjelenő képviselője. Mint a többi gazdasági törvény, az értéktörvény is tendencia jelleggel érvényesül, és nem közvetlenül nyilvánul meg az áralakulásban. Mindazonáltal ez a törvény teljesen reális, objektív, és a gazdasági életben figyelembe kell venni követelményeit.

Következésképpen a marxista munkaérték-elméletnek az értéktörvényről, az árak tartalmáról, az árak alakulását meghatározó tényezőkről szóló alaptételei a szocializmusban is érvényesek maradnak. Az ár a szocializmusban is értékkategória, az áruk értékének pénzbeli kifejezése.

Ha az árnak más tartalmat adunk (a közvetlen társadalmi munkaráfordítások mércéjévé vagy az optimális terv értékelésének kifejezőjévé tesszük), akkor más gazdasági kategória lesz, habár elnevezése a régi marad. Az ár mint értékkategória elhalása azonban mindeddig még nem következett be. Az ár objektív szükségszerűség a fejlett szocialista társadalomban éppúgy, mint az árutermelés, az áru-pénzviszonyok, az értéktörvény, a pénz, a hitel és más értékkategóriák.

Másrészt a tervár a szocialista tervgazdaság kategóriája. Vannak olyan sajátos vonásai, amelyek alapján erről mint a szocializmus specifikus kategóriájáról beszélhetünk. A lényeg azonban nemcsak az, hogy az árat tervszerűen alakítják ki, és nem spontán módon, a magán-árutermelők közötti konkurrenciaharcban alakul ki. Az árak kialakulásának módjában jelentkező különbség természetesen fontos, de nem alapvető. Ma a tőkésországokban az árak egy részét központilag az állami szervek állapítják meg vagy szabályozzák. A szocializmusban a vállalatnak, az egyesülésnek, a minisztériumnak joga van arra, hogy egyes áruk és szolgáltatások árát szerződéses alapon állapítsa meg. Az első esetben azonban helytelen lenne azt mondani, hogy létrejött a tervár, a második esetben pedig azt, hogy nincs.

az árak; amikor e munkaidő emelkedik, az árak is emelkednek." (*Marx–Engels* Művei. 25. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 171. old.)

A tervár sajátossága mindenekelőtt új tartalmában rejlik. Ez az ár a szocialista termelési viszonyok, az állami vállalatok, kolhozok és más szövetkezeti szervek, valamint a – munka szerinti elosztásból vagy a társadalmi fogyasztási alapból származó – pénzjövedelmeiket realizáló dolgozók közötti kölcsönös kapcsolatok hordozója.[2]

A szocialista árutermelők jogilag ugyan még mindig elkülönültek (ilyen elkülönültség nélkül nem volna alapja az áru-pénzviszonyok létezésének), ez az elkülönültség azonban gyökeresen különbözik az árutermelő magángazdaságra jellemző elkülönültségtől. Az áruk túlnyomó többsége össztársadalmi tulajdon, az állami vállalatok között kerül forgalomba; az áruk és a szolgáltatások másik része – melyet az állami és a szövetkezeti vállalatok a lakosság részére értékesítenek – az elosztás szocialista viszonyait közvetíti.

Az értéktörvény működésének ösztönös formája és az ennek megfelelő kategóriák helyébe a szocializmusban a gazdasági törvények működésének és felhasználásának tervszerű formája lép, amely általánossá válik. A tervár a szocialista állam egyik eszköze a népgazdaság tervszerű fejlesztéséhez, amely szoros kapcsolatban van a többi gazdasági emelővel. A szocialista gazdaság tervezése feltételezi az olyan értékmutatók felhasználását, mint a termelési értékesítés, a nyereség, a jövedelmezőség, a termelési és forgalmi költségek, az ár, a lakosság pénzjövedelmei, a beruházások volumene stb. Az árak alakulása, az árszínvonal és az árarányok változása is a tervezés tárgyává válik.

Ez nem jelenti a hírhedt „konstituált érték" újjászületését, amelyet Marx bírált. Az érték épp úgy, mint régebben, objektíve alakult ki (ami nem azonos spontán kialakulásával és változásával). A társadalom azonban tervszerűen irányítja az árszínvonalat, az árarányokat, a társadalmilag szükséges ráfordításokat befolyásoló tényezők alakulását. Ily módon lehetőség van arra, hogy irányítsa az árak alakulását, az árarányok változását. E lehetőség valóra váltása az egész gazdaságban növeli a tervszerű irányítás hatékonyságát, és ugyanakkor új, magasabb fokot jelent az értéktörvény, az árrendszer állam általi felhasználásában (elsajátításában), valamint a társadalmi termelés hatékonyságának és a nép életszínvonalának növelésére fordítható tartalékok felhasználásában.

[2] Megmarad a háztáji gazdaságok, valamint a kis magángazdaságok szférája is, de az árutermelés, az értéktörvény, az árak jellegét a szocializmusban nem ezek határozzák meg, ellenkezőleg, alakulásukat az alapvető termelési viszonyok szabályozzák.

Emellett megnő az árrendszer stabilitása, megszűnik az árak átmeneti, konjunkturális tényezők hatására bekövetkező spontán ingadozása. Ebből azonban helytelen volna azt a következtetést levonni, hogy az árak többé nem követik az áru értékének változásait, amelynek változása a tudományos-technikai forradalom korszakában felgyorsul. Az árak és az árarányok azonban csak az áruk és a szolgáltatások termelési és értékesítési feltételeinek, az értékarányok tartós, világosan kifejezésre jutó módosulása esetén változnak meg, nem reagálnak a véletlen ingadozásokra.

Az értéktörvény és a tervár a szocializmus gazdasági törvényei és kategóriái egységes rendszert alkotó elemeként jelenik meg, amelyek együttesen és összehangoltan szabályozzák a szocialista termelés, elosztás, csere és fogyasztás folyamatait.

A szocialista termelés – gazdasági természete által meghatározott – célja, hogy mind teljesebben kielégítse a társadalom tagjainak állandóan növekvő szükségleteit. E cél elérését szolgálják az árak is. A termelői árak ösztönzik a termelés hatékonyságának növelését, a tudományos-technikai haladás meggyorsítását, a termékválaszték megújítását és a termékek minőségének javítását a szüntelenül változó termelési és személyi szükségleteknek megfelelően. A fogyasztói árak színvonalától és alakulásától függ a lakosság reáljövedelmének növekedési üteme, azon áruk és szolgáltatások mennyisége és minősége, amelyeket a lakosság szükségletei kielégítésére megszerezhet. A kolhozok és a szovhozok számára a felvásárlási árak és a termelési eszközök ára jórészt meghatározza pénzjövedelmük alakulását, valamint a kolhoztagok és a szovhozok dolgozói béremelkedésének ütemét, a városi és a falusi lakosság életszínvonalának egymáshoz való közelítését. Következésképpen az árak fontos szerepet játszanak a szocializmus gazdasági alaptörvényének felhasználásában is.

Ugyanezt mondhatjuk el a munka szerinti elosztás törvényéről – amely végső fokon abban realizálódik, hogy a munkások, alkalmazottak és kolhoztagok tervszerűen megállapított fogyasztói árakon megszerzik az árukat és a fizetett szolgáltatásokat –, valamint a szocializmus más gazdasági törvényeiről, amelyek felhasználása kapcsolatban áll a tervárakkal.

Ily módon az árnak a szocialista gazdaságban megváltozott a társadalmi-gazdasági tartalma, az új, szocialista termelési viszonyok hordozójává vált, és a társadalom tervszerűen használja fel az egész nép érdekében.

Az SZKP gazdaságpolitikája abból indul ki, hogy feltétlenül szükséges az értéktörvény és az értékkategóriák felhasználása, a szocializmusban rájuk jellemző új tartalomnak megfelelően. Ezt az SZKP XXIV. kongresszusa is kiemelte: „A párt Központi Bizottsága és a szovjet kormány abból indul ki, hogy a direktívákon alapuló tervezés játssza a vezető és meghatározó szerepet, s hogy az áru-pénzviszonyokat a népgazdaság tervszerű irányításának megszilárdítására, a vállalatok és az egyesülések önálló elszámoláson alapuló kezdeményezéseinek megerősítésére lehet és kell felhasználni. Az áru-pénzviszonyoknak nálunk új, a szocializmusra jellemző tartalmuk van. Magától értetődik, hogy visszautasítunk minden olyan téves koncepciót, amely a központosított állami tervezés vezető szerepét a piaci szabályozással akarja felváltani."[3]

Megőrizve értékszubsztanciáját és elszakíthatatlan kapcsolatát az értéktörvénnyel, az ár a tervgazdaságban a szocialista termelési viszonyokat fejezi ki, és a gazdaságirányítás hatalmas emelője a szocialista állam kezében.

A gazdasági reform fejlődése a Szovjetunióban igen meggyőzően mutatta meg, hogy a fejlett szocializmusban, új tartalmuknak megfelelően, teljes mértékben fel kell használni az értéktörvényt, az árakat és más értékkategóriákat. Sőt világosan kirajzolódott, hogy tendenciájában egyre inkább bővíteni kell az értékfolyamatok felhasználását. E folyamatok fokozatosan kiterjednek a természeti erőforrásokra (olyan mértékben, ahogyan feltárásukra, újratermelésükre, megőrzésükre munkát fordítanak), a tudományos és a konstruktőr-tervező munkákra stb.

Az állami árképző szervek egységes rendszerét létrehozva, megvalósul az átmenet a perspektivikus ártervezésre. Új, magasabb szintet ért el az árak kidolgozásának tudományos és gyakorlati módszertana, tovább fejlődött a tervszerű árképzés elmélete, kialakult a gazdaságtudományok új ága, amely e problémák tanulmányozásával foglalkozik.

Mindezek a tények az értéktörvény és az értékkategóriák teljesebb elsajátításáról, a fejlett szocializmus gazdaságának és a kommunista társadalom építése érdekében történő tervszerű felhasználásukról tanúskodnak.

Kétségtelen, hogy a jövőben, amikor az egész Földön győz majd a kommunizmus, nem lesz szükség árutermelésre, értéktörvényre, pénzre, árakra és más értékkategóriákra. Ez azonban még a nagyon távoli jövő

[3] Az SZKP XXIV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1971. 279. old.

kérdése, addig pedig még sokoldalúan kell vizsgálni az áralakulás törvényszerűségeit és tényezőit, e kategóriákat hatékonyan a szocializmus más gazdasági kategóriáival egységben és kölcsönös kapcsolatban használva fel.

2. Az áralakulás tervszerű irányításának szükségessége

Jelenleg rendkívül élesen vetődik fel, hogy meg kell erősíteni az áralakulás, az árképzés tervszerű irányítását. Ez az árpolitika a tervszerű árképzés elméletének és gyakorlatának központi kérdését jelenti.

A „piaci szocializmus" antimarxista elméletének hívei a szocialista országokban bevezetett gazdasági reformok lényegét kutatva megkíséreltéék, hogy azokat a spontán piaci gazdasági mechanizmushoz való visszatérésként tárgyalják, és megalkották a „szabad áralakulás" jelszavát.

Ezt a koncepciót a legvilágosabban Ota Sik fejtette ki, az ún. „közgazdasági" – a piacon a keresletnek és kínálatnak megfelelően szabadon, az állam mindenféle beavatkozásától mentesen alakuló – árakra való áttérés követelésével. Eszméje kispolgári álmodozás, hogy vissza lehet térni a régmúlt időkhöz, hogy vissza lehet fordítani a gazdasági haladást.

A szabadverseny korszaka a gazdaság rá jellemző spontán piaci szabályozó mechanizmusával az államnak a gazdasági folyamatokba történő beavatkozása nélkül – mindez már a mai kapitalizmus számára is régen idejétmúlt korszak. Ezt a burzsoá közgazdászok is tudják. Így például az ismert amerikai közgazdász, J. K. Galbraith – feltárva a nagy monopóliumok uralmának mechanizmusát a mai amerikai gazdaságban – kiemelte, hogy az árak ellenőrzése elkerülhetetlenül része ennek a mechanizmusnak. „Az árszabályozás – írja – ... minden tervezésnél döntő fontosságú. Az árszabályozást a tervező egységnek kell elvégeznie. Ha ez nem történik meg, az ellenőrizetlen ármozgás veszteséget okozhat és hiányzik a megbízható szorzószám, amelyet a termék és a ráfordítás egységeire alkalmazva ki lehet számítani a bevételt és a kiadást. De ha nincs megbízható becslés e tényezőkről, akkor túl nagy tere van az esetlegességeknek... Az efféle hiba egyenesen ellenpólusa a hatékony terve-

zésnek..."[4] Galbraith tudja azt is, hogy bármiféle árellenőrzés csak akkor lehet reális, ha megvalósítják az áruk termelésének és értékesítésének a szabályozását.[5]

Hagyjuk most figyelmen kívül Galbraith-nek azt a – sok polgári közgazdászra jellemző – törekvését, hogy túlbecsülje az állammonopolista árellenőrzés hatékonyságát, és bebizonyítsa a mai tőkés és szocialista gazdaság közeledését (konvergenciáját). Az adott esetben bennünket más érdekel. Az elméleti elemzés és saját gyakorlati tapasztalatai (a második világháború idején Galbraith vezette az Egyesült Államok kormánya mellett működő Árellenőrzési Hivatalt) azt bizonyították e polgári közgazdásznak, megérett annak a szükségessége, hogy az árak spontán piaci szabályozását centralizált ellenőrzésük és tervezésük váltsa fel, hogy „a termelést meghatározó piac és áralakulás helyett, önkényes döntés határozza meg, hogy mit termeljenek és fogyasszanak, és milyen áron"[6].

Ezt a szükségszerűséget Galbraith a modern nagyipari termelés és a technikai haladás követelményeiből vezeti le. „Az ipari rendszeren belül – írja – hasonló akcióra szükség van ott is, ahol a bonyolult műszaki eljárások és a széles körű kutatás és fejlesztés erősen meghosszabbítja a gyártási időtartamot és nagy mennyiségű tőkét köt le... Ilyen esetekben az állam garantálja az árakat, amelyek megfelelő nyereség mellett biztosítják a költségek megtérülését... Az állam gondoskodik tehát a piac hatékony felfüggesztéséről és a vele járó bizonytalanság teljes kiküszöböléséről."[7]

A gazdaság spontán piaci szabályozása a „szabad árak" mechanizmusával, természetes és normális volt akkor, amikor túlnyomó többségben voltak a kis- és középvállalatok, szabadon áramlott a tőke, amikor a termelők a piaci árak ingadozásából értesültek egyik vagy másik áru keresletének változásáról, ezek a jelzések orientálták őket a termelés átállítására. A szabadverseny korszakában a szabályozás más mechanizmusa elképzelhetetlen, az állam beavatkozása az áralakulásba felesleges lett volna. Az állam – Marx szavai szerint – az „éjjeli őr" szerepét

[4] *J. K. Galbraith:* Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970. 236. old.

[5] Lásd ugyanott, 237–238. old.

[6] Ugyanott, 54. old.

[7] Ugyanott, 61. old.

vállalta csak, megvédelmezve a tőkés kizsákmányolás alapjait a proletariátus megmozdulásaitól vagy a külső veszélyektől.

A XX. század második felének kapitalizmusát más gazdasági körülmények jellemzik, lényegesen megváltozott a gazdasági szabályozás mechanizmusa is. A termelés magas színvonalú társadalmasodását a társadalmi munkamegosztás fejlődésének magas foka jellemzi. A tudományos-technikai forradalom olyan technikai eszközöket és technológiai folyamatokat hozott létre, amelyek csak tömegtermelés esetén hatékonyak, óriási megelőlegezett tőkét követelnek, hosszú a hatalmas iparvállalatok építési ideje és üzembe helyezésének időtartama. Jelentősen megnőttek a nagyszériás termelést megelőző kutató és konstruktőr-tervező munkák finanszírozásának keretei és méretei. Nehezebbé vált a tőke átcsoportosítása, sokkal kisebb a lehetősége annak, hogy a kereslet változásával gyorsan áttérjenek új termékek gyártására.

A korszerű nagyipari termelés és a mind jobban kifejlődő tudományos-technikai forradalom szükségessé teszi, hogy a termelés és a fogyasztás fő arányait központilag határozzák meg. Ezt a funkciót igyekszik magára vállalni a tőkés állam. Arra törekszik, hogy beavatkozzék a gazdasági folyamatokba, biztosítsa a legfontosabb termékek árának viszonylagos stabilitását és olyan irányú alakulásukat, amely a monopóliumok számára előnyös. A szabad piaci áralakulás jelentős mértékben átadta helyét az árak állammonopolista szabályozásának.

E szabályozás lehetőségei természetesen korlátozottak. Amíg fennmarad a magántőkés tulajdon, nem számolható fel a termelés spontaneitásának és anarchiájának objektív alapja, még akkor sem, ha az erősen megváltozott formában jelentkezik. A tőkés államok azon kísérletei, hogy megállítsák, vagy legalább „irányítottá" tegyék az inflációt, nem jártak sikerrel. Ezt bizonyítja az infláció alakulása és hogy az áremelkedések üteme az utóbbi években valamennyi tőkésországban meggyorsult.

Az áralakulás tervszerű irányításának reális lehetősége csak a szocialista gazdaságban jön létre. Sőt itt objektív szükségszerűséggé válik az áralakulási folyamatok központi irányítása, tervszerű szabályozása.

Ezt elsősorban a szocialista nagyüzemi termelés anyagi feltételei, a termelés társadalmasodásának gyors növekedése és a tudományos-technikai forradalom gyors fejlődése teszi szükségessé. A magántőkés tulajdon felszámolása tág teret nyit a társadalmi munkamegosztás fejlődése, a termelés specializációja és koncentrációja, a tudomány és technika vívmányai felhasználásának a meggyorsulása előtt. Az új iparágak tucatjainak

kialakulása, a termelés „soklépcsősségének" fokozódása erősíti az árak változásának kölcsönhatását, bonyolultabbá teszi a termelőkre és a fogyasztókra gyakorolt hatásmechanizmusát.

Amikor specializált nagyvállalatokat terveznek, hoznak létre, feltétlenül el kell végezni a szükséges hatékonysági számításokat és biztosítani kell a befektetések megtérülését. Mindez szoros kapcsolatban van a beszerzendő és az előállítandó termékek árszínvonalával. Az árak viszonylagos stabilitása és változásuk tervszerű jellege elengedhetetlen a népgazdaság fejlődésében a hatékony arányok tudatos meghatározásához. A termékválaszték megújulásának és bővülésének a tudományos-technikai forradalom eredményeként meggyorsult folyamata – ami a termelés előkészítő stádiumában jelentős ráfordításokat tesz szükségessé – az új termékek áralakulásának centralizált irányítását tételezi fel, hogy ezáltal elkerüljük az új technika megdrágulását.

A szocializmus olyan társadalom, amely a társadalmi tulajdonon, a gazdasági fejlődés tervszerű irányításán, a gazdasági törvények rendszerének tudatos felhasználásán alapul. Nem lehet megtervezni a gazdaság fejlődését, ha az áralakulás megőrzi spontán jellegét. Az áraktól függ a realizált árbevétel és a nyereség nagysága, a jövedelmezőség színvonala, a dolgozók reáljövedelme, a nemzeti jövedelem elosztásának arányai, a pénzforgalom stabilitása. Szüntelen áringadozások mellett gyakorlatilag nem lehet kidolgozni az éves és a távlati terveket, teljesítésüket ellenőrizni, az optimális arányokat meghatározni és megvalósítani.

Az árak a tervszerű gazdaságirányítás elválaszthatatlan elemét jelentik. Az árak révén fejeződik ki a termékegységre jutó társadalmi munkaráfordítás, az árak dinamikájában tükröződik a társadalmi termelés hatékonyságának növekedése, az árakat használják fel a tudományos-műszaki haladás ösztönzésére, a dolgozók reáljövedelmének növelésére.

A szocializmus természetéből fakad a szervező erőnek, a gazdaság társadalom nevében megvalósított tervszerű vezetésének, az objektív gazdasági törvények tudatos felhasználásának a szükségessége. Mindennek az a célja, hogy meggyorsítsa a társadalmi fejlődés ütemét, növelje a termelés hatékonyságát, tovább erősítse és tökéletesítse a szocialista termelési viszonyokat, szüntelenül növelje a dolgozók anyagi jólétét.

A szocialista állam kezében összpontosul a termelési eszközök túlnyomó része. Az állam a népgazdaságban a gazdasági emelők rendszerére támaszkodva valósítja meg vezető és szervező szerepét, amelyek

között fontos helyet foglalnak el az árak. Azok a kísérletek, hogy visszatérjünk a „szabad áralakuláshoz", nemcsak szabadjára engednék a piaci spontaneitást és megnyitnák az utat az árak gyors emelkedéséhez, hanem megfosztanák az államot a gazdasági folyamatok tervszerű irányításának egyik leghatékonyabb eszközétől, megingatnák a népgazdasági fejlődés tervszerű központi irányításának alapjait. Az árképzési folyamatok és az áralakulás tervszerű irányítása a szocialista állam gazdasági funkciójának egyik legfontosabb eleme.

A szovjet állam fennállásának első napjától kezdve magára vállalta az árak szabályozását. Már 1917. október 27-én (november 9-én) aláírta Lenin a Népbiztosok Tanácsának rendeletét, amely szerint a városi önkormányzatokra bízták az élelmiszerek ármeghatározási jogát[8]. 1918. január végén a Népgazdasági Főtanács (VSZNH) „Az árbizottságokról" szóló rendelete szerint a nagyvárosokban speciális szerveket kell létrehozni az ármegállapítás ellenőrzésére.[9]

A VSZNH által 1918. május 19-én összehívott tanácskozás elutasította néhány közgazdász azon javaslatát, hogy mondjanak le a fix árakról, csak a „szabad árakra" orientálódjanak, és feltétlenül szükségesként fogadta el a stabil, szabott árak politikájának folytatását, és e célra speciális állami szerv, az Árbizottság létrehozását.[10] Ezt a szervet 1918. november végén alakították meg, „Az ellátás megszervezéséről" szóló, 1918. november 21-i lenini dekrétumnak megfelelően. A dekrétum a VSZNH Árbizottságára ruházta a termékek gyári, termelői és kiskereskedelmi árának a megállapítását.[11]

1918–1919-ben a történelemben először létrehozták a proletár állam árképzési szerveinek rendszerét. Ide tartoztak: a VSZNH Árbizottsága, a VSZNH ágazati osztályai, a főigazgatóságokon és központokban működő ármegállapító egységek; a VSZNH területi irodái és az OSZFSZK-hoz tartozó szovjet köztársaságokban a VSZNH megbízottai mellett működő árbizottságok; a kormányzósági értékelő bizottságok. E szervek tevékenysége a gazdaság szétziláltsága, a polgárháború, a nagymérvű áruhiány és a gyors ütemű pénzkibocsátás mellett nem lehetett eléggé hatékony. Mégis szerepük volt a fiatal szovjethatalom gazdasági bázisának megszilárdításában, a begyűjtés, valamint a lakosság néhány alapvető áruból rögzített áron történő ellátásának megszervezésében, a spekuláció elleni harcban.

Lenin sok művében, és az általa aláírt dekrétumok egész sorában kifejtette a szovjet árpolitika alapelveit: annak szocialista tartalmát, demokratikus jellegét, az árak felhasználását a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének erősítésére, a dolgozók jólétének növelésére,

[8] Lásd Gyekreti Szovjetszkoj vlasztyi. I. köt. Goszpolityizdat 1957. 27. old.
[9] Lásd SZU, 1918. 23. sz. 326. old.
[10] Lásd Narodnoje Hozjajsztvo, VSZNH, 1918. 5. sz. 36. old.
[11] Lásd Gyekreti Szovjetszkoj vlasztyi. IV. köt. Polityizdat 1968. 41. old.

továbbá, hogy az árpolitikában a legszigorúbban biztosítani kell az egységességet. Ezek az elvek a mai napig érvényesek.

A gazdasági reform, amely kiszélesíti a vállalatok és a termelési egyesülések gazdasági önállóságát, növeli a gazdasági emelők szerepét, nem gyengíti, hanem erősíti a népgazdaság fejlődésének tervszerű központi irányítását. Ez az elv kezdettől fogva a reform alapját jelentette. „A vállalatok gazdasági önállóságát kiszélesítve – mondta az SZKP Központi Bizottsága 1965. szeptemberi plénumának határozata – a párt és a szovjet kormány a jövőben is egységes politikát folytat a termelés, a műszaki haladás, a beruházások, az árak, a munkabérek és a pénzügyek fő fejlődési irányainak megtervezésében."[12]

E tételeket megerősítette az SZKP XXIV. kongresszusa is. „A párt a népgazdaság irányításának tökéletesítése érdekében végzett munkája során szilárdan ragaszkodik ahhoz az irányvonalhoz, hogy a központi szervek irányító feladatait helyesen kell összekötni a termelésbefolyásolás gazdasági emelőinek felhasználásával. Ezek az ösztönzők: az önálló elszámolás, az árak, a nyereség, a hitel, az anyagi ösztönzés formái stb."[13]

Az árak területén a tervszerű központi irányítás megerősödéséről tanúskodik az állami árképző szervek egységes rendszerének kialakítása, az állami árfegyelem megszilárdítása, az árképzési módszertan tökéletesítése, az árrendszer fejlődésének perspektivikus tervezése.

3. Demokratikus centralizmus a tervszerű árképzésben

Az árképzés folyamatainak központi irányítása nem jelenti azt, hogy minden konkrét ár és tarifa megállapítását feltétlenül egyetlen állami szerv kezében kell összpontosítani. Ez a megoldás nem volna hatékony, hiszen a központból nem lehet számításba venni, hogy a több ezer áru és szolgáltatás termelésénél, értékesítésénél milyenek a helyi körülmények, sajátosságok.

Az árképzés irányítása – éppúgy, mint az egész népgazdaság vezetése –

[12] Resenyija partyii i pravityelsztva po hozjajsztvennim voproszam. 1962–1965. 5. köt. Polityizdat 1968. 643. old.

[13] Az SZKP XXIV. kongresszusa. 83. old.

a *demokratikus centralizmus lenini elvére* épül. Ennek az elvnek a gazdaságirányítás adott szférájában történő felhasználása a következőkben jut kifejezésre:

– megvalósul az árképzési folyamatok, az árszínvonal és az árarányok változtatásának központi irányítása, az ármegállapítási jognak a szövetségi, köztársasági, helyi szervek (és bizonyos határokon belül a vállalatok, egyesülések) közti ésszerű megosztása mellett, a termék népgazdasági jelentőségéből és forgalmának jellegéből, továbbá abból kiindulva, hogy mely szerv gyakorolhatja leghatékonyabban az ármegállapítás jogát;

– az árpolitikában az ország egész területén biztosítják az egységességet, az állami árfegyelem szigorú betartását, oly módon, hogy emellett érvényesüljön a köztársasági, a helyi, az ágazati szervek, a vállalatok és az egyesülések árképzési joga, a ráfordítások és az árak alakulása specifikumainak figyelembevételével minden köztársaságban, területen, határterületen és ágazatban;

– betartják a demokratizmus elvét az árképzési munkában, a dolgozók és a társadalmi szervek képviselőit bevonják az árellenőrzésbe.

Hogyan oszlik meg az árképzési jog a jelenlegi törvények szerint?

A legfontosabb kérdésekben a Szovjetunió népgazdasági irányításának központi szerve, a *Szovjetunió Minisztertanácsa* dönt: meghatározza az ár- és tarifarendszer tökéletesítésének irányait, határozatokat hoz az egyes népgazdasági ágazatok általános termelői árszintjének, a teherszállítási díjaknak, a közszükségleti cikkek fogyasztói árának, a nagy- és kiskereskedelmi árrésnek a változásáról, meghatározza a fontosabb lakossági szolgáltatások árát és díjtételeit. A Szovjetunió Minisztertanácsa hatáskörébe tartozik a fontosabb mező- és erdőgazdasági termékek felvásárlási árának és a drágakőércek árának megállapítása.

A Szovjetunió Minisztertanácsa, figyelembe véve a gazdaság általános helyzetét, a népgazdasági érdekekből kiindulva dönt az árszínvonal alakulásának és változásának fő kérdéseiről. Ugyanakkor a legfontosabb áruk konkrét árát is meghatározza abban az esetben, ha az a kolhozok és a lakosság érdekeit érinti, következésképpen szociális terheket hoz magával.

A Szovjetunióban az árképzés központi szerve, amely biztosítja az árpolitika egységességét és az állami árfegyelem betartását: a *Szovjetunió Minisztertanácsának Állami Árbizottsága*. Ez a szerv állapítja meg a nehézipari termékek túlnyomó többségének (kb. 85%-ának) termelői

árát, a teherszállítási tarifákat, valamint a legfontosabb közszükségleti cikkek termelői és fogyasztói árát (az Árbizottság által megállapított árakon értékesítik az összes ipari termékek mintegy 50%-át és az élelmiszerek több mint 70%-át).

Az áruk előállítása és a szolgáltatások nyújtása jelentős részben a szövetségi köztársaságok határain belül folyik. Az ilyen áruk és szolgáltatások árát, illetve díjtételeit a *köztársasági és a helyi szervek* állapítják meg. Ez megfelel a nemzetiségi politika lenini elveinek, a párt ezen elveken alapuló politikájának.

A *szövetségi köztársaságok minisztertanácsai* vagy megbízásukból a köztársasági árbizottságok állapítják meg a köztársasági minisztériumok és főhatóságok vállalatai által termelt helyi építőanyagok, a műszaki-termelési rendeltetésű cikkek termelői árát, az adott köztársaság területén gyártott közszükségleti cikkek jelentős részének termelői és fogyasztói árát, függetlenül a termelővállalatok hatósági hovatartozásától. E szervek állapítják meg a lakossági lakás, kommunális és egyéb szolgáltatások árát és díjtételeit, a közétkeztetési vállalatok termékeinek limitárait, a mező- és erdőgazdaság, a halászat, a szőrmeállattenyésztés, a vadászat és a halfeldolgozás egyes termékeinek felvásárlási árát, a közúti teherszállítási díjtételeket. A szövetségi köztársaságok minisztertanácsai határozzák meg a házgyári lakóházak, az iskolák, az óvodák és a bölcsődék, a kórházak, a rendelőintézetek, a mozik stb. árjegyzéki építési árát.

Azokban a köztársaságokban, amelyek területén autonóm köztársaságok, körzetek, határterületek és köztársasági jogú városok is vannak, a helyi termelésű áruk, a kommunális és más lakossági szolgáltatások ármegállapítására a helyi tanácsi szervek jogosultak. Ezeken belül működnek az autonóm köztársaság minisztertanácsának, a munkásküldöttek tanácsa körzeti (határterületi, városi) végrehajtó bizottságainak *árosztályai*.

Az árképzésben bizonyos jogokat az *ágazati irányítási szervekre*, a Szovjetunió és a köztársaságok minisztériumaira és főhatóságaira ruháztak. Ez elsősorban olyan termékekre vonatkozik, amelyek felhasználása is az adott minisztérium területén megy végbe, valamint néhány speciális termékfajtára. Így például az egyes termelőüzemek mellék- és kisegítőépületeinek építésére és felszerelésére a szállítási, energetikai, mezőgazdasági, vízgazdálkodási objektumok építésére vonatkozó árjegyzéki árakat a Szovjetunió minisztériumai és főhatóságai, valamint

a szövetségi köztársaságok minisztertanácsai állapítják meg, a Szovjetunió Állami Építési Bizottságával (Goszsztroj) egyetértésben.

A Szovjetunió minisztériumai és főhatóságai néhány termékcsoport esetében fogyasztói ármegállapításra is jogosultak. Például a Szovjetunió Egészségügyi Minisztériuma állapítja meg a gyógyszerek, vitaminok, orvosi célokat szolgáló üvegáruk, gyógyászati termékek árát; a Szovjetunió Kulturális Minisztériuma határozza meg a színház- és hangversenyjegyek, a múzeumi és kiállítási belépőjegyek és a cirkuszjegyek árát, a Filmügyi Bizottság a mozijegyek árát, a Kiadói, Nyomdaipari és Könyvkereskedelmi Bizottság a könyvek, kották és más kiadói termékek árát.

Néhány központi társadalmi és szövetkezeti szerv is rendelkezik bizonyos jogokkal az árképzés terén. Így például az Össz-szövetségi Szakszervezeti Szövetség határozza meg a szanatóriumi és üdülőbeutalók, a turistabázisokra és a szakszervezetekhez tartozó más egészségügyi és üdültetési létesítményekre történő utazások, valamint a lakosságnak nyújtott turisztikai szolgáltatások díjait. A Szövetkezetek Szövetsége határozza meg a közélelmezési termékek árkalkulációjának rendjét és a fogyasztási szövetkezetek közélelmezési vállalatai számára engedélyezett árrés mértékét.

Egyes esetekben az ármegállapítási jog az *önálló elszámolású vállalatokat és szervezeteket* illeti. Így az ipari, építőipari, mezőgazdasági vállalatok, a szállítási és hírközlési vállalatok, a tudományos kutató, a konstruktőr-tervező és technológiai intézetek, valamint a főiskolák kísérleti üzemei és termelőműhelyei állapíthatják meg a következő áruk termelői árait: olyan termékek, amelyek más vállalatok és szervezetek egyedi megrendelésére készülnek (a megrendelővel történt megállapodás szerint); új göngyölegek és csomagolóanyagok; saját beruházás céljára, valamint a berendezések nagyjavításához készült termékek; a vállalat saját szükségleteire készült eszközök és tartalékalkatrészek, a más vállalatoknak és szervezeteknek nyújtott szolgáltatások.

A vállalat az olyan termelési-technikai rendeltetésű árukra, amelyek iránt nincs kereslet és amelyeket az állami és szövetkezeti vállalatok és szervek részére adnak el, az árjegyzékben előírtnál alacsonyabb értékesítési árat állapíthatnak meg. Az így keletkező veszteség a vállalat gazdálkodásának eredményét rontja és nem csökkenti a tervben előirányzott költségvetési befizetés mértékét.

A kolhozok, szovhozok és más mezőgazdasági vállalatok, valamint

a kolhozközi szervezetek melléküzemei és műhelyei azon termékeinek fogyasztói árát, amelyeket a fogyasztási szövetkezetek és az állami kereskedelem szerveivel, állami vállalatokkal kötött szerződések alapján állítanak elő, a szerződéses elv alapján állapítják meg (a felek megegyezése szerint, de nem magasabban az eladás helyén érvényben levő állami kiskereskedelmi áraknál).

A termelővállalatok (a kereskedelmi szervekkel történt megegyezés szerint) állapíthatják meg a népművészeti tárgyak és emléktárgyak fogyasztói árát is. Ez elősegíti az eredeti népművészeti tárgyak készítését, amelyekre nem lehet szabványokat kidolgozni. Itt is szükség van azonban szabályozásra, másként előfordulhat olyan eset, hogy a helyiipari vállalatok népművészeti tárgyként állítanak elő tömegcikkeket és árukat túl magasan állapítják meg.

Végül van egy olyan terület is, ahol közvetlenül az eladók állapítják meg az árakat, és azok spontán módon változnak, a kereslet-kínálat ingadozásaitól függően. Ilyenek a *kolhozpiaci és a falun belüli kereskedelem árai*. Ezek az árak rendszerint magasabbak a hasonló cikkek állami kiskereskedelmi árainál (ez részben a kolhozpiacon értékesített termékek jobb minőségével, részben azzal magyarázható, hogy az állami és a szövetkezeti kereskedelem egy sor élelmiszerből nem tudja a keresletet teljes egészében kielégíteni). Vannak azonban olyan időszakok is, amikor a kolhozpiaci árak alacsonyabbak, mint az állami kereskedelem árai.

Itt már nem beszélhetünk tervár mint közgazdasági kategória jelenlétéről. Habár a kolhozpiaci árakat közvetve befolyásolják az állami és a szövetkezeti kereskedelem árai, de az előbbiek sokkal érzékenyebben reagálnak a keresleti és kínálati viszonyok változásaira. A spontán piaci áralakulás jelentősége egyre csökken: a kolhozkereskedelem aránya az összes kiskereskedelmi forgalmon belül az 1950. évi 12%-ról 1960-ig 4,5%-ra, 1970-ig 2,6%-ra csökkent, 1972-ben pedig már csak 2,4% volt. Az értékesítés e formájának felszámolása azonban még korai volna, annál is inkább, mert ez sok kis- és közepes nagyságú városban a lakossági élelmiszerellátás fontos kiegészítő forrása.

A kolhozpiaci árak mozgását általában követik (habár némi késéssel) a bizományosi kereskedelem árai. Ezek színvonala egészében kissé alacsonyabb a kolhozpiaci árszínvonalnál.

Már ez a rövid áttekintés is, amelyet az árképzési jognak az ország különböző szervei közötti megoszlásáról adtunk, megmutatta, hogy az árakat több száz állami és gazdasági irányító szerv, ezernyi állami vál-

lalat, szervezet és kolhozok, valamint néhány társadalmi szervezet állapítja meg.

Ilyen körülmények között melyek azok a módszerek, amelyeknek a segítségével biztosítják az árképzés központi irányításának megvalósulását, az árpolitika egységét?

Először: az árak szintjét a központi szervek állapítják meg: a Szovjetunió Minisztertanácsa és az Állami Árbizottság. A termelői, a felvásárlási, a fogyasztói árszínvonal megváltoztatásával kapcsolatos feladatokat a Szovjetunió Minisztertanácsa határozza meg mind a távlati tervek kidolgozásánál, mind az árak tökéletesítését célzó jelentős intézkedések előkészítésénél.

Másodszor: a központi állami szervek állapítják meg azon legfontosabb termékfajták árjegyzéki árát, amelyek döntő szerepet játszanak a termelési eszközök forgalmában, valamint hatnak a kolhozok és a lakosság jövedelmeinek színvonalára. Ennek során nemcsak az adott áru termelési volumenét, az össztermelésen és értékesítésen belüli részarányát, forgalmának jellegét (az ország egész területén vagy csak adott helyen, ágazatban stb. értékesítik) veszik figyelembe, hanem társadalmi jelentőségét is.

Meg kell említeni, hogy az utóbbi időben a Szovjetunióban az árképzés központi irányításának erősödése figyelhető meg. Így például 1971-ben a legfontosabb közszükségleti cikkek árában mutatkozó indokolatlan eltérések megszüntetése érdekében az Állami Árbizottság a csőtésztafélék, a baromfihús, a tej, a tojás, a konyak, a pezsgő, a szőlő- és gyümölcsborok, a műbőr, a magnetofonszalagok, a filmfelvevők, az iskolai füzetek, a háztartási gázkészülékek és a szintetikus mosószerek termelői és kiskereskedelmi ármegállapítására is jogot kapott. Ez lehetővé tette, hogy megerősítsék a lakosság életszínvonalát befolyásoló áruk árának központi, állami irányítását, s kedvező körülményeket teremtett ahhoz, hogy megszüntessék az eltéréseket és az azonos árufajták árát azonos szintre hozzák a Szovjetunió különböző körzeteiben.

Harmadszor: megvalósul a decentralizáltan megállapított árak és tarifák koordinálása, színvonaluk, arányaik, struktúrájuk, képzési módszereik összeegyeztetése, megszüntetik az árak és tarifák indokolatlan eltéréseit. Az Állami Árbizottság feladata a Szovjetunió minisztériumai és főhatóságai, a köztársasági és helyi szervek árképző tevékenységének koordinálása, valamint az árak és a tarifák megállapításának és alkalmazásának ellenőrzése. Hasonló funkciót látnak el a köztársasági minisztériu-

mok, főhatóságok és helyi szervek tekintetében a köztársasági minisztertanácsok állami árbizottságai. Ezzel biztosítják az egész országban az árpolitika és az árképzési módszer egységességét.

Az árak koordinációjára vonatkozó előírások érvényesítése során nem szabad megsérteni a köztársaságok szuverén jogait, valamint az ágazati és a helyi szervek árképzési jogát a számukra törvény által biztosított hatáskörön belül. Ha ezeknek a szerveknek a szerepét arra korlátoznák, hogy egyszerűen csak pecsétet tegyenek a központban előkészített döntésekre és ha az összes árat és tarifát országosan nivellálnák, ez ellentmondana a demokratikus centralizmus elvének és a gazdaság kialakult integráltsági fokának.

Negyedszer: erősödik az ármegállapítás megalapozottságának és alkalmazásuk helyességének állami ellenőrzése. Koszigin, az SZKP XXIV. kongresszusán tartott beszámolójában kiemelte: „Minden olyan kísérlet, amely a nyereségnek az állami árak megkerülésével vagy emelésével és a kialakított választék és a szabványok megszegésével történő növelésére irányul, államellenes gyakorlatnak minősül. Fokozni kell a minisztériumok, a főhatóságok, az egyesülések és a vállalatvezetők, valamint az árhatóságok felelősségét az állami árfegyelem szigorú megtartásáért és a termelési nómenklatúrák tervének teljesítéséért."[14]

Az utóbbi években a párt- és a tanácsi szervek, az árképző szervek, a népi ellenőrzés szervei, a minisztériumok és a főhatóságok, a szakszervezetek és más társadalmi szervezetek jelentősen fokozták az állami árfegyelem betartásának ellenőrzését. Az állami árfegyelem megsértésében vétkeseket szigorúan felelősségre vonják, a jogtalanul szerzett hasznot be kell fizetni a költségvetésbe. Olyan rendszert léptettek életbe, amely szerint ha a vállalat tudatosan magasabb termelési ráfordításokat vesz figyelembe az árképző szervekhez benyújtott termelői és fogyasztói árkalkulációkban, akkor a vállalat vezetőitől, a gazdasági igazgatótól és a tervosztály vezetőjétől megvonják az értékesítési terv (nyereségterv) teljesítése utáni prémiumot.

Intézkedéseket tesznek az árak és a díjtételek alakulása statisztikai ellenőrzésének megerősítésére is. A Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalát megbízták, hogy javítsa a közszükségleti cikkek árstatisztikáját, biztosítsa a köztársasági és helyi szervek által megállapított kiskereskedelmi árak alakulására vonatkozó adatok feldolgozását, bővítse

[14] Ugyanott, 280. old.

azon cikkek nómenklatúráját, amelyek áralakulását megfigyelik, valamint rendszeresen határozza meg a fontosabb közszükségleti cikkek átlagárát. Az árbeszámolókat kiegészítették. Egyes köztársaságokban (például az Örmény SZSZK-ban) olyan eljárást vezettek be, mely szerint az árképző szervek előtt be kell számolni az új termékfajták önköltségének és jövedelmezőségének alakulásáról, amikor az adatokat egybevetik az ármegállapításhoz benyújtott adatokkal. Ha lényeges eltérést tapasztalnak, az árakat felülvizsgálják.

Az állami árfegyelem megszilárdításával biztosítható az árszínvonal stabilitásának fenntartása és az egyes árucsoportok árszínvonalának csökkentése.

Ötödször: avégett, hogy ne történhessen áremelés és biztosítsák, hogy a vállalatok, egyesülések, minisztériumok és főhatóságok megalapozottan állapítsák meg az árakat, egy sor korlátozást vezettek be. Ezek a következők:

– egyes árukra és árucsoportokra maximált ár megállapítása (az előzőekben már volt szó az állami fogyasztói árakról, mint a kisipari termékek szerződéses árának felső árhatáráról; megszabják a tudományos intézetek és a felsőfokú intézmények által kiadott, kis példányszámú tudományos munkák felső árhatárát);

– az állami árbejelentés (például a Szovjetunióban előállított új termékek ideiglenes termelői árát a Szovjetunió Minisztertanácsának Állami Árbizottságánál kell bejelenteni, a lakóházak és a kulturális-szociális létesítmények építési árjegyzékét a Szovjetunió Állami Építési Bizottságánál kell bejelenteni);

– a jövedelmezőség felső határának meghatározása (például az egyedi megrendelésre készülő termékek termelői árában a nyereséghányad olyan mértékű lehet, mint a vállalat folyó évi tervében az alaptevékenységnél előirányzott hányad. Ez azonban nem lehet magasabb a tervezett önköltség 20%-ánál, és nem lehet alacsonyabb annak 10%-ánál. Ha a tényleges nyereség több mint 20%, akkor a többletnyereséget a vállalat befizeti a költségvetésbe. Az új termékek ideiglenes termelői árának megállapításánál sem kalkulálható az önköltség 20%-ánál magasabb nyereség).

Szigorúan szabályozzák az árképzés rendjét is. Sok törvényerejű rendeletet adtak ki az árakra vonatkozóan, az állami árképzési szervek módszertant és módszertani utasításokat adnak ki, meghatározzák a felárak és engedmények alkalmazásának rendjét (például a lakossági szol-

gáltatásokat végző vállalatok által alkalmazható sürgősségi felárat), egységes árjegyzéksémákat dolgoznak ki stb.

Végül meg kell említeni az áralakulás tervszerű irányításának és az egységes árpolitika biztosításának egyik fontos előfeltételét mint az állami árképzési szervek egységes rendszerének létrehozását. Ez a rendszer a következőkből tevődik össze: a Szovjetunió Minisztertanácsának Állami Árbizottsága; a szövetségi köztársaságok minisztertanácsának állami árbizottságai; az autonóm köztársaságok minisztertanácsának, a körzetek, a városok (köztársasági jogú városok) végrehajtó bizottságainak árosztályai. Ezek módszertani irányítása alatt áll az ágazati árképző szervek hálózata: a minisztériumok és főhatóságok árosztályai, a vállalatok és egyesülések árosztályai (részlegei, csoportjai), az ágazati tudományos kutató- és tervezőintézetek árosztályai (szektorai, csoportjai). A Szovjetunió Minisztertanácsának Állami Árbizottsága kidolgozta a köztársasági árbizottságok, az autonóm köztársaságok, körzetek végrehajtó bizottságai és a városi végrehajtó bizottságok árosztályai, az iparvállalati árrészlegek felépítési sémáját. Ez biztosítja az árképzés valamennyi láncszemének szervezeti egységét, a velük szemben támasztott követelmények egységességét, a gazdaságirányítás e rendszerének hatékony munkáját.

A kolhozpiaci áralakulás folyamatainak tervszerű befolyásolására speciális módszereket alkalmaznak. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a kolhozpiaci árak adminisztratív módszerekkel történő diktálására tett kísérletek kevéssé hatékonyak. Ez nem jelenti azonban, hogy az állam tehetetlen az árak spontán alakulásával szemben. Itt sikerrel alkalmazhatók a közvetett szabályozás módszerei, mindenekelőtt az egyes árucsoportok keresletének és kínálatának befolyásolása. A kolhozpiaci árak gazdasági befolyásolására a következő intézkedéseket alkalmazzák:

– az állami és a szövetkezeti üzlethálózat útján kellő mennyiségben és jó minőségben rögzített állami árakon biztosítják a rendszeres élelmiszerellátást;

– fokozzák azoknak a mezőgazdasági terméktöbbleteknek a kolhozpiacra szállítását, amelyek az állammal szembeni kötelezettségek teljesítése után a kolhozoknál és szovhozoknál maradnak;

– segítséget nyújtanak a kolhozoknak a háztáji gazdaságokban termelt termékek kolhozpiacra szállításában, hogy biztosítsák a rendszeres felhozatalt és a kielégítő kínálatot, csökkentve ezáltal az árszínvonalat és az áringadozások mértékét;

– a fogyasztási szövetkezetek megszervezik a háztáji gazdaságokban

termelt gyümölcsök, főzelékfélék és más termékek közvetlen, tömeges felvásárlását és bizományi eladását szerződéses árakon, ami lehetővé teszi az árukínálat növelését, és befolyásolja a kolhozpiaci árszínvonalat is.

Ily módon a Szovjetunió gazdasági építésének tapasztalatai lehetővé tették az árképzés és az áralakulási folyamatok tervszerű irányítása harmonikus és rugalmas rendszerének kidolgozását a szocialista társadalomban. E rendszer egyesíti az árszínvonal és az ararányok centralizált meghatározását és az alapvető áruk és szolgáltatások árának központi jóváhagyását a helyi vagy ágazati jelentőségű áruk és szolgáltatások árainak és tarifáinak decentralizált megállapításával. Ez pedig lehetővé teszi, hogy figyelembe vegyék az egyes árucsoportok érték- és áralakulásának sajátosságait és növeljék az ármegállapítások operativitását.

Ez az árképzési rendszer a demokratikus centralizmus lenini elvén alapul, a legnagyobb mértékben megfelel a szocialista gazdaság körülményeinek. Erről tanúskodnak a Szovjetunión kívül a szocialista országok többségének tapasztalatai is, amelyekben – némi módosítással – ugyanezeket az alapelveket alkalmazzák az áralakulás irányításában.

Az árképzés és az áralakulási folyamatok tervszerű központi irányítása a szocialista állam árpolitikájának alapja. „Az árak a gazdaságirányítás hatékony emelői a szocialista állam kezében, s nekünk okosan és eredményesen kell élni velük."[15]

A szocialista gazdaságirányítási mechanizmus tökéletesítése befolyásolja az árképzési folyamatok irányítási módszereit is.

A kis vállalatok helyett az össz-szövetségi és a köztársasági önelszámoló ipari és termelési egyesülések létrehozásával megnő az egyesülések szerepe az árképzésben. Az egyesülések dolgozzák ki az új termékek árának és árjegyzékének tervezetét, ezek határozzák meg az egyedi megrendelésre készülő termékek árát stb. Célszerű az egyesüléseknek átadni azokat az árképzési jogokat, amelyekkel ma a vállalatok rendelkeznek, és ugyancsak célszerű átadni a minisztériumok és főigazgatóságok jogainak egy részét is. Ez megköveteli, hogy az egyesülésekben és a hozzájuk tartozó intézetekben árrészleget hozzanak létre, jól képzett káderekkel ellátva.

Nem volna helyes azonban valamennyi általuk előállított terméknél átadni az egyesüléseknek az árképzés jogát. Egyes termékfajták termelésében monopolhelyzetet elfoglalva, esetleg arra hajlanának, hogy gazda-

[15] Ugyanott, 281. old.

sági mutatóikat az árak emelésével javítsák. Ezért az árszínvonal és az áralakulás irányításában a központi állami szervek kezében kell lennie a döntésnek, hisz ezek az egész társadalom érdekeit képviselik. Az SZKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa 1973. márciusi határozata „Intézkedések az ipariránytás további tökéletesítésére" kiemeli, hogy az össz-szövetségi (köztársaság) ipari egyesüléseknek az árképzési elvek szigorú betartása mellett kell biztosítaniuk a termelési költségek teljes megtérülését és nyereség elérését.

Várható, hogy az árképzés normatív-parametrikus módszereinek mind szélesebb körű alkalmazása – amelyekkel a ráfordítási és a tiszta jövedelmi normatívákból kiindulva megalapozottabban állapíthatók meg a konkrét ararányok – lehetőséget ad arra, hogy közvetlenül az egyesülések kapják meg a különböző, már kibocsátott termékek konkrét árjegyzéki árának megállapítási jogát (az előírt módszertan alapján és a megadott normatívákból kiindulva). A jogok átadása nem jelenti a központi irányítás gyengülését. Ellenkezőleg, az állami árképző szervek, megszabadulva attól a terhes feladattól, hogy évente az árak százezreit állapítsák meg, elmélyültebben és következetesebben irányíthatják az árszínvonal és az ararányok alakulását, foglalkozhatnak a perspektivikus ártervezéssel és -prognosztizálással, az új termékek és az egyedi berendezések árának, a géprendszerek és komplexumok árának megalapozásával, az árak és a tarifák koordinálásával, a közgazdasági elemzéssel.

Változások lesznek az árképzés területi irányításában is. A területi munkamegosztás továbbfejlődése és a különböző körzetek közötti gazdasági kapcsolatok elmélyülése következtében kiszélesednek a helyi piacok határai és mind több áru- és szolgáltatáscsoportnál alakul ki az egységes nemzeti piac, közeledik egymáshoz az azonos áruk és szolgáltatások értéke és ára az ország különböző körzeteiben. Ez feltétlenül szükségessé teszi az árak és a tarifák megállapítási jogának fokozottabb centralizálását. Ugyanakkor megnő majd a köztársasági és a helyi árképzési szervek mint egységes szövetségi–köztársasági rendszer láncszemeinek a szerepe, minthogy e szervek valósítják meg az adott területen az egész rendszer funkcióit, és biztosítják az egységes összállami árpolitika folytatását.

Az árképzés és az áralakulási folyamatok tervszerű központi irányításának elvei tehát perspektívában is szilárdan fennmaradnak, habár gyakorlati megvalósításuk konkrét formái és módszerei változhatnak, az ország gazdasági élete által támasztott követelményeknek megfelelően.

II / Az áralakulás törvényszerűségei és tendenciái

1. Az érték és az árak változásának törvényszerűségei

Az árak alakulásának szabályozásához, az árváltozások sikeres irányításához tanulmányoznunk kell az áralakulási tendenciákat a szocialista gazdaságban és fel kell tárnunk az áralakulás törvényszerűségeit.

A törvények – az objektív világ jelenségei közti tartós, lényeges kapcsolatok és összefüggések – megismerése minden tudomány legfőbb feladata. A közgazdaságtudomány az ármozgások törvényszerűségeit azonban nem vizsgálhatja széles körű kísérletek alapján. A megfigyelések területét a tényleges árváltozások jelentik a különböző időszakokban, az információ forrása pedig az árstatisztika. Már Lenin is kiemelte az árstatisztika jelentőségét az értéktörvénynek mint az áralakulás és árváltozások törvényének a megismerésében. Erről 1914-ben írt „A szocializmus újabb megsemmisítése" c. cikkében.[1]

Milyen következtetéseket vonhatunk le az árstatisztika adatainak vizsgálatából az ármozgások törvényszerűségeire vonatkozólag?

Az árstatisztika vezető szovjet specialistája, Sz. G. Sztoljarov, a következő véleményre jutott: „A statisztikai anyagok... vizsgálata megmutatja, hogy az árak évről évre – ha nem számítjuk a nagy történelmi események hatásait – viszonylag lassan változnak mind az egyik, mind a másik irányban. Hosszú időszakra azonban a változások általános tendenciája az, hogy az árak folyamatosan felfelé mennek és kiinduló színvonalukhoz már nem térnek vissza."[2] Továbbá még kategórikusabban ezt mondja: „...az árak emelkedése mindenkor végbemegy; és úgy gondoljuk, nyilvánvalóan végbe is fog menni mindaddig, amíg árak léteznek."[3]

Valóban, létezik-e az árak emelkedésének általános tendenciája? Ez az

[1] Lásd *Lenin* Összes Művei. 25. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 33. old.

[2] *Sz. G. Sztoljarov:* O cenah i cenoobrazovanyii SZSZSZR (sztatyisztyiko-ekonomicseszkije ocserki). Sztatyisztyika 1969. 199–200. old.

[3] Ugyanott, 201. old.

árképzés elméletének és gyakorlatának központi problémája. Nemcsak a múltbeli áralakulás helyes megértése szempontjából van nagy jelentősége, hanem az árak perspektivikus tervezése és prognosztizálása szemszögéből is.

Először vizsgáljuk meg a kérdést elméleti síkon.

Az áralakulás objektív alapja az áruk értékének, az előállításukra és realizálásukra fordított társadalmilag szükséges munka mennyiségének változása. Az ár nem más, mint az érték mérője, ezért az érték nagyságában végbemenő változásoknak végső fokon tükröződniük kell az árak szintjében.

Az érték mozgásának általános tendenciája az, hogy a termelőerők fejlődésével, a munka termelékenységének növekedésével, az egységnyi termék előállításához szükséges eleven- és holtmunka-ráfordítások csökkenésével az érték nagysága csökken. Ebben a munkával való takarékosság általános gazdasági törvénye fejeződik ki, amely törvény a szocializmusban elsőrendű jelentőségre tesz szert. Marx gazdasági tanainak több fontos része (például a relatív értéktöbbletről vagy az extraprofitról szóló tétel) a társadalmilag szükséges munkaráfordítások és az árak csökkenésének törvényszerűségén alapul.

Az áruk és szolgáltatások előállításához és realizálásához társadalmilag szükséges munkaráfordítások csökkenése előfeltétele, egyben következménye is a technikai haladásnak, elengedhetetlen feltétel a társadalom szüntelenül emelkedő számú tagjai gyorsan növekvő szükségleteinek a kielégítéséhez.

A fejlett szocialista társadalomban kedvező körülmények jönnek létre e törvény érvényesüléséhez. Meggyorsul a tudományos-technikai haladás, a termelés specializációjának és kooperációjának, a munkatermelékenység növekedésének az üteme. A mezőgazdaság, az építőipar és a szolgáltató szféra technikai rekonstrukciója és ipari módszerekre való átállítása, az ipar és a szállítás–közlekedés új technikával történő felszerelése, a termelésben dolgozók általános és szakmai színvonalának emelése, a gazdaságirányítási módszer tökéletesítése – mindez a termékek olcsóbbodásához, a társadalmilag szükséges munkaráfordítások csökkenéséhez vezet.

Az érték csökkenése természetesen nem egyformán és egyenes vonalúan megy végbe az összes árunál és szolgáltatásnál. Mi több, sok esetben (például a termelőágazatok termékeinél a termelés természeti feltételeinek rosszabbodása, a termelés természeti tényezőinek újratermelésére és

a környezetvédelemre fordított társadalmilag szükséges munkamennyiség növekedése következtében) egyes árucsoportok értéke növekedhet is. A termékek technikai színvonalának emelkedése, minőségük javulása szintén többlet munkaráfordítással jár, és az áru fizikai egysége értékének és árának növekedését okozhatja, miközben az egységnyi használati érték előállítására fordított társadalmilag szükséges munkamennyiség csökkenhet, és az áru viszonylag olcsóbbá válik.

Ezek a kivételek azonban nem változtatják meg azt az általános szabályt, hogy a termelőerők fejlődésével csökken a megtermelt áruk értéke (egységnyi használati értékükre számítva). Ez objektív feltétele az általános árszínvonal törvényszerű csökkenésének.

Az árak alakulása azonban nem tükrözi pontosan az érték mozgását. Az árszínvonalra és az árarányokra az érték változásán kívül más tényezők is hatnak. Ezek közül mint legfontosabbakat emelhetjük ki a következőket: változások az újonnan létrehozott érték megoszlásában; az ármérce, a pénz vásárlóerejének változása; a termékrealizálás feltételeinek változása; az árváltozások kölcsönhatása.

Az árak alakulásának a gyakorlatban nem közvetlenül az érték a bázisa (az érték valóságos nagysága hétpecsétes titok marad az árutermelők előtt), hanem azok az átalakult formák, amelyekben a gazdasági élet felszínén az érték egyes elemei megjelennek (termelési költségek, nyereség, kereskedelmi felárak vagy engedmények, forgalmi adó stb.).

Az újonnan létrehozott érték megoszlásának változásai – például a munkabérek gyors növekedése következtében – az önköltség és az árak emelkedéséhez vezethet az érték csökkenése ellenére. Így például az, hogy a kolhozparasztok munkadíjazása gyorsabb ütemben nőtt, mint munkájuk termelékenysége, egyik fő oka volt annak, hogy a kilencedik ötéves terv időszakában a mezőgazdaságban lényegesen emelkedett az önköltség és a felvásárlási árak, habár a mezőgazdasági termékek értéke a termelés gépesítése, villamosítása és kemizálása következtében ebben az időszakban egészében csökkent.

Az áruk árának alakulására lényeges hatást gyakorol értékesítési feltételeik mind rövidtávú, konjunkturális, mind hosszabb távú, tartós megváltozása.

Az ár az áruk értékének pénzbeli kifejezése. Természetes, hogy alakulása nemcsak az érték, hanem a pénzmérce változásait is tükrözi. A gazdaságtörténetben ismeretesek az „árforradalmak", amelyeket magának a pénzárunak a jelentős értékcsökkenése okozott. Ha például az arany

értéke 20%-kal csökkent, az árutömeg értéke pedig változatlan maradt, akkor az áruk aranyban kifejezett színvonalának az adott mértékben meg kellett nőnie. Minthogy az arany értéke rendszerint lassabban változik, mint más áruké, egyébként változatlan körülmények között az árcsökkenés el fog maradni az érték megfelelő mozgásától.

Ez a tényező különösen erősen hat az árak mozgására a papírpénzforgalom viszonyai között. A forgalomban levő papírpénz mennyiségének gyors növekedése az árak jelentős növekedéséhez vezethet, még az áruk értékének egyidejű csökkenése esetén is. Ezért, ha a lakosság pénzjövedelmei gyorsabb ütemben nőnek, mint a kereslet tárgyát képező áruk és szolgáltatások mennyisége, akkor ez a drágulás egyik tényezője lesz, vagy legalábbis lehetetlenné teszi az árak csökkenését, függetlenül az áruk értékének csökkenésétől.

Végül figyelembe kell venni az árak kölcsönhatásának tényezőjét is. Minthogy a termelés anyagi költségeinek alapvető elemei értékformában jelennek meg, az anyagok, tüzelőanyagok, az energia, a félgyártmányok, a berendezések, az építőelemek és részegységek árának, a teherszállítási tarifák stb. emelkedése vagy csökkenése stb. az áruk önköltségének, majd árának megváltozásához vezet. A fogyasztói árak növekedése szükségessé teheti a munkabérek emelését, ami ugyancsak tükröződik az áruk önköltségében és árában. Az árak kölcsönhatása erősíti az ármozgásokban kialakuló tendenciákat: meggyorsítja a növekedésük ütemét, vagy ellenkezőleg, megteremti a költségek és az ár további csökkenésének a feltételeit.

Ily módon az ármozgások általános törvénye az, hogy az áruk termeléséhez és realizálásához társadalmilag szükséges ráfordítások csökkenésével az árak csökkennek. E csökkenés üteme azonban elmarad az érték csökkenésétől, sőt bizonyos körülmények között az érték csökkenése mellett az árak emelkedése figyelhető meg. Az árváltozások kölcsönhatása erősíti és fokozza az áralakulásban uralkodó tendenciát.

Nézzük meg ezután, hogy az árstatisztika adatai valóban alátámasztják-e az árak növekedésének törvényét?

Ha megvizsgáljuk a kiskereskedelmi árak alakulását az Egyesült Államokban csaknem 200 évre visszamenőleg, azt tapasztaljuk, hogy az áremelkedések „csúcsai" főként a háborús események idején figyelhetők meg (függetlenségi háború, polgárháború, első és második világháború, koreai háború). Az árak szüntelenül ingadoztak, a szabadversenyes kapitalizmus korszakában azonban az árak csökkenésének általános tenden-

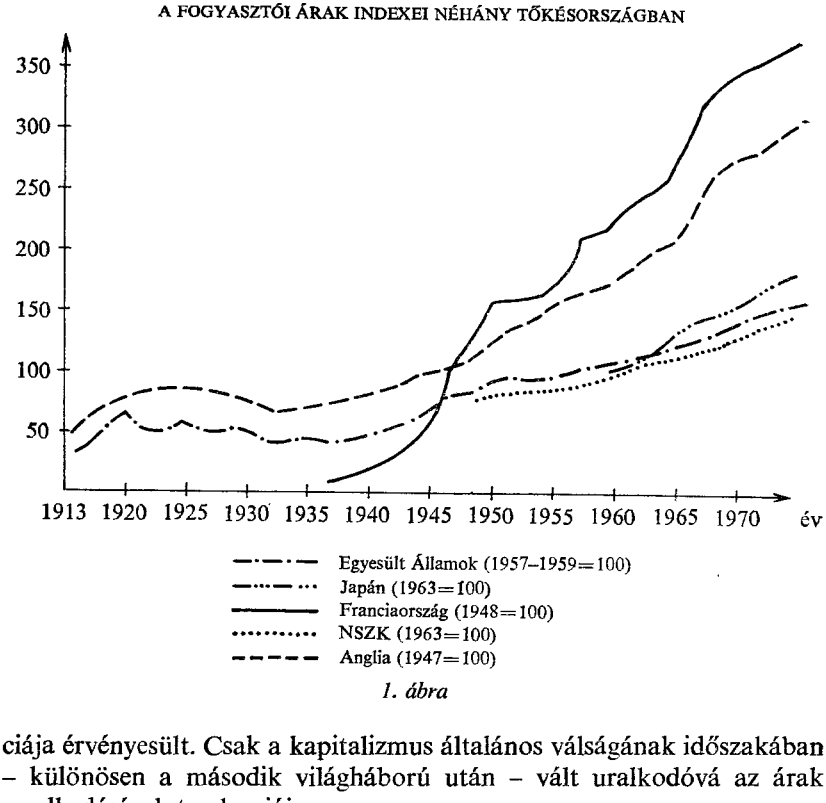

1. ábra

ciája érvényesült. Csak a kapitalizmus általános válságának időszakában – különösen a második világháború után – vált uralkodóvá az árak emelkedésének tendenciája.

Hasonló a kép az európai tőkésországokban is. Angliában például 1812–1814-ben a Franciaország elleni háború következtében a kiskereskedelmi árak átlagos színvonala több mint kétszeresére nőtt a XVIII. század végihez képest. A háború befejezése után azonban az árak ismét csökkentek: 1822-re az átlagos kiskereskedelmi árindex elérte a háború előtti színvonalat, a XIX. század közepén pedig 16–17%-kal alacsonyabb volt, mint a XVIII. század végén.[4]

A szabadversenyes kapitalizmusban teljesen törvényszerű ez az áralakulási tendencia. Ezt az áruk értékének a termelőerők fejlődéséből

[4] Lásd A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó 1974. 402–403. old.

fakadó csökkenése határozta meg, valamint az, hogy az aranystandard fennállása mellett hatott az árak mozgását az érték mozgásának megfelelően irányító mechanizmus (habár az általános árszínvonal csökkenése természetesen elmaradt az érték csökkenésétől, az arany értékének esése miatt).

A monopolkapitalizmus kialakulásával, amelyre a monopolárak mechanizmusa a jellemző, az árak csökkenésének általános tendenciáját fokozatosan az ellenkező tendencia váltotta fel.

Kezdetben az áremelkedések szakaszai váltogatták a ciklikus áreséseket. Így például 1901 és 1950 között Angliában a nagykereskedelmi árak emelkedésének hét fázisa volt megfigyelhető (az egyes fázisok során átlagosan 19,2%-os emelkedéssel), valamint az árcsökkenésnek ugyancsak hét fázisa (átlagosan 18,6%-os csökkenéssel fázisonként). Az Egyesült Államokban ugyanezen időszakban a nagykereskedelmi árak emelkedésének kilenc fázisa ment végbe (átlag 13,7%-os emelkedéssel), csökkenésüknek pedig tíz fázisa (átlag 12%-kal).[5] Csak a második világháború után – mint ez az 1. ábrán látható – kezdett megnyilvánulni az árak emelkedésének állandó tendenciája, különösen az 1960 utáni években. Vigodszkij adatai szerint a XIX. század utolsó harmadában (1867–1897) az Egyesült Államokban az átlagos nagykereskedelmi árindex 62%-kal csökkent, az azt követő 30 évben viszont (1898–1927) 117%-kal emelkedett, az ez utáni 40 évben (1928–1967) pedig 103%-kal.[6]

Az előbbi statisztikai adatokból látható, hogy a monopolkapitalizmust megelőzően nem indokolt „az általános áremelkedés törvényéről" beszélni. Lehetséges tehát, hogy ez a törvény az imperializmusban kezdett működni, különösen a kapitalizmus általános válságának időszakában? Ahhoz, hogy e kérdésre válaszolhassunk, jobban el kell mélyednünk a második világháború után a tőkésországokban végbement áremelkedések okainak vizsgálatában.

Néhány burzsoá közgazdász megkísérli, hogy az áremelkedéseket kizárólag a pénzoldalon jelentkező tényezőkkel magyarázza. Ilyen tényezőkként említik a következőket: az arany értékének esése annak következtében, hogy az aranykitermelő iparban növekedett a munka termelékenysége, és – főként – az olyan mértékű papírpénz-kibocsátás, amely

[5] Lásd *V. A. Sildkrut:* Szovremennij kapitalizm: problemi cen. Miszl 1972. 330–331. old.

[6] Lásd *Sz. L. Vigodszkij:* Gazdasági törvények a monopolkapitalizmusban. Kossuth Könyvkiadó 1972. 222. old.

jelentősen meghaladja a bővülő áruvilág aranyban kifejezett forgalmieszköz-mennyiség növekedési szükségleteit. Az aranytermelés feltételei azonban sok országban rosszabbodtak. Az aranynak majdnem 40 esztendőn át mesterségesen fenntartott ára (35 USA-dollár unciánként) nyomott ár volt, és a dollár kétszeri (1972-es és 1973-as) leértékelése nem szüntethette meg ezt az ellentmondást. Figyelembe kell venni azt is, hogy az aranystandard megszűnésével az arany értékének mozgása mind kevésbé gyakorol hatást a nemzeti valutákban kifejezett árak alakulására.

A fedezetlen papírpénz-kibocsátás, az éles és hosszan tartó pénzügyi-valutaválság – amely a mai tőkés világra jellemző – az árak emelkedéséhez vezet: amennyiben a kibocsátott pénz mennyisége jelentősen meghaladja a forgalomban levő árumennyiség értékének növekedését, akkor az áruáraknak feltétlenül emelkedniük kell. Mi azonban a mélyebb oka ezeknek a jelenségeknek, mi az infláció – amely ma már a tőkés világ szerves tartozéka – gyökere?

Az áremelkedés legfőbb oka a monopóliumok uralma a tőkés gazdaságban, az a törekvésük, hogy az árak mesterséges felduzzasztásával magas monopolprofitokhoz jussanak. Az áremelkedés elsősorban a monopóliumok által termelt árucsoportoknál történik, ugyanakkor a nem monopolizált áruk egyes csoportjainak ára esetleg még csökkenhet is.

Az infláció maga is a monopóliumok mindenható uralmának a következménye. A tőkésállamok gazdaságpolitikája arra irányul, hogy a papírpénz-kibocsátás segítségével mesterségesen ösztönözzék a gazdasági növekedést, megteremtsék a fegyverkezési hajszához szükséges pénzforrásokat és egyben az inflációt a dolgozók reáljövedelme elleni burkolt eszközként is felhasználják. A tőkés kormányoknak nem az a fő gondja, hogy véget vessenek az áremelkedésnek, hanem az, hogy a „kúszó", „irányított" infláció ne menjen át „vágtató" inflációba, amely már megzavarná a tőkés újratermelés normális menetét, és érezhetően növelné a dolgozók elégedetlenségét.

A burzsoá közgazdászok megkísérlik igazolni az áremelkedést, vagy hogy az inflációért a dolgozókat tegyék felelőssé.

Különösen népszerű ezzel kapcsolatban a „bér–árspirál" dogma. Marx már több mint 100 évvel ezelőtt szétzúzta ezt a dogmát, kimutatva, hogy a munkások béremelési követelései csak létfenntartási cikkek áremelkedését követően, reakcióként jelentkeznek.[7] Most azonban, az inflációs

[7] Lásd *Marx–Engels* Művei. 16. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 129. old.

áremelkedések közepette ez a dogma az árak és a jövedelmek (magától értetődik, hogy a munkások, nem pedig a tőkések jövedelmei) állammonopolista szabályozásának elméleti alapjává válik.

A munka termelékenysége a fejlett tőkésországokban többnyire gyorsabban emelkedik, mint a munkabérek. Így például Vigodszkij adatai szerint 1945 és 1967 között a termelésben dolgozó munkások reálbére 32%-kal nőtt, az egy munkásra jutó termelés 98,7%-kal. Ennek következtében az egységnyi termékre jutó munkabérköltség egyharmadával csökkent, míg a feldolgozó ipar termékeinek árindexe 89%-kal emelkedett, egyes monopolizált termékek ára pedig 137–152%-kal nőtt.[8]

Emellett a feldolgozó ipar költségeiben a bérhányad viszonylag nem nagy és állandóan csökken (az Egyesült Államok feldolgozó iparának költségeiben a bérhányad 24%-ot tesz ki, a termelő munkások bérének aránya pedig 15%). Éppen ezért a bérek növekedése – még ha valamely ágazatban meg is haladta volna a munka termelékenységének emelkedését – semmiképpen sem idézhetett elő olyan lényeges költségnövekedést, amely igazolná a jelentős áremelkedéseket. Az ár bérhányadának növekedése csak az újonnan létrehozott érték munkások és tőkések közötti megoszlásának változását jelentené.

Nyílt osztályjellege van annak a „receptnek", amelyet a „bér–árspirál" dogmája mai hívei találtak ki: ahhoz, hogy megállítsák az infláció és az áremelkedés ütemének gyorsulását, magas színvonalon kell tartani a munkanélküliséget, ami – úgymond – korlátozni fogja a munkások béremelési törekvéseinek lehetőségét. Ezt a „receptet" gyorsan átvették a burzsoá kormányok, és a nagyarányú munkanélküliség igazolására, valamint a béremelést követelő szakszervezetek elleni nyomásra használják fel.

A munkásosztály béremelésért folytatott harca nem oka, hanem következménye az áremelkedésnek. Az inflációs áremelkedés valóságos oka az, hogy a nagymonopóliumok – kihasználva gazdasági erejüket és az irányukban szolgálatkész államapparátusra támaszkodva – diktálják azt az árpolitikát, amely biztosítja a nemzeti jövedelemnek a monopolista extraprofitok növelését szolgáló újraelosztását.

A monopóliumok konkurrenciaharca bizonyos korlátokat állít az áremelkedések elé, amikor egymásnak adják el termékeiket. Sőt kénytele-

[8] Lásd *Sz. L. Vigodszkij:* Gazdasági törvények a monopolkapitalizmusban. 209. old.

nek az új termékek árát csökkenteni, hogy biztosítsák a kereslet bővülését. Ezért az áremelkedés terhét főleg a nem szervezett fogyasztók viselik, akiknek nincs lehetőségük arra, hogy szembeszálljanak a monopóliumok erős nyomásával. 1963 és 1972 között a kiskereskedelmi árak növekedése jóval meghaladta a termelői árak emelkedését. A kiskereskedelmi árak „előzési" koefficiensei a következőképpen alakultak: Egyesült Államok 1,4; Német Szövetségi Köztársaság 2,19; Olaszország 1,5; Japán 1,52.[9]

Az áremelkedés lehetővé teszi a monopóliumok számára, hogy: 1. a maguk javára megvalósítsák az értéktöbblet újraelosztását (minthogy a monopolizált cikkek ára gyorsabban nő, mint a nem monopolizáltaké); 2. megnöveljék a hadiipari komplexum állami megrendelésekből szerzett extraprofitját; 3. fokozzák a munkásosztály kizsákmányolását; 4. megszerezzék a vásárlók más rétegei – farmerek, nyugdíjasok, hivatalnokok stb. – reáljövedelmének egy részét is.

Az inflációs áremelkedés a kapitalizmus fejlődésének jelenlegi szakaszában az élősdiség és a rothadás egyik legnyilvánvalóbb megjelenési formájává, az osztályellentétek kiéleződésének és a tőkésországokban a lakosság legszélesebb rétegei elégedetlensége erősödésének tényezőjévé válik.

Így a tőkésországokban a háború utáni periódusban érvényesülő árszint-emelkedési tendencia nem az „általános áremelkedés törvényének" működését bizonyítja, hanem a kapitalizmus általános válságát, rothadását, ingatag voltának erősödését és megoldhatatlan ellentmondásainak elmélyülését.

Nem támasztják alá az említett „törvényt" a szocialista országok árstatisztikáinak elemzései sem.

Az európai szocialista országokra az utóbbi másfél-két évtizedben az állami kiskereskedelmi árak és a termelői árak viszonylagos stabilitása, ugyanakkor a felvásárlási árak növekedése jellemző (Jugoszlávia kivételével, ahol az árak szüntelen emelkedése figyelhető meg).

Az országok többségében a *kiskereskedelmi árak* lényeges megváltoztatása után az állami kiskereskedelmi árak viszonylagos stabilitásának időszaka következett be. (Az említett lényeges változás az 1950-es évek elején történt, amelynek során egyes országokban jelentősen csökkentek az árak: a Német Demokratikus Köztársaságban 1950-től 1958-ig 45%-kal, Bulgáriában 1950-től 1960-ig 28%-kal, másutt pedig emelkedtek:

[9] Monthly Bulletin of Statistics, UN, New York 1973. 5. sz. alapján számítva.

Magyarországon 1950-től 1955-ig 66%-kal, Lengyelországban 1950-től 1953-ig 78%-kal, Romániában 1950-től 1955-ig 22%-kal.)

A kiskereskedelmi árak a Német Demokratikus Köztársaságban voltak a legstabilabbak, ahol az 1960 és 1970 közötti évtizedben az árindex maximális mozgása nem haladta meg a 0,4%-ot. Lengyelországban a fogyasztási cikkek és szolgáltatások kiskereskedelmi árindexe lassan emelkedett (1960-tól 1971-ig 13,6%-kal nőtt). Bulgáriában az állami kiskereskedelmi árak indexe (1960 = 100) 1962–1963-ban hat ponttal nőtt és 1968-ban további négy ponttal. Átlagosan 10%-kal emelkedett a szolgáltatások árszintje. A kolhozpiaci árak indexe 1960 és 1971 között 44%-kal emelkedett. 1969-től az állami kiskereskedelmi árszínvonalat stabilizálták, néhány árucsoportban pedig csökkentették az árakat.

Magyarországon az 1955–1965 közötti évtizedben megfigyelhető fogyasztói árstabilitást az utóbbi években az árak bizonyos emelkedése váltotta fel (a fogyasztói árindex 1966 és 1972 között 6%-kal emelkedett). Csehszlovákiában a kiskereskedelmi árindex 1965-ben 8%-kal alacsonyabb volt az 1955. évinél; 1966-tól 1969-ig az iparcikkek árai 12%-kal, a közétkeztetés árszintje 10%-kal, a szolgáltatásoké 11%-kal emelkedett; az áruk és szolgáltatások átlagos kiskereskedelmi árindexe 7%-kal nőtt. 1970-től a fogyasztói árszínvonalat stabilizálták (az áruk és szolgáltatások fogyasztói árindexe még egy kissé csökkent is).

Meg kell említeni, hogy ezen időszakban a dolgozók reáljövedelme gyors ütemben növekedett (a bérek és az egyéb lakossági pénzbevételek gyorsabb ütemű növekedése folytán) valamennyi KGST-országban, azokban is, ahol a kiskereskedelmi árak bizonyos emelkedése volt megfigyelhető.

A fogyasztói árak alakulása az életszínvonal egyik alapvető tényezője. A szocialista államok minden eszközt felhasználnak, hogy biztosítsák a kiskereskedelmi árak stabilitását, ha pedig mégis szükségessé válik az áremelés, akkor kompenzálják a dolgozók ebből fakadó veszteségét. Jelenleg az európai szocialista országok többségében általános irányvonal az állami kiskereskedelmi árak stabilitásának fenntartása.

A *termelői árak* színvonala a legtöbb európai szocialista országban viszonylag stabil volt az 1960-as évek közepéig. A gazdasági reformok megvalósításával, a nyereség növekvő szerepével, az eszközlekötési járulék bevezetésével összefüggésben szükségessé vált a termelői árszínvonal bizonyos emelése, alapvetően a kitermelő ágazatokban.

A Német Demokratikus Köztársaságban például 1971-ben 1963-hoz

képest a termelői árak a következőképpen alakultak: a szén ára 114%-kal, a villamos energiáé 57, a hőenergiáé 242, a cellulózrosté 66%-kal (a szintetikus rost árának 18%-os csökkenése mellett), a minőségi acélé és a sínvasé 53, a cementé 47%-kal emelkedett. A termelői árak emelkedése miatt nőtt az építési árszint (24%-kal), és a teherfuvarozási díjak is magasabbak lettek (41%-kal). Meg kell említeni azonban, hogy a termelői árak emelkedése lényegében 1964–1967-ben ment végbe az árreformok kapcsán; a továbbiakban stabilizálták az árakat, sőt néhány termék (a vaskohászati termékek, a cement, a furnérlemez stb.) ára még csökkenni is kezdett.

Csehszlovákiában 1967-ben a termelői árszínvonal 22%-kal emelkedett, az építőipari árak 40%-kal nőttek. 1969-ben azonban stabilizálták a termelői árakat, 1976-tól pedig a termelői árak felülvizsgálatát tervezik, az árszint több mint 10%-os csökkentése mellett. Bulgáriában az 1971-ben bevezetett új termelői árak alacsonyabbak, mint az előző időszak árai. A Mongol Népköztársaságban is intézkedéseket tesznek a termelői árak csökkentésére.

Az utóbbi másfél évtizedben az európai szocialista országok többségében legjobban azon mezőgazdasági termékek *felvásárlási ára* emelkedett, amelyeket az állam a termelőszövetkezetektől és a parasztoktól vásárolt. Így például a Német Demokratikus Köztársaságban 1965 és 1971 között a felvásárlási árak 68%-kal emelkedtek, ezen belül a növényi eredetű termékek ára 86, az állati termékek ára 64%-kal, néhány termék ára pedig még nagyobb mértékben nőtt. Bulgáriában a felvásárlási átlagárak 1959 és 1970 között 64%-kal, Magyarországon 1966 és 1970 között öt év alatt 33%-kal emelkedtek. Csehszlovákiában a mezőgazdasági termékek felvásárlási ára 1967 és 1972 között majdnem 20%-kal nőtt.

A felvásárlási árak emelkedésének oka, hogy ezekben az országokban intézkedéseket hoztak a parasztság anyagi ösztönzésének fokozására, a mezőgazdaság új technikával való felszerelése és ipari módszerekre való átállítása végett.

Ily módon az árak alakulásának elemzése a szocialista országokban azt mutatja, hogy az országok többségében a felvásárlási és (bizonyos időszakokban) a termelői árak emelkedését lokalizálják, és rendszerint nem követi a fogyasztói árak növekedése. Az utóbbi évek során uralkodó tendenciává vált az árszínvonal stabilizálása. Az európai szocialista országok többségében a jelenlegi szakaszban az árstabilitás követelménye a kommunista párt és a kormány gazdaságpolitikájának fontos elemét jelenti.

2. Az áralakulási tendenciák a Szovjetunióban

Érdemes részletesebben megvizsgálni az áralakulási tendenciákat a Szovjetunióban, abban az országban, ahol a szocialista gazdaság a legrégebben létezik, a leggazdagabb tapasztalatokkal rendelkezik. Az árak fejlődésében a Szovjetunióban több szakasz különböztethető meg, amelyek mindegyikének megvan a maga sajátossága az árszínvonal és az árviszonyok változását és ütemét illetően.

Az *első szakaszt* (1917–1922) az árak viharos emelkedése jellemezte, ennek oka a gazdasági összeomlás volt, amit az imperialista háború, a polgárháború és a külföldi intervenció váltott ki. Ez együtt járt a pénzkibocsátás gyors növekedésével (1917-től 1921-ig a forgalomban levő papírpénz mennyisége 125-szörösére emelkedett), a pénz elértéktelenedésével és az árak rendkívül gyors emelkedésével. A kiskereskedelmi áremelkedés mértékéről a Központi Munkastatisztikai Iroda indexszámai adnak képet: ha az 1913. évi árszínvonalat 1-nek vesszük, úgy 1917 októberében az index 7,6 volt, 1919 januárjában 164, 1920 januárjában pedig 2755.

Ezekből az adatokból azonban helytelen volna azt a következtetést levonni, hogy a szovjet állam kezdettől fogva az árak emelésére törekedett. A szovjet állam árszabályozó tevékenységével foglalkozó dokumentumok vizsgálata éppen az ellenkezőjéről tanúskodik: a szovjet kormányzat, az első szovjet árképzési szervek a kezdet kezdetétől azon munkálkodtak, hogy visszafogják az árakat, hogy a parasztságtól begyűjtött és a dolgozók részére az állam, valamint a szövetkezetek által értékesített termékeknél fenntartsák a rögzített árakat.

Meg kell említeni, hogy a szovjet árképzés történetének ezt a legérdekesebb időszakát gyakran csak részlegesen és egyoldalúan mutatják be. Széles körben elterjedt az a vélemény, hogy a szovjet állam gyakorlatilag csak a NEP-re való áttéréskor folyamodott az árszabályozáshoz. Valójában már 1918-ban, amikor a polgárháború még csak elkezdődött és még nem befolyásolta a gazdasági élet minden területét, Lenin lefektette a szovjet árpolitika alapjait, elméletileg megalapozva ezzel a proletár állam árszabályozási módszereit.

1918–1919-ben először hozták létre a szovjet árképzési szervek rendszerét, alakították ki és bizonyos mértékig a gyakorlatban is kipróbálták a tervszerű árképzés néhány fontos elvét. Említésre méltó, hogy 1918-ban látott napvilágot az első szovjet könyv az árképzésről. Ezt a Népgazdasági Főtanács gazdasági kutatórészlege állította össze, amely egy cikkgyűjtemény volt „A gazdaság és a rögzített árak politikája" címmel. Ebben a cikkgyűjteményben elméletileg megalapozták a proletár állam ár-

szabályozási politikáját. A cikkek szerzői olyan közgazdászok voltak, akik aktívan részt vettek e politika gyakorlati megvalósításában.

Lenin a szovjet államnak az árszabályozásban, a rögzített árak kialakításában végzett munkáját a szocializmusért folyó küzdelem fontos elemének tekintette. „Csak ha az Élelmezésügyi Népbiztosság a Földművelésügyi Népbiztossággal karöltve nacionalizált minden árukészletet és megszabta az árakat, csak akkor jutunk el közvetlenül a szocializmushoz"[10] – mutatott rá Lenin a Szovjetek V. Összoroszországi kongresszusán, 1918. július 5-én.

Az árszabályozásról való lemondás, a szabad kereskedelem megengedése a rendkívüli élelmiszerhiány mellett gyors áremelkedéshez, a spekulánsoknak a dolgozók rovására való meggazdagodásához vezetett volna. Erre mutatott rá Lenin az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság, a Moszkvai Szovjet és a Szakszervezetek Összoroszországi Konferenciája egyesített ülésén 1919. január 17-én elmondott beszédében: „...ha önök megengedik a szabad kereskedelmet, amikor nincsenek meg elegendő mennyiségben azok az élelmiszerek, amelyektől a lakosság élete vagy halála függ, akkor veszett spekulációt idéznek elő, azt idézik elő, hogy az élelmiszerárakat monopoláraknak vagy éhségárnak nevezett árakra verik fel, s hogy ezeken az őrült árakon kielégítheti szükségleteit egy keskeny felső réteg, amelynek az átlagosnál jóval nagyobb a jövedelme, ezzel szemben az óriási tömeg továbbra is éhezik... Ha engedélyezzük a szabad kereskedelmet, az árak tüstént elérhetetlen és a lakosság óriási tömegei számára hozzáférhetetlen magasságba szöknek."[11]

Ezért a szovjet állam szilárdan törekedett az árak megszabására és szabályozására, mindenekelőtt az alapvető élelmiszerek áránál, a kenyér áránál. Ez az irányzat világosan kifejeződik a Népbiztosok Tanácsának az éhség elleni küzdelemről 1918. május 29-én a lakossághoz intézett kiáltványában (a kiáltványt Lenin, A. D. Cjurupa, A. V. Lunacsarszkij, G. V. Csicserin írta alá). Ebben a kiáltványban a szovjet kormány meghirdette az árpolitikai programját: szilárd irányvétel az árszabályozásra mint az éhség és az összeomlás elleni küzdelem intézkedéseinek legfontosabb láncszemére; a rögzített árak rendszerének fokozatos kiterjesztése minden tömegfogyasztási cikkre; annak a helyzetnek a megszüntetése,

[10] *Lenin* Összes Művei. 36. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 483. old.
[11] *Lenin* Összes Művei. 37. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 392–393. old.

hogy nincs összhang a gabona szabott ára és a falunak szállított iparcikkek szabad ára között.[12]

1918 közepén rendkívül élessé vált a gabonaárak és az iparcikkek közötti árarányok kérdése. A dolog lényege az volt, hogy erre az időre a gabona szabott ára az 1913. évi színvonalhoz képest mintegy hatszorosára emelkedett, míg a szövetek és sok más, a falu számára szükséges iparcikk ára 10–20-szorosára, sőt még ennél is magasabbra emelkedett. Felborult a csere egyenértékűsége, a parasztok visszatartották a gabonát, fokozódott az éhség a városokban.

1918. augusztus 2-án Lenin levelet írt az Élelmezésügyi, a Földművelésügyi Népbiztosságnak, a Népgazdasági Főtanácsnak, a Pénzügyi, a Kereskedelmi és Iparügyi Népbiztosságnak, amelyben meghatározza az árpolitika alapvető feladatait:

„1. E két módszer – a textil- stb. árak csökkentése vagy a gabonaárak emelése – közül feltétlenül az utóbbit kell választani, mert bár e rendszerek lényegében teljesen ugyanazt jelentik, csak az utóbbi lehet segítségünkre abban, hogy gyors ütemben fokozzuk a gabonabegyűjtést számos gabonatermő kormányzóságban (Szimbirszk, Szaratov, Voronyezs stb.), csak ez lehet segítségünkre abban, hogy a polgárháborúban minél több parasztot semlegesítsünk."[13]

Ezt az intézkedést természetesen a fokozódó pénzkibocsátás, a kezdődő polgárháború, az áruéhség fokozódása tette szükségessé, hívta életre. Ilyen körülmények között lehetetlen volt a rögzített árak csökkentéséhez folyamodni, csak a rögzített gabonaárak felemelése jelenthetett hatékony intézkedést a gabonabegyűjtés fokozására, eszközt a középparaszt megnyerésére. „A munkásosztály nem békülhet ki a kulákkal – mondotta Lenin –, de a középparaszttal keresheti és keresi is a *megegyezést.* A munkáskormány, vagyis a bolsevik kormány *bebizonyította* ezt, nem szavakkal, hanem tettekkel...

Bebizonyítottuk ezt azzal, hogy (a legutóbbi napokban) h á r o m s z o r o s u k r a e m e l t ü k a gabonaárakat, mert teljes mértékben elismerjük, hogy a középparaszt keresete gyakran nem felel meg az iparcikkek mostani árainak, és hogy azt emelnünk *kell.*"[14]

Lenin útmutatásai alapján 1918 augusztusában egy sor dekrétumot

[12] Lásd Resenyija partyii i pravityelsztva po hozjajsztvennim voproszam. 1917–1928. I. köt. Polityizdat 1967. 85–88. old.

[13] *Lenin* Összes Művei. 37. köt 28. old.

[14] Ugyanott, 38. old.

fogadott el a Népbiztosok Tanácsa, a Kereskedelmi Népbiztosság, a Népgazdasági Főtanács, amelyekben megállapították a gabona, az olajosmagvak, a szarvasmarha, a juh, a borjú, a bárány, a zsírszalonna, a tojás, a ló, a növényi olajok, a széna és a szalma, a textiláruk, a len és a bőr árát. A gabona és más termékek árának emelése kapcsán az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság 1919. augusztus 16-án kelt rendeletében felemelte a munkabéreket.

A rögzített árak politikája integráns eleme volt a szovjet kormány általános gazdaságpolitikájának, a lakosság alapvető létfenntartási cikkekkel való tervszerű ellátására hozott intézkedéseknek. 1918. november 21-én jelent meg a Népbiztosok Tanácsának Lenin által aláírt rendelete „Az ellátás megszervezéséről", amely a Népgazdasági Főtanács Árbizottságát kötelezte, hogy „állapítsa meg a termékeknek mind a gyári, mind a nagykereskedelmi és kiskereskedelmi árát..."[15] E rendeletnek megfelelően 1918 decemberében kezdett működni a Népgazdasági Főtanács Árbizottsága, a történelem folyamán az első olyan állami szerv, amelyet azért hoztak létre, hogy az árakat illetően érvényesítse a proletariátus politikáját.

A polgárháború, a külső intervenció megszakította a békés építőmunka terveit. Minden erőt az ország védelmére kellett összpontosítani. Az élelmiszerhelyzet romlott, növelni kellett az emissziót, hogy fedezzék az állam legszükségesebb kiadásait. A proletár állam szervei azonban még e rendkívül nehéz körülmények közepette sem mondtak le az árak szabályozásáról, ami szükséges feltétele volt annak, hogy rögzített árak mellett biztosítsák a városi lakosság minimális kenyér- és iparcikkellátását.

A papírpénz vásárlóerejének szakadatlan esése arra kényszerítette a Népgazdasági Főtanács Árbizottságát, hogy időszakonként emelje a rögzített árakat. 1918 szeptemberében, a rögzített gabonaárak emelésével párhuzamosan az alapvető feldolgozóipari-termékek árát is növelték, átlagosan az 1914. évinek 25-szörösére. 1919 februárjában, a munkabérek 50–75%-os emelése kapcsán az árszint a következőképpen emelkedett: a háború előttihez képest a kenyéré 22–25-szörös, a feldolgozóipari-termékeké 50–60-szoros, az anyagoké és a nyersanyagoké 12–20-szoros. 1919 szeptemberében a késztermékek árszintje 120–150-szeresére, az anyagoké és a nyersanyagoké 30–60-szorosára emelkedett.[16]

[15] Gyekreti Szovjetszkoj vlasztyi. IV. köt. Polityizdat 1968. 43. old.

[16] Lásd CGANH SZSZSZR, 8028. sz. op. 1. d. 1. 1. 1. (A Szovjetunió Központi Népgazdasági Archívuma.)

A rögzített áras gabonabegyűjtés minden nehézség ellenére hozott bizonyos sikereket. Lenin is pozitívan értékelte az Októberi Forradalom második évfordulóján mondott beszédében (1919. november 7.). Megemlítve, hogy 1918. augusztus–október hónapokban 37 millió pud gabonát gyűjtöttek be, 1919-ben pedig már 45 millió pudot, Lenin arra a következtetésre jutott, hogy „minden jel arra mutat, begyűjtési tervünket és az állami áron való elosztás tervét végre tudjuk hajtani. Bizonyos értelemben e tekintetben is kialakult az apparátusunk, és most rátérünk a szocialista útra."[17]

A polgárháború és a külső katonai intervenció kibontakozása következtében fokozódott a gazdasági összeomlás és az alapvető cikkek hiánya, emelkedtek a hadikiadások. A pénzbérek 1919 augusztusában, 1918 augusztusához képest 3,5–4-szeresükre nőttek. Ez maga után vonta a papírpénz-kibocsátás növekedését (az 1918. II. félévi 17,6 milliárd rubelről 1920-ban 943,6 milliárdra). Az állam által rögzített áron értékesített áruk mennyisége jelentéktelenné vált, a pénzforgalom csatornái csordultig teltek, a pénz elértéktelenedett, a magánkereskedelemben gyorsan emelkedtek az árak. Ilyen körülmények között a rögzített árak tulajdonképpen szimbolikussá váltak.

1920 végén néhány dekrétumot hoztak az árak és a pénzbeli elszámolások hatályon kívül helyezéséről: „Egyes pénzbeli elszámolások hatályon kívül helyezéséről" (október 11.); „Az élelmiszerek ingyenes lakossági juttatásáról" (december 14.); „A közfogyasztási cikkek ingyenes lakossági juttatásáról" (december 17.).

Az az időszak azonban, amikor a lakosság egy sor fontos árut és szolgáltatást ingyenesen kapott, viszonylag rövid ideig, nem egészen egy évig tartott. A NEP-re való áttéréssel ismét jelentősen megnőtt az árak szerepe, és 1922. augusztus 5-én Lenin aláírta az állam által a magánszektornak átadott áruk térítéséről szóló dekrétumot s meghatározták az Árbizottság hatáskörét. Az Árbizottság feladatává tették a termelői, de sok esetben a fogyasztói árak megállapítását is, mindazokra az árukra vonatkozóan, amelyeket az állami vállalatok és intézmények egymás között értékesítettek, valamint a szövetkezetek és a lakosság részére adtak el, emellett a pénz vásárlóerejének változása vagy az áruk termelésében és értékesítésében végbemenő változások kapcsán szükségessé váló árrevíziókat.

[17] *Lenin* Összes Művei. 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 288–289. old.

AZ ÁRAK DINAMIKÁJA A SZOVJETUNIÓBAN 1922 ÉS 1928 KÖZÖTT

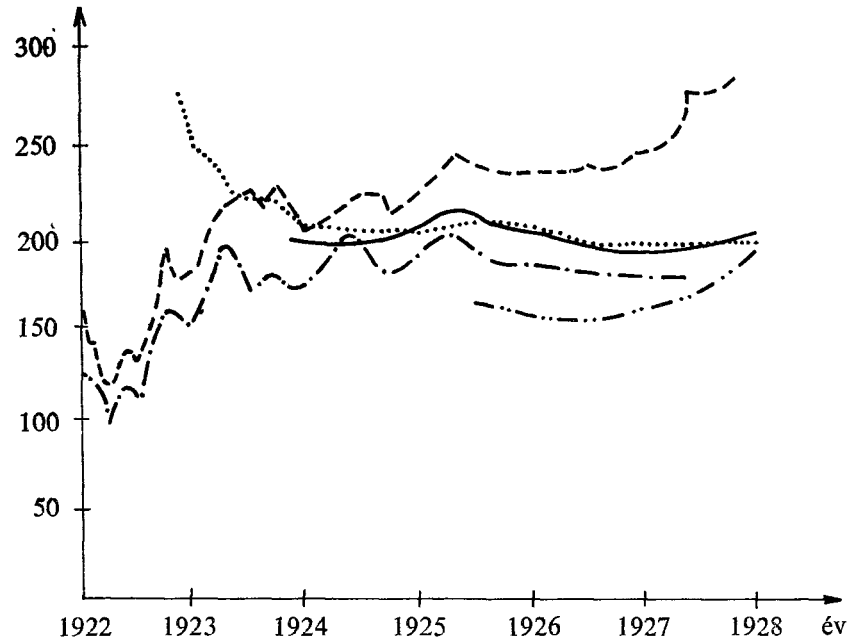

..... az állami ipar értékesítési árindexe (1913=100)
– – – – a Konjunktúrakutató Intézet magánkereskedelemre vonatkozó fogyasztói árindexe (1913=100)
——— a társadalmasított kereskedelem fogyasztói árindexe (1913=100)
—·—·— a Központi Statisztikai Hivatal össz-szövetségi nagykereskedelmi árindexe (1913=100)
—··—··— a termelők mezőgazdasági árainak átlagos kereskedelmi indexe (1911—1912=100)

2. ábra

Ily módon a szovjet árképzés első időszakában Lenin lefektette a szovjet árpolitika és az áralakulás tervszerű irányításának alapelveit, feltárta az árszabályozás mint a szocialista állam fontos eszközének szerepét a szocializmusért, a burzsoázia ellen vívott harcban, mint a munkásosztály és a dolgozó parasztság közti szövetség megerősítése eszközének szerepét. A szovjet hatalom szervei Lenin vezetésével folytatták gyakor-

lati árszabályozó tevékenységüket, a szabadpiaci árak elleni küzdelmüket. Lenin vezetésével hozták létre az állami árképzési szervek rendszerét, dolgozták ki a tervszerű árképzés legfontosabb elveit és módszereit, amelyek napjainkban sem vesztettek jelentőségükből.

A Szovjetunióban az árrendszer fejlődésének *második szakasza* a NEP időszakát öleli fel, az első ötéves tervig. Ezt az időszakot az jellemzi, hogy az árrendszert aktívan felhasználták a kapitalizmus kiszorításának és a szocialista gazdaság építésének céljaira, a gazdasági folyamatok tervszerű irányítása érdekében. E korszak áralakulását – amelyet a 2. ábra mutat be – a sokrétűség jellemezte.[18]

Míg 1922 végén erősen csökkentek a magánkereskedelmi fogyasztói árak és a közszükségleti cikkek nagykereskedelmi árai, addig 1923 folyamán és 1924 tavaszára emelkedtek a fogyasztói árak és ezeket követve a nagykereskedelmi árak is, kialakult az iparcikkek és a mezőgazdasági termékek közti „árolló". Ezekben az években a párt és az állami szervek minden erőfeszítése arra irányult, hogy megállítsa az áremelkedést és biztosítsa az árak tervszerű csökkentését. Ez a politika az állami ipar átadási árainál járt a legnagyobb eredménnyel: indexük az 1923. október 1-i 274,5-ről (1913 = 100) 1926. január 1-ig 195,4-re (29%-kal) csökkent, azután egy 1926 közepén bekövetkezett jelentéktelen emelkedés után ismét csökkent, és az időszak végére 185,7–189,1-es színvonalon stabilizálódott.

A társadalmasított kereskedelemben a kiskereskedelmi árak csökkentéséért folytatott küzdelem szintén meghozta a maga gyümölcsét; a kiskereskedelmi árindex 1926 elején bekövetkezett bizonyos fokú (1925 szeptemberétől 1926 májusáig 193-ról 208-ra, 1913 = 100) emelkedése után ismét csökkenni kezdett, 1927 végén elérte legalacsonyabb pontját (183), és kb. ezen a színvonalon stabilizálódott 1928 végéig, eltekintve a szabadpiaci árak 1927 végén bekövetkezett emelkedésétől.

A felvásárlási árakra vonatkozó adatok (az áruként értékesített mezőgazdasági termékek árindexe) azt mutatják, hogy 1925/26-tól 1926/27-ig az árak 6%-kal csökkentek, azután pedig valamelyest emelkedni kezdtek.

Ily módon közvetlenül a szocialista állam által befolyásolt területen az

[18] Ennek és az utána következő időszakok áralakulását részletesen vizsgálja *A. N. Malafejev:* „Az árképzés története a Szovjetunióban (1917–1963)" (Isztorija cenoobrazovanyija v SZSZSZR) c. monográfiája (Miszl 1964) és tömörebben *Sz. G. Sztoljarov:* „Az árak és az árképzés a Szovjetunióban (statisztikai-gazdasági áttekintés)" (O cenah i cenoobrazovanyii v SZSZSZR) c. könyve (Sztatyisztyika 1969).

időszak nagyobb részét árstabilizációs és -csökkentési politika jellemzi. Ezt a politikát a pártkongresszusoknak, -konferenciáknak és a Központi Bizottság plénumainak, valamint a legfelső szovjet- és gazdasági szerveknek a határozatai alapozták meg. E politika legrészletesebb és legalaposabb kidolgozását az ÖK(b)P Központi Bizottsága 1927. februári plénumának „A termelői és kiskereskedelmi árak leszállításáról" szóló határozata jelentette, amelyet V. V. Kujbisev és A. I. Mikojan beszámolója alapján fogadtak el. „A mi gazdasági rendszerünkben – mutat rá a plénum határozata – éppen az árleszállítás politikája az az eszköz, amelynek segítségével a munkásosztály latba veti befolyását az önköltség csökkentése érdekében, arra készteti a gazdasági szervezeteket, hogy rugalmasabbak legyenek, s amelynek segítségével a termelés ésszerűsítésére ösztönöz, és ezzel létrehozza az ország iparosításának előrevitele szempontjából oly nélkülözhetetlenül szükséges szocialista felhalmozás valóban egészséges forrásait."[19]

Ebben az időszakban számos, jelentős előrelépés történt a tervszerű árképzés elméletét érintő kérdések kidolgozásában. Tucatnyi könyv és cikkek százai jelentek meg, amelyek az áraknak a szocialista gazdaság építésében betöltött szerepével, az árak szabályozásának és tervezésének módszereivel, a szovjet gazdaság áralakulásával, az árstatisztika kérdéseivel foglalkoztak. E kérdésekről élénk viták folytak.

A Szovjetunióban az árrendszer fejlődésének *harmadik szakaszát* – a háború előtti ötéves tervek időszakát – jelentős árszínvonal- és árarányváltozások, ellentmondásos áralakulási tendenciák jellemzik.

Ebben az időszakban megpróbáltak áttérni az árrendszer fejlődésének perspektivikus tervezésére. Az első ötéves terv előkészítése során mélyrehatóan vizsgálták az árképző tényezők rendszerét és a tényezők alakulását. Az árképzési munkálatok átfogó programját a Tervmunkások III. Összoroszországi Kongresszusa vitatta meg (1928 márciusában). Az önköltség- és árcsökkentési feladatok az ötéves terv részévé váltak (mind az átadási, mind a kiskereskedelmi árakat, valamint az építési költségeket illetően). Hasonló munkát végeztek – habár kisebb mértékben – a második ötéves terv előkészítése során is.

A háború előtti ötéves tervek időszakában intézkedéseket tettek a tervszerű árképzés szervezetének és módszereinek tökéletesítésére. Az 1930.

[19] Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai. II. rész. Kossuth Könyvkiadó 1954. 404. old.

évi adóreform megszüntette az árkalkuláció túlzott részletezettségét, egyszerűsítette felépítését. Az 1930-as évek végén a könnyűipari árreform lehetővé tette a közszükségleti cikkek kiskereskedelmi árstruktúrájának egységesítését, biztosította a kiskereskedelmi árak egységét, és megkönnyítette az ármegállapítás helyességének ellenőrzését.

Következésképpen az átmeneti korszak befejezésének és a szocializmus győzelmének körülményei között a tervszerűség megerősödése az árképzési folyamatokban is éreztette hatását. Az ár teljes egészében a szocialista tervgazdaság kategóriájává vált, tartalmát tekintve azonban nem szűnt meg értékkategória lenni. Néhány teoretikus azonban megkísérelte, hogy a tervárat tisztán elszámolási, egyezményes fogalomként értelmezze. A párt és a szovjet állami szervek tevékenysége azonban igazolta e kategória tényleges gazdasági és társadalmi-politikai jelentőségét.

Az 1930-as éveket általános és gyors áremelkedési tendencia jellemezte. Előbb a kiskereskedelmi, majd a nagykereskedelmi és bizonyos mértékben a felvásárlási árak is emelkedtek (3. ábra).

Az emelkedés a kiskereskedelmi áraknál kezdődött. Mindenekelőtt a szabadpiaci árak emelkedtek: 1928/29-ben 26%-kal magasabbak voltak az 1927/28. évi színvonalnál, 1931-ben már annak 4,1-szeresére, 1932. I. félévében pedig 7,7-szeresére emelkedtek. Az áremelkedés elsősorban a mezőgazdasági termékeknél jelentkezett, melyek ára két és fél év alatt a piaci kereskedelemben 12,7-szeresére emelkedett, míg az iparcikkeké 5,3-szeresére. 1933-ban a magánkiskereskedelem árai ismét emelkedtek (1932-höz képest 48%-kal). 1936-ban azonban – a jegyrendszer megszüntetésére és a szabad kereskedelem bevezetésére hozott intézkedések, valamint az állami és a szövetkezeti kereskedelmi hálózat árualapjainak növekedése következtében csökkentek az árak, és 2,4-szer alacsonyabbak voltak az 1933. évi áraknál. 1937-től kezdve a kolhozpiaci árak ismét emelkedni kezdtek.

A szabadpiaci árak gyors emelkedése, valamint a közszükségleti cikkek önköltségének emelkedése szükségessé tette, hogy az állami és a szövetkezeti kereskedelemben is emeljék az árakat: 1932 I. félévében a társadalmasított szektorban az árak 76,6%-kal emelkedtek. Egy sor fontos árucikk ára a következő két évben is emelkedett. Csak 1936–1939-ben stabilizálódtak a kiskereskedelmi árak: az élelmiszerárak 1936-ban 3,6%-kal csökkentek, 1937–1939-ben pedig szinte egyáltalán nem változtak. 1940-ben ismét emelkedtek 14%-kal.

1932 és 1940 között az alapvető élelmiszerek (a sütőipari termékek

AZ ÁRAK ALAKULÁSA A SZOVJETUNIÓBAN 1926 ÉS 1940 KÖZÖTT

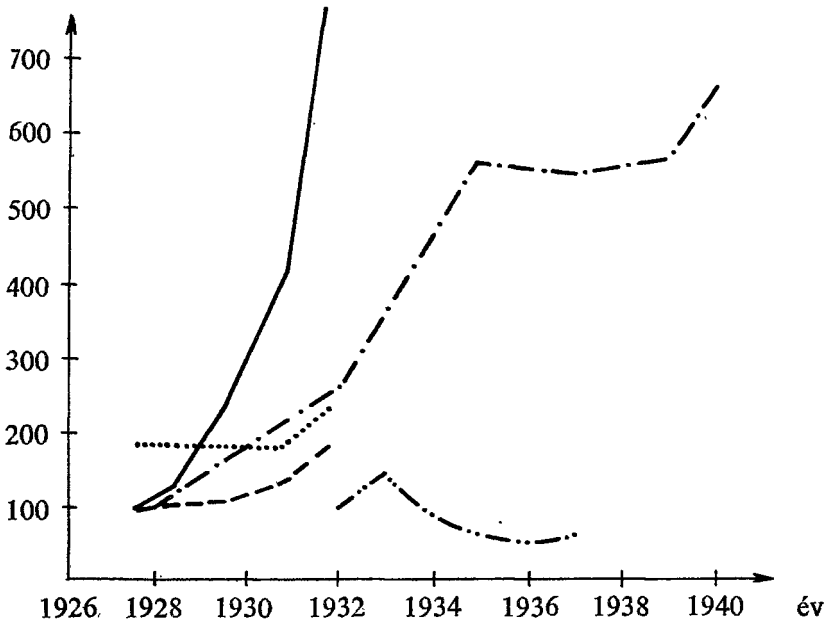

3. ábra

kivételével) kiskereskedelmi ára 2,2–5,7-szeresére, az iparcikkeké 1,5–2,5-szeresére nőtt, a társadalmasított kereskedelemben pedig 2,5-szeresére emelkedett az általános árindex. Malafejev számításai szerint az állami és a szövetkezeti kereskedelem átlagos kiskereskedelmi árszintje a háború előtti ötéves tervek alatt 6,37-szorosára emelkedett.

Egyidejűleg intézkedéseket tettek a dolgozók pénzjövedelmének emelésére, hogy kompenzálják a kiskereskedelmi árak emelkedését és biztosítsák az életszínvonal növekedését. A Szovjetunió Központi Statisztikai

Hivatalának adatai szerint 1940-ben az ipari és építőipari munkások egy főre jutó reáljövedelme (a munkanélküliség felszámolását és a munkaidő csökkentését is figyelembe véve) az 1913. évi szint 2,7-szerese volt, a parasztság reáljövedelme pedig 2,3-szerese.

A kiskereskedelmi áremelkedés hatott az ipari termékek és az építőipar önköltségére, a termelői árszínvonalra és a teherszállítási tarifákra. Az áremelkedések miatt a tervezettnél gyorsabban kellett növelni a béreket: a munkások és alkalmazottak évi átlagkeresete 1932-ben 2,26-szorosa, 1940-ben pedig 6,41-szorosa volt az 1928. évinek. Ez volt az egyik fő oka az ipari termelés önköltsége növekedésének: 1931-ben 6,8%-kal, 1932-ben pedig 8,1%-kal emelkedett az előző évihez képest.

Igaz, hogy az első ötéves terv kezdetén a nehézipari termékek átadási ára – az ötéves terv előírásainak és a kormány évenkénti direktíváinak megfelelően – még csökkent is: 1931. január elsején az árszint 7%-kal volt alacsonyabb, mint 1928. október elsején. Az átadási árak csak 1932-ben kezdtek emelkedni (alapvetően a fűtőanyag- és nyersanyagtermelő ágakban). Ugyanakkor a közszükségleti cikkek átadási ára 1930-tól gyors ütemben kezdett emelkedni (követve a kiskereskedelmi árak növekedését): 1932. április elsején az árszint az 1929. január elsejeinek 2,1-szerese volt.

Minthogy a nehézipar sok ágazata veszteséges volt – ami gátolta az önálló elszámolást és megzavarta a bővített újratermelés menetét –, 1936-ban a nehéziparban termelői árreformot hajtottak végre. Ennek eredményeképpen itt az árak olyan szintet értek el, amely biztosította, hogy ezen ágazatok tevékenysége ne legyen veszteséges. 1935–1936-ban a vasúti tarifákat is felemelték. A nehézipar azonban az önköltség további növekedése miatt 1938-ban ismét veszteségessé vált. Ez szükségessé tette, hogy 1939–1940-ben számos termék termelői árát újra felemeljék. A háború előtti ötéves tervek idején az átlagos termelői árszint 2,2-szeresére emelkedett, ezen belül a nehézipari ágazatokban 1,4-szeresére.

A kiskereskedelmi és a termelői árak jelentős emelkedése, valamint egy sor más tényező szükségessé tette a felvásárlási árak emelését is. A háború előtti ötéves tervek alatt az átlagos felvásárlási árszint 3,3-szeresére emelkedett. Legnagyobb mértékben az ipari növények felvásárlási ára emelkedett (gyapot 5,1-szeresére, cukorrépa 3,8-szeresére, len 3-szorosára); kisebb mértékben az állatok és állati termékek ára (szarvasmarha 2,3-szeresére, sertés 2-szeresére, tej 3-szorosára); leg-

kisebb mértékben a gabonafélék (1,9-szeresére) és a burgonya ára nőtt (1,8-szeresére).

Ily módon, a háború előtti ötéves tervek időszakában jelentősen nőtt az általános árszint és lényegesen megváltoztak az ararányok: a kiskereskedelmi árak relatíve emelkedtek a termelői és a felvásárlási árakhoz képest. A könnyű- és élelmiszeripari termékek megdrágultak a nehézipari termékekhez viszonyítva, a mezőgazdasági termékek pedig az iparcikkekhez képest; az 1930-as években nagyobb lett az árolló a kiskereskedelmi és a termelői, a kiskereskedelmi és a felvásárlási árak, valamint a mezőgazdasági termékek és az iparcikkek ára között.

Ez az árszintemelkedés és ararányváltozás vajon tervezett volt-e, a szovjet állam árpolitikájának alapvető irányát fejezte-e ki? Elég, ha figyelmesen tanulmányozzuk az időszak dokumentumait és árstatisztikáját, hogy meggyőződjünk: ezeket az ármozgásokat nem tervezték előre, nem látták előre őket.

Az 1920-as évek végének párthatározatai nemegyszer fejtették ki, hogy árcsökkentési politikát kell megvalósítani. Az ÖK(b)P Központi Bizottsága 1927. februári plénuma különösen kiemelte: „Teljesen hibás és tarthatatlan az az álláspont, hogy a felhalmozás és az iparosítás ütemének érdekei magas ipari árakat diktálnak. A magas árszint fenntartása olyan körülmények között, amikor nem létezik a konkurrencia, ami a tőkés gazdaság fejlődésének és növekedésének fő ösztönzője, amikor a termelésben és a piacon monopolhelyzet alakul ki és fennáll a külkereskedelmi monopólium, azt eredményezheti, hogy termelési és kereskedelmi apparátusunk bürokratizálódik, gyengül a termelés és a kereskedelem állandó javításában való érdekeltsége."[20] A plénum feladatként tűzte ki az önköltség és a termelői árak rendszeres csökkentését az iparban, valamint a kiskereskedelmi árak csökkentésére irányuló intézkedések megvalósítását.

A népgazdaság ötéves tervének a XV. pártkongresszuson 1927 februárjában jóváhagyott irányelveiben ez állt: „Rendszeresen csökkenteni kell az ipari termékek termelői *árát,* ezáltal következetesen biztosítani kell az árolló szűkülését, vagyis meg kell szüntetni az aránytalanságokat az ipari és a mezőgazdasági termékárak között, valamint belső árszintünk és a világpiaci árak szintje között."[21] A kongresszus kiemelte, hogy küz-

[20] Resenyija partyii i pravityelsztva po hozjajsztvennim voproszam, 1917–1928. godi. 1. köt. Polityizdat 1967. 578. old.

[21] Ugyanott, 668. old.

deni kell a kiskereskedelmi árak és a fogyasztói árindex csökkentéséért, valamint a termelői – kiskereskedelmi – „árolló" megszüntetéséért.[22]

A kongresszus irányelveinek megfelelően az ötéves tervben fontos feladatként szerepelt az ipari önköltség és a termelői árak, valamint az építőipari önköltség és a kiskereskedelmi árak csökkentése.

Ezeket a feladatokat azonban nem sikerült végrehajtani. Emelkedtek a kiskereskedelmi, majd a termelői és a felvásárlási árak is. Ezt a folyamatot alapvetően a közszükségleti cikkek egyre inkább érezhető hiánya váltotta ki, ami a mezőgazdasági termelés csökkenése miatt következett be.

A falu szocialista átalakításában – amely éles osztályharc közepette folyt – mutatkozó nehézségek, valamint a kollektivizálás során elkövetett hibák következtében az állattenyésztés teljes termelési értéke 1929 és 1933 között 52%-kal csökkent, a mezőgazdaság teljes termelési értéke pedig 23%-kal. Emiatt egy sor közszükségleti cikk termelése csökkent. A pamutszövet termelése 25%-kal, a gyapjúszöveté 31%-kal, a cukortermelés 45%-kal, a hústermelés 34%-kal, a növényi olajok termelése 37%-kal csökkent. A munkások béralapja viszont 1928 és 1932 között négyszeresére emelkedett.

A közszükségleti cikkek kínálata és a növekvő fizetőképes kereslet között jelentkező nagyarányú eltérés volt a legfőbb oka a kiskereskedelmi árak emelkedésének, ami bár bizonyos időbeni késéssel és színvonalbeli lemaradással, de elkerülhetetlenül – maga után vonta a termelői és a felvásárlási árak emelkedését.

A párt és a szovjet állam intézkedéseket tett, hogy megállítsák a kiskereskedelmi árak növekedését. Az ÖK(b)P Központi Bizottsága 1931. októberi plénumának határozatában „A szovjet kereskedelem kiszélesítéséről és a munkások ellátásának javításáról" a következőket írták: „Kiindulva a rendszeres árcsökkentés politikájából, jóváhagyjuk a Munka és Honvédelmi Tanács Árbizottságának határozatát az áruk kereskedelmi árának átlagosan 30%-os csökkentéséről és a kereskedelmi árakon való kereskedelem korlátozását az MHT által meghatározott, speciális állami boltok hálózatára."[23]

A párt XVII. kongresszusának határozatában (1934. január–február)

[22] Lásd ugyanott, 673. old.

[23] Resenyija partyii i pravityelsztva po hozjajsztvennim voproszam, 1929–1940 godi. 2. köt. Polityizdat 1967. 365. old.

„Az SZSZSZR második népgazdaságfejlesztési ötéves tervéről (1933–1937)" feladatként tűzték ki az ipari termékek önköltségének 26%-os, a szállítás önköltségének 40%-os, valamint a kiskereskedelmi árak átlagos színvonalának 35%-os csökkentését 1933-hoz képest.[24] Ezeket a feladatokat az 1934. november 17-én jóváhagyott második ötéves terv is tartalmazta.

Ennek az irányvonalnak megfelelően az ÖK(b)P Központi Bizottsága 1934. november 26-i plénuma határozatot fogadott el „A jegyrendszer megszüntetéséről a kenyér és néhány más termék tekintetében". Egységes állami kiskereskedelmi árakat vezettek be a kenyérre, lisztre, búzadarára, az árakat a kereskedelmi és a jegyes árak átlagaként határozták meg. Egyidejűleg felemelték a munkások és alkalmazottak bérét és a mezőgazdasági nyersanyagok (len, gyapot, kender stb.) felvásárlási árát. A plénum rámutatott az intézkedések jelentőségére a további árcsökkentések megvalósításában: „A kenyér és néhány más termék esetében a jegyrendszer megszüntetése és az egységes, rögzített állami árakon folyó gabonakereskedelemre való áttérés, valamint annak biztos lehetősége, hogy a továbbiakban ezeket az árakat ismét és egyidejűleg az iparcikkek árát is csökkenthetjük, kedvező körülményeket teremt a munkás- és paraszttömegek jólétének további növeléséhez."[25]

A Népbiztosok Tanácsa és az ÖK(b)P Központi Bizottsága 1935. szeptember 25-i határozata a hús, a hal, a cukor, a zsír és az olaj, valamint a burgonya esetében a jegyrendszer megszüntetésével egyidejűleg csökkentették a pékkenyér, a liszt, a makaróni, a kása, a rizs, a tőmegfogyasztási édesipari termékek állami kiskereskedelmi árát.[26]

Az 1930-as évek közepén – a hozott intézkedések eredményeképpen – sikerült megállítani az állami kiskereskedelmi árak emelkedését, a kolhozpiaci áraknál pedig jelentős csökkenést elérni. A kiskereskedelmi árak csökkentésére a második ötéves tervben előirányzott feladatot azonban nem sikerült megvalósítani.

A második világháború előestéjén újra emelkedni kezdtek az árak, habár korántsem olyan mértékben, mint korábban.

Az árrendszer fejlődésében a Nagy Honvédő Háború és a háború utáni első évek időszaka jelenti a *negyedik szakaszt*. Ebben az időszakban az

[24] Lásd ugyanott, 448., 451., 459. old.
[25] Ugyanott, 509. old.
[26] Lásd ugyanott, 547. old.

AZ ÁRAK ALAKULÁSA A SZOVJETUNIÓBAN 1940 ÉS 1950 KÖZÖTT

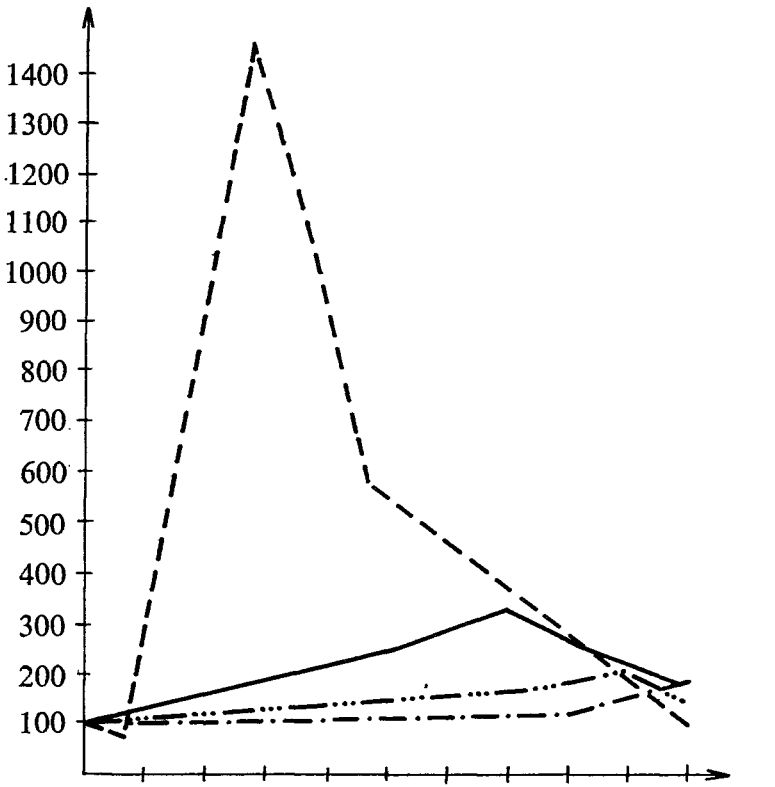

– – – – a kolhozpiaci árindex (1940=100)

——— az állami és a szövetkezeti kereskedelem kiskereskedelmi árindexe (1940=100)

—·····— ipari termelői árindex (1940=100)

— · — a mezőgazdasági termékek begyűjtési-felvásárlási árindexe (1940=100)

4. ábra

egész gazdaságot hadigazdasággá alakították át, olyan körülmények között, amikor a háború és az ország egy részének megszállása miatt óriási veszteségek voltak, majd pedig a háború legsúlyosabb következményeinek felszámolása és a békés gazdálkodásra való visszatérés következett.

A háború előtti években is érezhető áremelkedési tendencia megerősödött (4. ábra). Ez mindenekelőtt a *kiskereskedelmi árakra* vonatkozik, mivel a közszükségleti cikkek termelése jelentősen visszaesett a háború első éveiben (a kiskereskedelmi áruforgalom volumene csökkent és 1945-ben a háború előtti szintnek már csak 45%-át érte el). Jelentősen megnőttek az állami kiadások, a lakosság pénzkiadásai és a pénzkibocsátás (a háború végén a forgalomban levő pénz mennyisége a háború előttinek négyszerese volt).

Éppúgy, mint a megelőző időszakban, a konjunktúra változására a kolhozpiaci árak reagáltak a leggyorsabban. Egy év alatt (1941. júliusától 1942. júliusáig) 8,5-szeresükre nőttek, két év alatt pedig (1943. júliusáig) 18,7-szeresükre. Ezt követően azonban megváltozott mozgásuk iránya, és 1945-ben 1943-hoz képest csökkenésük 2,5-szeres volt. Meg kell jegyezni, hogy ezen árak alakulása jelentősen befolyásolta a lakossági jövedelmeket, mivel a kolhozpiac részaránya a kiskereskedelmi áruforgalmon belül az 1940. évi 14%-ról 1945-ben 46%-ra nőtt (az élelmiszer-kereskedelemben 20-ról 51%-ra).

Az árak gyors növekedése a szervezetlen piacon, az áruhiány és a mezőgazdasági, a könnyűipari és élelmiszeripari önköltség növekedése tükröződött az állami és a szövetkezeti kiskereskedelem árainak alakulásában is. Az állami kiskereskedelmi árindex már 1942. IV. negyedében 56%-kal nőtt 1941. júniusához képest, ezen belül az élelmiszerek árindexe 74,5%-kal.

Az állam viszonylag alacsonyan tartotta azoknak az áruknak az árát, amelyeket jegyre adtak, azért, hogy az alapvető árukból rögzített árakon biztosítsa a munkások és alkalmazottak szükségleteinek kielégítését. A készletek felhalmozásával lehetővé vált, hogy az áruk egy részét már ne jegyre értékesítsék, hanem ún. kereskedelmi árakon, amelyek néhányszorosan magasabbak voltak a jegyes áraknál. Ennek következtében 1945-ben az állami és a szövetkezeti kereskedelem általános árszintje 2,2-szerese volt az 1940. évinek.

A háború következményei és az 1946. évi rossz termés a háborút követő első években is befolyásolta az árak alakulását. 1946 szeptemberében

a kereskedelmi árak szintjét csökkentették, a jegyes árakét emelték. 1947-ben az állami és a szövetkezeti kereskedelem kiskereskedelmi árindexe 1945-höz képest 48%-kal nőtt, a háború előtti, 1940. évhez képest pedig 3,2-szeresére.

Az árutermelés bővítése és a bevezetett pénzreform lehetővé tette, hogy 1947. december végén megszüntessék a jegyrendszert, és megvalósítsák az áttérést az egységes árakra, amelyeket a kereskedelmi áraknál alacsonyabban, de a jegyes áraknál magasabban állapítottak meg: a kenyér egységes ára 12%-kal, a daráé 10%-kal volt magasabb a jegyes árnál. Ezzel az állami kiskereskedelemben az árak 18%-kal csökkentek, azonban a háború előtti árszínvonalat 2,7-szeresen meghaladták.

A nehézipari termékek *termelői ára* a Nagy Honvédő Háború alatt az önköltség jelentős emelkedése mellett általában stabil maradt. Ennek következtében a nyersanyag-, fűtőanyag- és energiatermelő ágazatok többsége veszteségessé vált. Az önköltség csak a hadiiparban és a gépiparban csökkent a termelés gyors ütemű bővülése kapcsán. Ez lehetővé tette, hogy 1942-ben csökkentsék a termelői árakat a háború előtti szinthez képest: a hadiipari termékeknél 28%-kal, a gépipari termékeknél 13%-kal.

A háborút követő első években a helyreállítás nehézségei miatt ismét nőtt az ipari termékek önköltsége, és a dotáció összege az 1945. évi 13,1 milliárd rubelről 1948-ban 41,2 milliárdra emelkedett. Ez szükségessé tette, hogy a nehéziparban megváltozott termelési feltételeknek megfelelő termelői árakat vezessenek be.

Az 1949. évi termelői árreform eredményeképpen a nehéziparban 58%-kal emelkedett a termelői árszint, az emelkedés elsősorban a nyersanyag-, a fűtőanyag- és az energiatermelő ágazatokat érintette (a háború alatt ezekben az ágazatokban nőttek legjobban a bérek, és sok esetben csökkent a munka termelékenysége).

A könnyűipari és az élelmiszeripari termelői árak (forgalmi adóval) szoros kapcsolatban vannak az állami kiskereskedelmi árakkal, így ezekben az ágazatokban a háború alatt és a háborút követően emelkedett a termelői árszint. Már 1942-ben 20%-kal haladta meg a háború előtti szintet, 1948-ban pedig 2,7-szerese volt.

Az átlagos ipari termelői árszint a háború és a háború után a békegazdaságra való visszaállás következtében 2,1-szeresére nőtt a háború előttihez képest. 1948-ban az állami kiskereskedelmi árindex és a ter-

melői árindex egymáshoz viszonyított aránya 30%-kal magasabb volt, mint a háború előtt.

A mezőgazdaságban a *begyűjtési-felvásárlási árak* nem változtak jelentősen a vizsgált időszakban, sőt a gabona és szarvasmarha ára még valamelyest csökkent is, míg az ipari növények ára emelkedett. Így 1952-ben 1940-hez képest a begyűjtési átlagárak szintje a következőképpen emelkedett: len 4,7-szeres, cukorrépa 2,7-szeres, gyapot 2,2-szeres, tej 1,6-szeres, burgonya 14%. Ugyanakkor a búza átlagos begyűjtési ára 16%-kal, a szarvasmarháé 11%-kal, a sertésé 14%-kal csökkent. Ez azt eredményezte, hogy ezek az árak még jobban elszakadtak az értéktől, és szerepük tovább csökkent a mezőgazdasági termelés bővített újratermelésében.

Az árrendszer fejlődésének következő, *ötödik szakasza* az 1940-es évek végétől az 1950-es évek végéig tartott. Ennek az időszaknak legjellemzőbb vonása az általános kiskereskedelmi és termelői árszint lényeges csökkenése. Ez a tendencia folytatódott az 1950-es évek közepéig, azután az árszínvonal egészében stabilizálódott. Ugyanakkor 1953-tól megkezdődött a felvásárlási árszínvonal emelése, aminek az volt a célja, hogy megszüntessék az árrendszerben korábban kialakult aránytalanságokat. Az időszak árváltozási tendenciáit az 5. ábra mutatja be.

A vizsgált időszakban jelentősen csökkentek az állami *kiskereskedelmi árak* (1954-ben az 1948. évi szinthez képest 48%-kal, ezen belül az élelmiszerek ára 54%-kal, az egyéb cikkeké 38%-kal). A továbbiakban ezen árak átlagos színvonala lényegében változatlan maradt. Az árindex 1958. évi 2%-os növekedését – ami egyes állati termékek árának emelkedéséből fakadt – később egyes élelmiszerek és iparcikkek árcsökkentésével ellensúlyozták.

A kiskereskedelmi árak rövid idő alatt végrehajtott jelentős csökkentésének megvoltak a pozitív elemei: a kiskereskedelmi árszínvonal, valamint az élelmiszerek és a nem-élelmiszer termékek közti ararányok közeledtek a háború előttiekhez (míg 1947-ben az árak 3,2-szer magasabbak voltak az 1940. évinél, addig 1954-ben mindössze 1,4-szer). Minden évben nőtt a munkások és alkalmazottak reálbérszínvonala, emelkedett a rubel vásárlóereje. Az állami kiskereskedelmi árak csökkentése hatott a kolhozpiaci árakra is, amelyek 1950-ben az 1947. évi egynegyedére csökkentek.

El kell ismerni azonban, hogy a kiskereskedelmi árak ilyen nagy mér-

AZ ÁRAK ALAKULÁSA A SZOVJETUNIÓBAN 1950 ÉS 1960 KÖZÖTT

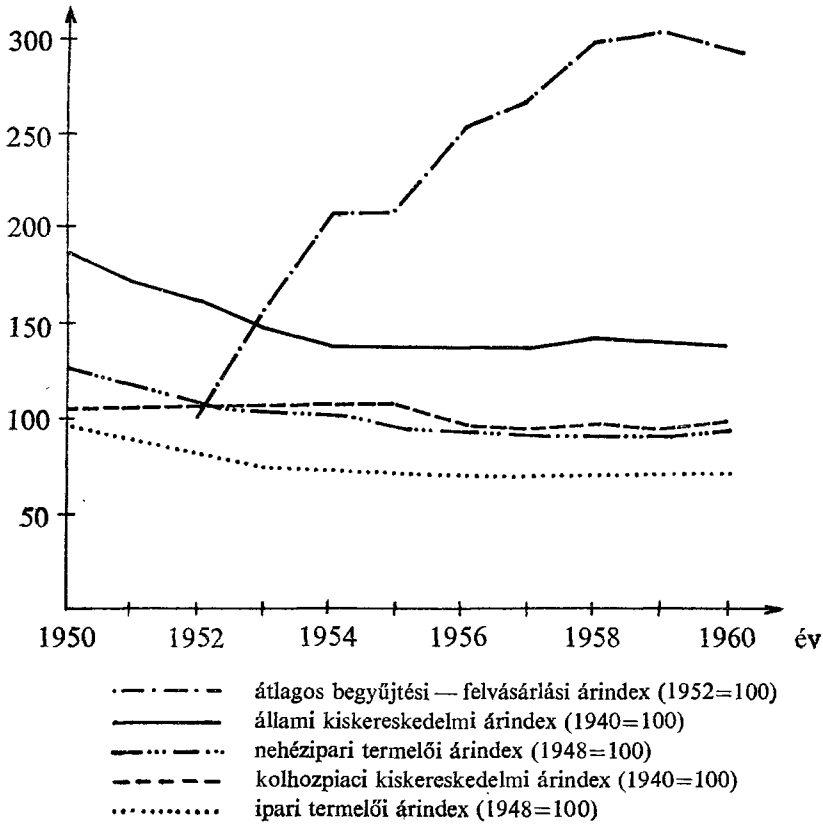

5. ábra

tékű csökkentésére egy sor árucsoportnál nem voltak meg a kellő objektív előfeltételek, és ez bizonyos ellentmondásokat szült. A mezőgazdaság, a könnyűipar és az élelmiszeripar fejlődési üteme nem volt elegendő a jelentősen megnövekedett kereslet kielégítéséhez.

1954-ben a mezőgazdaság teljes termelési volumene mindössze 12%-kal haladta meg az 1948. évi szintet, a szántóföldi termelés pedig még 3%-kal alacsonyabb is volt. A könnyűipar termelési volumene 1954-ben az 1950. évi szintet 63%-kal haladta meg, az élelmiszeriparé 53%-kal.

A kis- és közepes városokban az áruhiány a kolhozpiaci árak emelkedéséhez vezetett. Míg 1948-ban a kolhozpiacon alacsonyabb volt az árszint, mint az állami kiskereskedelemben, addig az 1950-es évek közepén már 30–40%-kal magasabb volt.

A kiskereskedelmi árak sokkal gyorsabb ütemben csökkentek, mint a termelés önköltsége, és nőtt az áruk és fizetett szolgáltatások mennyisége. A lakossági fogyasztási alap növelését szolgáló források teljes növekedését az árcsökkenés fedezésére használták fel, nem volt lehetőség az alacsony jövedelmű munkások és alkalmazottak bérének, a kolhozparasztok jövedelmének és a nyugdíjaknak az emelésére.

Az árak csökkentése hozzájárult a lakossági reáljövedelem emelkedéséhez (1960-ban – a Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalának adatai szerint – a háború előtti szint 2,5-szeresét tette ki). Az árcsökkentés üteme azonban – a kellő előfeltételek hiányában – túlzott volt.

1950-től 1954-ig négyszer csökkentették a nehézipari termékek *termelői árát*, és ennek következtében szintjük 1955-ben alacsonyabb volt az 1948. évinél, s mindössze 7%-kal haladta meg a háború előttit. A legnagyobb mértékben a gépipari termékek termelői árát csökkentették (majdnem felére 1949-hez és 22%-kal a háború előtti szinthez képest). 1949–1955 között a fa- és fafeldolgozó-iparban 25%-kal csökkentek az árak (de az 1940-es áraknál 3,6-szer magasabbak maradtak), a széniparban 26%-kal (az 1940. évinél 2,6-szer magasabbak), a vaskohászatban 40%-kal (a háború előttinél 66%-kal magasabbak). Következésképpen az ár arányok jelentősen megváltoztak, a kitermelő és a nyersanyagtermelő ágazatok termékei megdrágultak a feldolgozóipari termékekhez képest. A termelői árak csökkentése lényegében a termelés önköltségének évről évre bekövetkezett jelentős csökkenésén alapult.

Népgazdasági szempontból nagy jelentőségű volt a *felvásárlási árak* 1953-tól kezdődő emelése. Ez a mezőgazdaság fejlesztését és a kolhozparasztok anyagi érdekeltségének fokozását szolgáló intézkedések része volt. 1960-ig a felvásárlási árak háromszorosukra emelkedtek, a legnagyobb mértékben azon árucsoportok ára nőtt, amelyeknek az előző időszakban nem vagy csak jelentéktelen mértékben nőttek az árai (a gabonafélék ára 7,2-szeresére, a burgonyáé 8,9-szeresére, az állati termékeké 5,6-szeresére, míg az ipari növények ára csak 1,4-szeresére emelkedett).

A felvásárlási árak emelését a párthatározatok a kolhoztagok anyagi érdekeltségét és a mezőgazdasági cikkek termelésének növelését fokozó

eszköznek tekintették. Ennek alapján irányozták elő a mezőgazdaságban az önköltség csökkentését és azt, hogy perspektívában ismét visszatérnek a begyűjtési árak csökkentésének politikájához.

Így az SZKP Központi Bizottsága 1958. júniusi plénumának határozata rámutatott: „Az új felvásárlási árak elő fogják segíteni a kolhozok és kolhoztagok anyagi érdekeltségének a növekedését a szántóföldi termelés és az állattenyésztés növelésében. A kolhozok bevételeinek további növekedését azonban a bruttó termelés és az árutermelés jelentős növekedésének, az egységnyi termékre jutó munka- és eszközráfordítások csökkenésének kell fedeznie. Ez lehetővé teszi a jövőben a kolhozok jövedelmének növekedését és ugyanakkor a begyűjtési árak csökkentését, és ily módon a feltétel megteremtését az állami kiskereskedelmi árak csökkentéséhez, a lakosság vásárlóerejének növelését és a szovjet nép anyagi jólétének további növelését."[27]

A kiskereskedelmi és a termelői árak csökkentésének és a begyűjtési árak emelésének eredményeképpen az általános árszínvonal közeledett a háború előttihez. A háború előtti években és a háború alatt az árakban kialakult aránytalanságok jó részét megszüntették.

Az 1950-es évek közepén megközelítőleg stabilizálták a kiskereskedelmi és a termelői árakat, a felvásárlási árak emelkedni kezdtek. Ez az árpolitika és az általános gazdaságpolitika bizonyos mértékű megváltozásának következménye volt. Ahhoz, hogy megvalósítsák a mezőgazdasági termelés fejlesztését, az alacsony és közepes jövedelmű munkások, alkalmazottak és kolhoztagok jövedelmének emelését, jelentős erőforrásokra volt szükség.

Az árrendszer fejlődésének *hatodik szakaszát* (1961–1970) az jellemzi, hogy jelentősen megváltozott a termelői és a felvásárlási árak szintje és azok arányai, az állami kiskereskedelmi árak stabilitása és a kolhozpiaci árak valamelyes emelkedése mellett (lásd a 6. ábrát).

A *termelői ár*reform következtében a vállalati termelői árszint 9%-kal emelkedett (ezen belül a nehézipari termékeké 17,5%-kal). Az ipari termelői árszínvonal kevésbé, mindössze 7%-kal emelkedett (a nehézipari ágazatokban 15%-kal).

A reform bevezetésekor a termelői árak megállapításánál bizonyos korlátozások érvényesültek: nem engedték meg a kiskereskedelmi árak

[27] Resenyija partyii i pravityelsztva po hozjajsztvennim voproszam, 1953–1961 godi. 4. köt. Polityizdat 1968. 432. old.

AZ ÁRAK ALAKULÁSA A SZOVJETUNIÓBAN 1960 ÉS 1970 KÖZÖTT

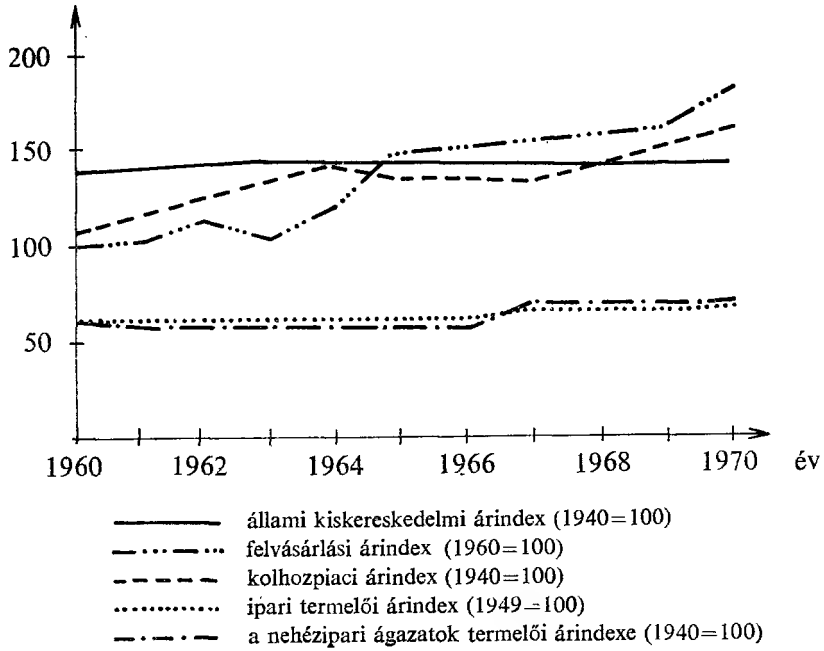

6. ábra

növekedését, és nem okozhatott veszteséget a kolhozoknak. Ezért az elektromos és a fűtőenergia lakossági díjszabása, a tüzelőanyagok, a fa- és építőanyagok kiskereskedelmi ára nem változott.

A műtrágyát és a mezőgazdasági technikát a kolhozok és a szovhozok számára a régi áron értékesítik, a régi és az új árak különbözetét az ipar a költségvetésből kapja meg. Az üzemanyagok, építőanyagok és más ipari termékek áremelkedését az egyes mezőgazdasági termékek felvásárlási árának emelésével kompenzálták. A traktorok, kombájnok, mezőgazdasági gépek és a műtrágya mellett a kolhozok és szovhozok a baromfitápot és a villamos energiát is kedvezményes áron kapják.

A *felvásárlási árakat* többször emelték mind közvetlenül (1965-től a búza, a rozs, a tej; 1967-től a zab és a kukorica; 1969-től a lenmag és a baromfi; 1970-től a tej, a szarvasmarha, a sertés, a juh, a kecske, a

gyümölcs), mind közvetve (1965-ben a szarvasmarha, a sertés, a juh és a kecske felvásárlási árára felárat állapítottak meg, a növénytermesztésben a terven felüli értékesítésre vezettek be pótlékot, 1970-től pedig az állattenyésztésben is).

Ezen intézkedések következtében a kolhozoknál és a szovhozoknál egy évtized alatt 1,7-szeresére emelkedett az általános felvásárlási árszint, ezen belül az állati termékeké 1,9-szeresére, a növénytermesztésben pedig 1,8-szeresére. Ennek eredményeként fokozódott a termelés jövedelmezősége a kolhozokban és a szovhozokban.

Az 1960-as években az állami *kiskereskedelmi árak* átlagos szintje nem változott lényegesen. Az állami kiskereskedelmi árindex 1965-ig 1%-kal nőtt 1960-hoz képest, a hús és baromfi 29%-os, az állati zsiradékok 29%-os, a burgonya 9%-os áremelkedése következtében. Ezt az emelkedést részben kompenzálta a cukor 8%-os, az édességek 4%-os, a hal 8%-os árcsökkenése. Összességében az élelmiszerek árindexe 3%-kal nőtt. Az iparcikkek árindexe 5%-kal csökkent.

A lakossági pénzbevételek emelkedése és az árutermelés növekedése között fokozódott az eltérés, ami azt eredményezte, hogy 1960 és 1968 között 28%-kal emelkedtek a kolhozpiaci árak.

Az SZKP XXIII. kongresszusának a nyolcadik ötéves tervre vonatkozó irányelvei az egyes áruk kiskereskedelmi árának csökkentését irányozták elő: „Annak érdekében, hogy a lakosság reáljövedelme a közszükségleti cikkek termelésének növekedése és a szükséges áru- és pénzügyi források felhalmozásának mértékében emelkedjék, intézkedéseket kell tenni *az egyes élelmiszerek és iparcikkek*, mindenek előtt a gyermekek számára készült termékek *állami kiskereskedelmi árának csökkentésére*."[28]

Az öt év alatt számos ipari cikkcsoport árindexe csökkent: szövetek, felsőruha és fehérnemű, harisnyák és zoknik, kerékpárok, motorkerékpárok és mopedek, iskolai füzetek, papír és írószerek; az élelmiszerek közül: a cukor- és édesipari készítmények, hal. Ugyanakkor emelkedett a főzelékfélék és a burgonya, a szeszesitalok, valamint a szőrmeáruk, egyes faanyagok stb. ára.

Az 1960-as években jelentős intézkedések történtek a munkások és alkalmazottak pénzbérének növelésére (a heti munkaidő egyidejű csök-

[28] Resenyija partyii i pravityelsztva po hozjajsztvennim voproszam, ijuny 1966–1968 godi. 6. köt. Polityizdat 1968. 81. old.

kentése mellett), bevezették a kolhoztagok garantált díjazását, felemelték az alacsony keresetű dolgozók bérét. Egy évtized alatt a munkások és alkalmazottak havi átlagbére 50%-kal nőtt, a kolhoztagok bére egy munkanapra számítva 2,8-szeresére, a társadalmi fogyasztási alapból történt kifizetések és kedvezmények összege egy főre számítva több mint kétszeresére emelkedett. Ennek eredményeképpen az egy lakosra jutó reáljövedelem 1970-ben a Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalának adatai szerint 58%-kal volt magasabb, mint 1958-ban.

Ily módon 1961 és 1970 között az általános árszint a felvásárlási és a termelői árak, valamint a kolhozpiaci árak emelkedése miatt nőtt, míg az állami kiskereskedelmi árindex és a teherszállítási díjtételek szintje stabil maradt. Az árszínvonal emelkedését több objektív tényező okozta:

1. annak szükségessége, hogy a termelői árak tükrözzék a munkabérek emelkedésével, a munkanap hosszának csökkentésével és a kitermelő ágakban a termelés természeti feltételeinek romlásával összefüggő változásokat;

2. az a feladat, hogy megszüntessék több nehézipari ágazat veszteséges voltát és olyan ármodellre térjenek át, amely megfelel a tervezés és az anyagi ösztönzés új rendszere elveinek, és megteremti a feltételeket a teljes önálló elszámolás bevezetéséhez;

3. annak szükségessége; hogy biztosítsák a kolhozok és szovhozok érdekeltségének további fokozódását a termelés és az árukibocsátás növelésében, megteremtsék a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége emelésének feltételeit és közelítsék a kolhozokban és szovhozokban a bérek színvonalát;

4. az árváltozások kölcsönhatásai (az árak emelkedése esetén láncreakció megy végbe, drágulás, amely növeli az áremelkedés átlagos mértékét).

Meg kell említeni, hogy az áremelkedés lényegében az intermedier termékeket érintette; a közszükségleti cikkek kiskereskedelmi ára, a gépipari és vegyipari termékek termelői ára lényegében változatlan szinten maradt. A felvásárlási és a termelői árak jelentős emelkedése mellett az alapvető közszükségleti cikkeknél az állami kiskereskedelmi árak stabilitásának fenntartása jelentős erőfeszítéseket követelt, megvalósítása a párt és az állam gazdaságpolitikájának nagy eredménye volt.

Látni kell ugyanakkor az áremeléssel kapcsolatos bizonyos ellentmondásokat és a negatív elemeket is. A felvásárlási árak lényeges emelése

következtében az állam számára egy sor fontos termék ráfizetésessé vált (a hús, a zsír, a burgonya stb.). A hús, a zsír, a burgonya, a zöldségfélék és néhány más áru árának emelése, valamint a kolhozpiaci árak emelkedése lassította egyes lakossági csoportok reáljövedelmének növekedési ütemét (különösen a fix jövedelmű rétegekét). A rubel vásárlóereje némiképp csökkent, ami elkerülhetetlen volt az általános áremelkedés mellett.

Az elmúlt évtizedben bekövetkezett árszínvonal-emelkedés nem tekinthető az ármozgások általános törvényszerűsége megnyilvánulásának a szocialista gazdaságban. Ezek kényszerű intézkedések voltak, amelyek megteremtették az előfeltételeket a szocialista termelés hatékonysága növekedéséhez, és ennek alapján a termelési költségek csökkenésére, valamint arra, hogy az árpolitikában visszatérjenek az alapvető irányzathoz – az árak fokozatos, gazdaságilag megalapozott csökkentéséhez.

A Szovjetunió Minisztertanácsának 1968. október 24-i rendelete előírja, hogy a termelői árváltozás összevont ötéves terveinek kidolgozásánál abból kell kiindulni, hogy a termelői árakat fokozatosan, gazdaságilag megalapozottan kell csökkenteni, a munka termelékenységének emelkedése és a termelési költségek csökkentése alapján. Ez az egyik feltétele annak, hogy a korszerű anyagokat, gépeket és berendezéseket szélesebb körben használják fel a népgazdaságban.[29]

Az elmúlt évtizedben lényegesen megváltoztak az árarányok:

1. A felvásárlási árak emelkedtek a termelői és a kiskereskedelmi árakhoz képest; közeledett egymáshoz a termelői és a felvásárlási árak, valamint a kiskereskedelmi árak struktúrája.

Hogy megértsük e változások szükségességét és érzékeljük mértéküket, a múlthoz kell fordulnunk.

Az 1930-as években – mint már említettük – gyökeresen megváltozott az árszint és az árarányok: az állami kiskereskedelmi árak 1940-ben – Sz. G. Sztoljarov számításai szerint – az 1926/27-es színvonalhoz képest 6,5-szeresükre nőttek, a termelői árak 2,24-szorosukra, a begyűjtési–felvásárlási árak pedig 3,32-szorosukra.[30] Ennek következtében a kiskereskedelmi és a felvásárlási árindexek arányai 1940-ben (1926/27 = 100) 195-öt tettek ki, a termelői és a felvásárlási árak indexéé pedig 68 volt.

[29] Lásd Resenyija partyii i pravityelsztva po hozjajsztvennim voproszam, ijul 1968–1969 godi. 7. köt. Polityizdat 1970. 173. old.

[30] Lásd *Sztoljarov Sz. G.:* O cenah i cenoobrazovanyii v SZSZSZR (sztatyisztyiko-ekonomicseszkije ocserki). Sztatyisztika 1969. 61. old.

A Nagy Honvédő Háború alatt és a háború utáni első években ez a tendencia erősödött: 1948-ban a kiskereskedelmi árindex 1642 volt (1926/27 = 100), míg a felvásárlási árak alig változtak; a kiskereskedelmi és a felvásárlási árak indexeinek aránya 420-ra nőtt.

A kiskereskedelmi áraknak 1948 és 1954 között végrehajtott többszöri (egészében 2,3-szer alacsonyabbra) csökkentése után és a termelési eszközök termelői árának (58%-os) emelésével a kiskereskedelmi és a termelői, valamint a kiskereskedelmi és a felvásárlási árak közötti különbség jelentősen csökkent. Az árarányokban a leglényegesebb változást a begyűjtési–felvásárlási árak 1960. évi emelése okozta (az 1952. évi szinthez képest megkétszereződtek). 1960-ban (1926/27 = 100) az árindexek aránya a következőképpen alakult: a kiskereskedelmi árindex és a felvásárlási árindex aránya 49, a kiskereskedelmi és a termelői árindex aránya 316, a felvásárlási és a termelői árindex aránya 663.[31]

Ez a tendencia tovább erősödött 1961 és 1970 között, amikor a begyűjtési–felvásárlási átlagárak szintje 75%-kal emelkedett, az ipari termelői áraké 7%-kal, az állami kiskereskedelmi árak indexe pedig változatlan maradt.

Így 1970-ben az árindexek aránya a következőképpen alakult:

Megnevezés	1926/27 = 100	1960 = 100
A kiskereskedelmi és a felvásárlási árindex aránya	27	57
A kiskereskedelmi és a termelői árindex aránya	294	94
A felvásárlási és a termelői árindex aránya	1084	163

Az árarányoknak ez a megváltozása nem volt véletlen. A mezőgazdaságban a munka termelékenysége lassabban nőtt, mint az iparban. Így 1970-ben 1913-hoz képest a munka termelékenysége az iparban 18,5-szeresére emelkedett, míg a mezőgazdaságban csak 5,2-szeresére,

[31] Figyelembe kell venni, hogy e számítások bizonyos pontatlanságokat tartalmaznak, mivel a felvásárlási árindexet az átlagárak változásának alapján számítják, a kiskereskedelmi és a termelői árindexeket pedig az árjegyzéki árak változása alapján, amely nem tükrözi az összetétel- és a minőségi változások hatását, holott a termékösszetétel lényegesen megváltozott. Az általános tendenciát azonban helyesen mutatják az adatok.

1940-hez viszonyítva ugyanezek a mutatók: 4,9-szeres és 3,2-szeres. Következésképpen az ipari termékek értéke sokkal gyorsabb ütemben csökkent, mint a mezőgazdasági termékeké, így törvényszerű az utóbbiak viszonylagos drágulása.

Erről tanúskodik az a már említett tendencia is, hogy a különböző árak struktúrája közeledik egymáshoz. Így a nehéziparban az árak tiszta jövedelem hányada 1958–1970 között 16,6%-ról 23%-ra nőtt; a könnyűiparban és az élelmiszeriparban 38,8%-ról 32%-ra csökkent. 1965 és 1970 között a kolhozok által értékesített termékek felvásárlási árának tiszta jövedelem hányada – a legtöbb mezőgazdasági termék önköltségének emelkedése ellenére – 17%-ról 25%-ra nőtt, a szovhozok termékeinél pedig a 7%-os veszteség hányadot 24%-os nyereség váltotta fel.

Ily módon a kilencedik ötéves terv megkezdéséig végrehajtott intézkedések eredményeképpen struktúrájukat tekintve a termelői, a felvásárlási és a kiskereskedelmi árak közeledtek egymáshoz és kezdték teljesebben kifejezni a társadalmilag szükséges munkaráfordításokat és a megváltozott értékarányokat.

2. Az ipari termelői árak alakulásának vizsgálata feltárja azt a tendenciát, hogy a kitermelő ipar és a vele kapcsolatos nyersanyagtermelő ágazatok termékei viszonylag drágulnak a feldolgozóipari ágazatok termékeihez képest.

A nyolcadik ötéves tervben a szénipari termékek termelői árindexe 81%-kal nőtt (1965 = 100), az olajbányászaté 78, a gáziparé 49, a kőolajfeldolgozó iparé 38, a vaskohászaté 47, a fa- és fafeldolgozó iparé 18, a cellulóz- és papíriparé 22, az építőanyagiparé 19%-kal emelkedett, míg a gépipari termékeké 7, a vegyipari és a kőolajvegyipari termékeké 6%-kal csökkent.

Ezt a tendenciát főleg az okozta, hogy romlottak az ásványkincsek kitermelésének természeti körülményei, a munkatermelékenység viszonylag lassabb ütemben növekedett a kitermelő ágazatokban, miközben a munkabérek jelentősen emelkedtek, továbbá a technikai haladás hatékonysága nem volt kielégítő a nyersanyag-, a fűtőanyag- és energiatermelő iparágakban.

3. Viszonylag megdrágultak az élelmiszerek az ipari fogyasztási cikkekhez képest. Erről tanúskodnak a következő táblázat adatai. Míg 1950 és 1955 között az árucsoportoknál a háború alatt kialakult áreltérés csökkent, addig a következő 15 évben ismét nőtt.

Az élelmiszerek és a nem-élelmiszerek kiskereskedelmi árarányainak változása (1940=100)

Megnevezés	1950	1955	1960	1965	1970
Állami kiskereskedelmi árindexek					
élelmiszerek	203	145	147	152	152
nem-élelmiszerek	165	132	130	126	124
Az élelmiszerek és a nem-élelmiszerek árindexének aránya	123	110	113	120	123

Figyelembe kell venni a kolhozpiaci árak jelentős emelkedését is; emelkedésük majdnem másfélszeres volt 20 év alatt. Míg 1950-ben alig 5%-kal haladták meg az állami kiskereskedelmi árakat (az élelmiszerek összehasonlítható körére számítva), addig 1970-ben már több mint másfélszeresét tették ki.

Látni kell azt is, hogy az élelmiszerek drágulása nem tükröződik teljes mértékben a kiskereskedelmi árak alakulásában. Teljesebb képet ad a kiskereskedelmi árstruktúra változásának elemzése. A különböző áruk és árucsoportok kiskereskedelmi árstruktúrájában az eltérések erősödése arról tanúskodik, hogy a kiskereskedelmi árak sok olyan árunál szakadnak el egyre jobban az értéktől, amelyek termelési költségei lényegesen megváltoztak.

Tíz esztendő alatt több élelmezési terméknél növelni kellett az állami támogatást (marhahús, birkahús, sertéshús, baromfihús, állati zsiradékok, burgonya), csökkent a tiszta jövedelem hányada a kenyér, a kása, a tej, a sajt, a cukor, a zöldségfélék, a pamutszövetek kiskereskedelmi árában. Másrészt nőtt az állami tiszta jövedelem hányada a cipők, a tojás és egy sor tartós fogyasztási cikk, valamint vegyicikk árában. Az élelmiszerek és az iparcikkek értékarányai erőteljesebben változtak, mint árarányaik.

4. Megfigyelhető az állami termékek viszonylagos drágulása a növényi eredetű termékek és a belőlük készült áruk árához képest.

Ez a tendencia hosszú távon is érvényesül (1926 és 1970 között a mezőgazdasági termékek begyűjtési–felvásárlási árának 30,9-szeres emelkedése mellett a növényi eredetű termékek ára 21,6-szeresre, az állatok és állati termékek ára 42,7-szeresre nőttek), és megfigyelhető az utóbbi évtizedben is (1961 és 1970 között a növényi eredetű termékek

felvásárlási átlagára 52%-kal, az állati termékeké 94%-kal nőtt). Ez főként azzal magyarázható, hogy a gépesítés és a munka termelékenysége az állattenyésztő-telepeken elmaradt az ipari növényekhez és a gabonafélékhez viszonyítva, vagyis az állattenyésztésben magas a kézi munka aránya. Az alapvető mezei munkákat a kolhozokban és a szovhozokban teljesen gépesítették, a fejés azonban csak 56%-ban, a szarvasmarhatelepeken az itatás 68%-ban, a takarmányozás 12%-ban, az istállók takarítása 30%-ban volt gépesítve. Habár az utóbbi évtizedben a munka termelékenységének növekedése a földművelésben és az állattenyésztésben érezhetően közeledett egymáshoz (1970-ben 1960-hoz képest egy munkanapra számítva a termelékenység a növénytermesztésben 75%-kal nőtt, az állattenyésztésben 62%-kal), még mindig jelentős a kettő közötti különbség. Ebből fakad az állati termékek viszonylagos drágulása.

Ez a tendencia érvényesül a kiskereskedelmi árak alakulásában is: bár 1960 és 1970 között a hús és baromfi állami kiskereskedelmi árindexe 29%-kal, az állati zsiradékoké 27%-kal emelkedett, állami támogatásuk jelentősen megnőtt. A növényi eredetű és alapanyagú termékek kiskereskedelmi ára azonban általában stabil maradt vagy csökkent. Kivétel a burgonya és a zöldségfélék, ahol a munka gépesítettségi színvonala jelentősen elmarad a gabonatermesztés és az ipari növények termesztésének gépesítettségi fokától.

Azt látjuk tehát, hogy a gazdaság alapvető fejlődési szakaszai árstatisztikáinak elemzéséből semmi esetre sem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az áremelkedés törvénye érvényesül. A szovjet árképzés történetében váltakoznak az árak emelkedésének, stabilitásának és csökkenésének időszakai. A jelentős áremelkedések rendszerint a háborúk vagy a termelési arányok gyökeres megváltozásának időszakát jellemzik (például a mezőgazdaság kollektivizálásának idején), a gazdaság normális fejlődése esetén általában az árak stabilitása vagy az árszínvonal csökkenése figyelhető meg.

Ugyanakkor az egyes árak szintjében és arányaiban mutatkozó mozgástendenciák és az egyes árucsoportok ára végső fokon az értékarányok változását tükrözik: a kitermelő ágazatok termékeinek drágulását a feldolgozóipari termékekhez képest, a természetes nyersanyagból készült termékek drágulását a szintetikus nyersanyagból előállítottakhoz képest, a magasan gépesített ágazatok termékeinek olcsóbbodását azoknak az ágazatoknak a termékeihez képest, ahol a gépesítés és a munka termelékenységének üteme elmaradt.

A párt és a szovjet állam politikája a gazdasági fejlődés minden szakaszában azt célozta, hogy kedvezőtlen gazdasági körülmények között visszatartsa az árak emelkedését és normális körülmények között stabilizálja vagy csökkentse az árszínvonalat, hogy hatékonyan felhasználja az árrendszert mint a népgazdaság tervszerű irányításának egyik fontos eszközét.

3. Az árrendszer fejlődésének új szakasza

Az 1970-es évek elejétől az árrendszer fejlődésének újabb, hetedik szakasza kezdődött a Szovjetunióban. Az árpolitikában a legfontosabb feladatok – amelyeket az SZKP XXIV. kongresszusa határozott meg, a következők: az árrendszer mint a szocialista állam nagy jelentőségű gazdaságirányítási eszközének hatékonyabb felhasználása; az állami kiskereskedelmi árak stabilitását, a szükséges feltételek megteremtésének mértékében a különböző áruk árának csökkentését biztosító politika következetes megvalósítása, a termelői árak szerepének növelése, a tudományos-technikai haladás és a termelői árak tervszerű, gazdaságilag megalapozott csökkentésének ösztönzése; a felvásárlási árak aktív felhasználása a mezőgazdasági termelés fejlesztésének ösztönzésére és árutermelésének növelésére; az árak megalapozottságának és alkalmazásuk helyességének fokozott állami ellenőrzése.

A jelenlegi szakaszban az ármozgások tervszerű irányításának központi feladata, az általános árszínvonal stabilitásának biztosítása és az egyes árufajták és árucsoportok árának fokozatos, gazdaságilag megalapozott csökkentése. A feladat megoldása az árak szerint differenciált. Jelenleg például több előfeltétele van meg a termelői, mint a kiskereskedelmi vagy a felvásárlási árak csökkentésének.

Az árszínvonal stabilitását nem szabad azonosítani az áruk árának vagy a szolgáltatások díjszabásainak változatlanságával (befagyasztásával). A tudományos-technikai haladás meggyorsulása, az emberi szükségletek szüntelen növekedése azt eredményezi, hogy a termékek választékának megújulása és bővülése, minőségük változása, erkölcsi avulásuk gyorsulása következtében a konkrét árak mozgása erősödik. Az árszínvonal emelkedhet az egyes konkrét árucikkek árának változatlansága esetén is és stabil maradhat, sőt csökkenhet is, miközben az árjegyzéki árak emelkednek (ha a minőség javulása meghaladja az

áremelkedést). Helytelen volna az árszínvonal változását azonosítani az áru fizikai egységére eső átlagár alakulásával, hiszen ebben az esetben figyelmen kívül hagynánk a termékek minőségének javulását.

Az árszint meghatározásához a konkrét árakat először bizonyos fokig aggregálni kell. Ez jellemzi a termékcsoportok, valamint az alágazatok és ágazatok stb. átlagos árváltozását. Másodszor: az árszint meghatározásánál az adatokat nemcsak a konkrét áruárak szerint átlagolják, egyenlítik ki, hanem használati értékük szerint is; a nominális árak mozgását összehasonlítják a minőség alakulásával. Meg lehet például határozni az árszint változását az átlagos használati érték egységére az átlagárak mozgásaként az összehasonlított árucsoportok, alágazatok vagy ágazatok szerint, de még összevontabb formában, komplex népgazdasági területek szerint (például a tüzelőanyagok, az élelmiszerek stb. árszintje) is. Más szóval az árszint megmutatja, menynyire sikerül a társadalomnak mint vásárlónak az adott társadalmi szükséglet kielégítése (e szükséglet változatlan mennyiségére vagy egységére számítva).

A pártnak az árak aktív szerepének megerősítését, az árszint stabilizálását és egyes áruk árának csökkentését célzó irányvonala – amelyet a XXIV. kongresszus alapozott meg – jelentette a kilencedik ötéves tervben az árrendszer tökéletesítésére foganatosított intézkedések alapját.

A háború óta először dolgozták ki a *termelői árak* ötéves tervét, ágazatonként és fontosabb termékcsoportonként 1975-re meghatározták tervezett indexeiket. 1970-hez képest 1975-re az átlagos termelői árszint némi csökkenését irányozták elő.

Ezt mindenekelőtt a gépipari termékek termelői árszintjének csökkentésével kívánják elérni. 1972-ben 1970-hez képest a gépipari és fémfeldolgozó-ipari termékek árindexe 7%-kal csökkent. Az 1973. január elsejével bevezetett gépipari árak (a felülvizsgált árjegyzékek körét tekintve) átlagosan 12,3%-kal alacsonyabbak.

Egyes ágazatokban, ahol az önköltség csökkenése még gyorsabb, az árak még nagyobb mértékben csökkentek (például a számítástechnikában 28%-kal, a távirányítási eszközök 35%-kal, az erőátviteli berendezések 33%-kal, gyémánt műszerek 34%-kal, kristály rezonátorok és szűrők 36%-kal). Figyelembe véve, hogy az árjegyzékek egy részét nem vizsgálták felül, a gépipari termelői árak átlagos csökkenése (az 1973. évi tervszámítások szerint) 8%-ot tesz ki, ezen belül a műszer-

iparé 13,9, az elektrotechnikáé 11,4, a vegyipari gépgyártásé, a könnyű- és élelmiszeripari berendezéseké 9,6, a szerszámgépgyártásé és a műszeriparé 8,9%. A gépipari termékek ára öt év alatt átlagosan 14%-kal csökkent.

A gépipari termékek új termelői árában kifejezésre jutottak az egyes termékcsoportok árszintjében és árarányaiban az 1967-es árreform után végbement mozgások. Kedvezőbb feltételek alakultak ki az új technika bevezetése számára. Megszüntették az egyes termékek jövedelmezőségében meglevő jelentős eltéréseket, csökkent a nyereségbefizetés mértéke és hányada az árakban, s ez elősegíti az önálló elszámolás megerősödését. Az árjegyzékekből kizárták az erkölcsileg elavult termékeket. Ott, ahol mégis megmaradtak, a normatívákhoz képest csökkentett rentabilitást (újabban a korszerű termékeknél pedig megnövelt rentabilitást) állapítanak meg. Megjavították az árarányokat, a termékek felhasználásának hatékonyságából kiindulva.

A gépipari termékek termelői árának felülvizsgálata a kilencedik ötéves terv legjelentősebb árintézkedése, amely megfelel az SZKP XXIV. kongresszusa által kitűzött feladatoknak és a tudományos-technikai forradalom további kibontakozásának.

A kilencedik ötéves tervben az árrendszer tökéletesítését célzó másik nagy jelentőségű intézkedés a könnyűipari termékek termelői árának felülvizsgálata volt. Itt másként alakult a helyzet, mint a gépiparban. A felvásárlási áraknak az előző ötéves tervben végrehajtott emelése nem tükröződött a könnyűipari vállalatoknak szállított mezőgazdasági nyersanyagok elszámoló árában; az árkülönbözetet az állam fedezte (az „össz-szövetségi könnyűipari nyersanyag" különleges számlán keresztül). Ezenkívül nem vették teljes egészében figyelembe a vegyi szálak 1967. évi árváltozását. Ennek következtében mesterségesen csökkentették a könnyűipari termékek önköltségét és termelői árát (amelyek többségénél forgalmi adó van).

E hibák megszüntetése, a könnyűipari termékek termelői árának a társadalmilag szükséges munkaráfordításokhoz való közelítése végett a könnyűipar termelői árszintjét 1973-tól 7,6%-kal kellett emelni (az 1973. évi tervszámítások szerint). Az árváltozás azonban nem volt azonos az egyes árjegyzékek szerint.

A legnagyobb mértékben a pamutipari termékek árát emelték (fonal 46%, pamutcérna és cérnatermékek 43, pamutipari hulladék 55, nyers szövet 35, kész pamutszövet és darabáruk 30, vatta és vattából készült

termékek 29%); lényegesen kevésbé emelték a gyapjúipari termékek árát (gyapjúfonal 10%, gyapjúszövetek és darabáruk gyapjúszövetből 6%, a selyemárukét (selyemszál, selyemfonál 29%, selyemipari hulladék 16%, selyemszövet és selyemből készült darabáruk 9%). A lenáruk és a cipőipari termékek árszintje gyakorlatilag változatlan maradt.

A vegyiszálak termelői ára a könnyűipari vállalatok számára 33%-kal emelkedett. Ugyanakkor egyes termékcsoportokban – főképpen a vegyipari nyersanyagoknál – a termelői árak csökkentek (például a kapron kötszövő alapanyagoké 11%-kal, a talpgumiból készült áruké 14, a polietilén anyagoké 31%-kal).

Az áremelést mindenekelőtt a könnyűipari alapanyagok termelői árának emelkedése tette szükségessé (a felvásárlási árak korábban végrehajtott emelésének megfelelően): a gyapotszál ára 54%-kal, a gyapjú 12, a len 4, a kender 4,7, a nyersbőr, a báránybőr és a szőrme nyersáruk ára 3,3%-kal nőtt.

A termelői árak felülvizsgálata következtében a könnyűipari termékek önköltsége jelentősen megnőtt, a jövedelmezőség pedig kissé csökkent. Feltétlenül meg kell említeni, hogy a könnyűipari termékek kiskereskedelmi ára változatlan maradt, a termelői árak emelését lényegében a forgalmi adó terhére, néhány magas jövedelmezőségű termékcsoportnál pedig a nyereség- és egyéb rögzített befizetések terhére valósították meg. Végeredményben az árak közeledtek az áruk értékéhez, csökkent az újraelosztás mértéke, kedvezőbb körülmények jöttek létre a vállalati önálló elszámolás megerősítéséhez. Az árjegyzékekben minőségi javításokat is eszközöltek (pontosították az egyes konkrét termékfajták árarányait, a termelői árak nagyobb mértékben tükrözik a közszükségleti cikkek minőségének növelésére fordított többletköltségeket).

Minthogy feltétlenül figyelembe kellett venni a mezőgazdasági nyersanyagok értékének növekedését (a felvásárlási árak emelkedése következtében), az élelmiszeripar egyes ágaiban is emelkedtek a termelői árak (malom-, dohány-, cukor- és sóipar). Ugyanakkor a kozmetikai és illatszergyártó iparban 7%-kal csökkent a termelői árszint. Összességében az élelmiszeripari vállalatok termelői árindexe (forgalmi adó nélkül) 1972-ben 3%-kal magasabb volt az 1970. évinél. Az ipari termelői árak és az élelmiszeripari kiskereskedelmi árak változatlanok maradtak.

A folyó ötéves tervben a nyersanyag-, fűtőanyag- és energiatermelő

ágazatok termelői árszintje lényegében nem változik. A tervezett termelői árindexek egyes termékek árcsökkenésével számolnak a vegyiparban (műszálak 10%, teflon 24, polisztirol alapanyagú hőszigetelő lemezek 35, üvegszövet 27, ioncserélő gyanták 20, termelési rendeltetésű műanyag termékek 12, vegyszerek 11%), a papír- és cellulóziparban (kötélcellulóz és papírzsákok 10%, zsáknak való papír 15%), az építőanyag-iparban (üveg 16%, linóleum 14%). 1972-ben 1970-hez képest a vállalatok termelői árindexe a kőolajfeldolgozó-, a vegy- és a kőolajvegyiparban, a fa- és fafeldolgozó, valamint a papír- és cellulóziparban 2–3%-kal csökkent.

1972-től részleges termelői árrendezést hajtottak végre a hengerelt áruknál, hogy ösztönözzék a minőségi és gazdaságosabb hengereltárufajták termelését. 1975-ben új termelői árjegyzékeket vezetnek be a vaskohászatban, amelyekben a vasérc (különösen a pellet és a tömörítmény) bizonyos áremelkedését tervezik, valamint az árarányok további javítását és az árképzés normatív-parametrikus módszereinek meghonosítását. Ezzel kapcsolatban lehetséges, hogy a vaskohászati termelői árak néhány ponttal emelkednek.

Az ötéves terv végéig bizonyos mértékben megváltozik a szén és a koksz termelői ára is. A kokszolható szenek ára átlagosan 8%-kal emelkedik, ami szükségessé teszi a kokszár emelését is (különösen az apró kokszét, amely iránt növekszik a kereslet). A szénfajták áremelkedése egészében mintegy 3% lesz.

1974. január elsejétől kismértékben emelkedett a faipari termékek termelői ára, a fogyasztók számára azonban az árak változatlanok maradtak (az állami faértékesítő szervezet nyeresége csökkent).

Megváltozott a nyersanyag-, fűtőanyag- és energiatermelő ágazatok termelői árstruktúrája és jövedelmezőségi szintje. A termelékenység növekedése és a korszerű strukturális változások azok a tényezők, amelyek az önköltség csökkenésének és a jövedelmezőség emelkedésének az irányában hatnak.

Eléggé érezhető azonban a drágító tényezők hatása is: a kitermelési feltételek sok ásványkincsnél romlanak; egy sor ágazatban emelkedik az önköltség és a termelés alapigényessége (különösen a gázkitermelésnél); az állóalapok újraértékelése következtében nő az amortizációs elvonás és csökken a jövedelmezőségi szint, emelkednek a munkabérek. Ezenkívül 1975-től tervbe vették, hogy a geológiai feltárási munkák ráfordításainak az önköltséget terhelő hányadát mintegy kétszeresére

növelik, és erősítik a bányavállalatok anyagi ösztönzését az ásványkincsek kitermelési veszteségének csökkentésére.

A kilencedik ötéves terv végére a nyersanyag-, a fűtőanyag- és energiatermelő ágazatoknál az árak önköltséghányada kissé megnő, az eszközarányos jövedelmezőség pedig csökken. A különböző ágaknál azonban a tendenciák eltérőek lesznek: a vegyiparban, a színesfémkohászatban, az építőanyag-iparban a jövedelmezőség nő, a gáz-, az olajkitermelő és a széniparban pedig csökken. E csoport egészében az árszínvonal változatlan marad.

A kilencedik ötéves tervben felülvizsgálják a *teherszállítási tarifákat* abból a célból, hogy megszüntessék az indokolatlan eltéréseket az egyes teheráruk szállításának jövedelmezőségében, és közelítsék egymáshoz a különböző szállítási módok teherszállítási díjszabásának felépítését. Ezt a feladatot lényegében a tarifák átlagos szintjének változtatása nélkül oldják meg.

A vasúti teherszállítás tarifáinak felülvizsgálata következtében 1974. január elsejétől csökkentették a nagyon nagy jövedelmezőséget nyújtó áruk teherszállítási tarifáit: gumiabroncsok (önköltségarányos jövedelmezősége 767% volt) 42,3%-ra, kaucsuk (jövedelmezőség 576%) 26,4%-ra, gumi és gumiáruk (jövedelmezőség 557%) 11,4%-ra, műszál és szintetikus szálak (jövedelmezőség 354%) 39,4%-ra, édesipari termékek (jövedelmezőség 191%) 34%-ra stb.

Ugyanakkor a nem jövedelmező szállítmányoknál emelték a díjtételeket (nyers, mélyhűtött és fagyasztott hal, nyershús, fagyasztott, sózott hús, nyers gyümölcs), valamint az alacsony jövedelmezőségű szállítmányoknál (műanyagtermékek, rádiókészülékek és televíziók, vas- és fémáruk stb.). A teherszállítmányok jövedelmezőségének a szállítási távolság szerinti kiegyenlítését az tette lehetővé, hogy a kéttételes tarifát (a kezelési és a továbbítási műveletekre) a szállítási nómenklatúra valamennyi tételére kiterjesztették (1967. július elsejétől csak a teherszállítmányok felénél vezették be a kéttételes tarifát).

A konténerszállítási tarifák bizonyos emelése és a vagonszállítási tarifák csökkentése azt célozta, hogy a vasutat érdekeltté tegyék a konténerszállítás fejlesztésében, amely addig kevésbé volt jövedelmező. A háztartási cikkek, könyvek, újságok, iskolai és irodai cikkek és papíráruk, valamint a Moszkva melletti szén és a műtrágyák szállításánál fenntartották az alacsony (veszteséges) tarifákat.

A teherszállítási díjszabások és termelői árak tökéletesítésére hozott

intézkedések eredményeképpen átlagos szintjük öt év alatt jelentéktelen mértékben, mindössze 2–3%-kal csökkent.

A *kiskereskedelmi árak* és a *lakossági szolgáltatások díjszabásának* tökéletesítésénél a legfontosabb feladat stabilitásuk biztosítása. Ezt a feladatot olyan bonyolult körülmények között kell megoldani, amikor a fizetőképes kereslet sok áru és térítéses szolgáltatás esetében meghaladja a kínálatot, gyorsan nő az elhalasztott kereslet (ennek egyik mutatója a lakossági takarékbetét-állomány növekedése).

Az állami kiskereskedelmi árak stabilitásának biztosítása fontos eleme az SZKP XXIV. kongresszusán előirányzott életszínvonal-emelési programnak, amely magában foglalja a keresett áruk és térítéses szolgáltatások termelésének növelését, a munkások és alkalmazottak munkabérének, a kolhoztagok jövedelmének, a nyugdíjak és járadékok jelentős emelését, a társadalmi fogyasztási alapok gyors növelését. Ennek alapján a kilencedik ötéves tervben a lakosság reeáljövedelmének (egy főre számítva) 31%-kal kell növekednie.

Milyen intézkedéseket tesznek a kilencedik ötéves terv folyamán a XXIV. kongresszuson kitűzött feladatok megoldására a fogyasztói árak terén?

Először: intézkedések történtek a kiskereskedelmi árszínvonal stabilitásának fenntartására a közszükségleti cikkek választékának megújítása és bővítése mellett. Az új termékek kiskereskedelmi árának megállapításánál következetesen érvényesítik a beazonosítás (analógia) elvét (az új áruk árát a régebben termelt hasonló áru árából kiindulva határozzák meg, figyelembe véve a minőségi és használati értékbeni különbségeket). Fokozottabban ellenőrzik a kiskereskedelmi árak megállapítását és alkalmazásuk helyességét.

Másodszor: egy sor árucsoportnál, ahol az elért termelési szint és az adott árak mellett a kereslet telítetté vált, csökkentették az árak szintjét. Ez elsősorban néhány tartós fogyasztási cikkre vonatkozik (televíziók, rádiókészülékek, mosógépek stb.), valamint egyes műanyagtermékekre. Az ötéves terv folyamán többször csökkentették ezeknek az áruknak a fogyasztói árát.

Harmadszor: koordinálják a helyileg megállapított kiskereskedelmi árakat és a lakossági szolgáltatások díjszabását. Megszűnnek az ország különböző körzeteiben az árak és tarifák indokolatlan eltérései, ami elősegíti a lakosság életszínvonalának közeledését (azokkal a kiegészítő

intézkedésekkel együtt, amelyek erősítik a bérek területi differenciáltságát). Nagy figyelmet fordítottak a közétkeztetési árak rendezésére.

Negyedszer: fokozottabban ellenőrzik a kiskereskedelmi átlagárak alakulását és a vállalatok választéki és minőségi feladatainak teljesítését. Ennek célja az, hogy ne engedjék meg a keresett olcsó cikkek termelésének megszüntetését. Gazdasági szankciókat alkalmaznak azokkal a vállalatokkal szemben, amelyeknél a termékek minősége az ármegállapításhoz bemutatott mintához képest romlik.

Növelik a vállalatok érdekeltségét a termékválaszték gyorsabb változtatásában a lakosság változó keresletének megfelelően. Ez a konfekcióáruk árjegyzékével illusztrálható, ahol a divat hatása különösen érezhető. A konfekcióáruk árában nem megfelelően vették figyelembe a különböző férfi és női ruhamodellek elkészítésének anyag (szövet)- költségét. Ennek következtében kialakult a vállalatok számára „kedvező" és „kedvezőtlen" választék. Amíg divatban volt a miniszoknya és a szűk férfinadrág, ez a konfekcióiparnak többletnyereséget biztosított. Nem volt azonban már kedvező a vállalatok számára, hogy a divat változó követelményeinek megfelelően áttérjenek a hosszabb ruhamodellek gyártására. 1973-ban az Árképzési Tudományos Kutatóintézet számítógépek segítségével meghatározta a hosszú ruhák új árjegyzékét, figyelembe véve a különböző modellek elkészítésének anyagköltségeit. Ez elő fogja segíteni a választék gyorsabb megújítását a fogyasztók változó ízlésének megfelelően.

Az alkalmazott intézkedések végeredményben biztosítják az állami kiskereskedelmi árszínvonal stabilitását. Ezzel egyidejűleg feltétlenül erősíteni kell a kolhozpiaci árak gazdasági befolyásolását.

A kedvezőtlen időjárási viszonyok miatt 1972-ben a kolhozpiaci árak – különösen a burgonya, a zöldségfélék és a hús ára – jelentősen emelkedtek. Csak 1973 második felében, a jó aratás hatására kezdett a kolhozpiaci árszint csökkenni, azonban jelentősen meghaladja az állami kiskereskedelmi árszintet (1972-ben a vizsgált áruk körének mintegy kétharmadában). Ezért fontos feladat a kolhozpiaci árak célirányos befolyásolása az állami és a szövetkezeti kereskedelem élelmiszer-eladásainak fokozásával, valamint a zöldségfélék és a burgonya lakossági felvásárlásának növelésével stb.

A kilencedik ötéves terv a mezőgazdasági termékek *felvásárlási árszintjénél* a stabilitás fenntartását irányozza elő. Ez nem zárja ki azonban egyes termékek árszintkorrekcióját. Például 1972-ben felemelték a cukorrépa felvásárlási árát. A tényleges eladási átlagárak az ötéves terv alatt

évenként változnak a strukturális mozgások és a terven felüli termelés – összes felvásárolt mennyiségen belüli – részarányának változása miatt. Kissé emelkednek a szovhozoknak fizetett árak, mivel áttérnek a teljes önálló elszámolásra, és rájuk is érvényesek lesznek a kolhozok számára megállapított felvásárlási árak. Tovább tökéletesítik a felvásárlási árak zónák szerinti és zónán belüli differenciálását, hogy az árak megállapításánál jobban figyelembe vegyék a felvásárolt termékek minőségét.

Ily módon a kilencedik ötéves terv biztosítja az általános árszint stabilitását a Szovjetunióban a termelői árak jelentéktelen csökkentése és az állami kiskereskedelmi, valamint felvásárlási árak stabil szintje mellett. Ugyanakkor további változások történnek az értékviszonyokban, a gépek és felszerelések olcsóbbá válnak a nehézipar nyersanyagtermelő ágazatainak termékeihez viszonyítva, az iparcikkek ára pedig viszonylag csökken az élelmiszerekéhez képest. Egészében az árrendszer teljesebben fogja tükrözni a megváltozott értékszinteket és -arányokat. Mérséklődik az árak útján történő újraelosztás mértéke. Tovább közeledik egymáshoz a különböző ágazatok árstruktúrája.

Várható, hogy ezek a tendenciák fognak érvényesülni a következő, a tizedik ötéves tervben is.

III / Távlati ártervezés

1. A távlati ártervezés sajátosságai és az árpolitika fő feladatai

A szovjet árrendszer fejlődésének új szakaszát az jellemzi, hogy áttérnek a távlati ártervezésre. A távlati ártervezés a fejlett szocialista társadalom gazdasági eredményeire támaszkodik és az értéktörvény teljesebb uralását, az ármozgások tervszerű irányítási lehetőségének bővülését jelenti. Az árrendszer a távlati tervezés tárgyává és eszközévé válik.

A termelői árfejlődés távlati tervezési feladatait, az ágazatok és a fontosabb termékek tervezett árváltozásának meghatározását, a termelői árváltozások összevont ötéves tervének kidolgozását a Szovjetunió Minisztertanácsának 1968. október 24-i határozata írja elő. A Minisztertanács e határozatának megfelelően az Állami Árbizottság kidolgozta és az Állami Tervbizottsággal együtt mintegy 100 ágazatra és fontosabb termékcsoportra meghatározta a termelői árak 1971–1975-re tervezett változását.

A felhalmozott tapasztalatok lehetővé tették, hogy a tizedik ötéves tervre és hosszú távra vonatkozóan jelentősen kiszélesítsék a távlati ártervezési munkálatokat. Az Állami Tervbizottság és az Állami Árbizottság megbízásából az Ártudományi Kutatóintézet kidolgozta az árrendszer hosszú távú fejlesztésének prognózisát (termelői, felvásárlási, kiskereskedelmi, külkereskedelmi árak). Előkészítik a módszertani dokumentumokat és terveket a termelői árrendszer további fejlesztésére és tökéletesítésére a tizedik ötéves tervben. Ebbe a munkába bevonták az ágazati minisztériumokat és a főhatóságokat, valamint a tudományos kutatóintézeteket.

A szovjet árrendszer tizedik ötéves és hosszú távú fejlesztési koncepciójának kidolgozásánál, az árszint- és ararányváltozások alapvető irányainak és a tervszerű árképzési módszereknek a meghatározásánál mindenekelőtt az árrendszer fejlődése távlati tervezésének sajátosságait kell számításba venni. Mi a lényege ezeknek a sajátosságoknak?

Az ártervezésnek programcél jellegűnek kell lennie. Helytelen lenne az árfejlődés távlati tervét úgy kidolgozni, hogy egyszerűen extrapoláljuk az ármozgások jelenlegi tendenciáit. A feladat az, hogy meghatározzuk az árpolitika távlati céljait, amelyek a párt és a szovjet állam általános gazdaságpolitikájából fakadnak, vizsgáljuk a társadalmilag szükséges munkaráfordítások alakulását, tudományosan megalapozzuk az árak fejlesztésének koncepcióját és következetesen megvalósítsuk azokat a távlati népgazdaságfejlesztési tervek kidolgozása és végrehajtása során.

A fokozott munkamegtakarítás céljából növelni kell az árak aktív befolyását, hogy az áruk és a szolgáltatások termelésében, valamint a nemzeti jövedelem elosztásában hatékony arányok alakuljanak ki.

A távlati ártervezésben számításba kell venni valamennyi, az árrendszeren belül érvényesülő összes bonyolult kölcsönhatást és összefüggést.

Az árrendszer fejlődése jelenlegi szakaszának jellemző vonása, hogy minimálisra csökkent az egyes árak viszonylag önálló mozgásának lehetősége. Ebből következik, hogy:

– összehangoltan kell kidolgozni a közszükségleti cikkek és szolgáltatások termelői, felvásárlási és kiskereskedelmi áraira, a szállítási tarifákra, a forgalmi szférában jelentkező tételekre vonatkozó prognózisokat és távlati fejlesztési terveket, figyelembe kell venni az egyes árfajták változásainak kölcsönhatását és szociális–gazdasági következményeit;

– az árfejlesztési programokat nagy népgazdasági komplexumok szerint kell kidolgozni (például agrár–ipari, fűtőanyag-energetikai, gépipari, építőipari, szállítási stb. komplexum);

– össze kell hangolni és össze kell kapcsolni a népgazdasági, területi és ágazati ártervezést (a termelői, kiskereskedelmi és más árak összevont terveinek tartalmazniuk kell az egységes módszertan szerint kidolgozott és a közös cél elérésének alárendelt tervárindexeket árjegyzékek szerint, amelyeket a Szovjetunió Minisztertanácsának Állami Árbizottsága, a minisztériumok és főhatóságok, a köztársasági és helyi árképzési szervek állapítottak meg).

A kilencedik ötéves tervben csak a termelői árváltozás tervét dolgozták ki össz-szövetségi és köztársasági szinten, most már szükségessé vált az árrendszer egységes perspektivikus fejlesztési tervének kidolgozása, amely külön fejezetet tartalmaz minden egyes árfajtára és az árképzés irányításának hierarchikus szintjeire.

Meg kell erősíteni a kölcsönhatást az ártervezés és az anyagi termelés, a pénzügyek stb. tervezése között.

Az ártervezés a népgazdasági tervezés szerves alkotóeleme. Az árak távlati fejlődését nem lehet az anyagi termelés, az elosztás, a tudományos–technikai haladás stb. fejlődésének általános koncepciójától és mutatóitól elszakítva meghatározni. Éppen ilyen helytelen lenne a pénzügyi terv fontos mutatóit az árváltozások figyelembevétele nélkül kialakítani.

Elsősorban a következőkről van szó:

– a perspektivikus árváltozási indexek kiszámításánál a termelési arányokban előirányzott változásokból kell kiindulni és ugyanakkor, a termelés fejlesztésének és területi elhelyezésének perspektívában optimális tervvariánsai meghatározásánál fel kell használni a ráfordítások és árak szintjének és arányainak változására vonatkozó adatokat;

– szorosabban össze kell kapcsolni az árpolitikát és a műszaki fejlesztési politikát, az árfejlesztési tervekben teljesebben figyelembe kell venni a tudományos–technikai haladás és a termékek minőségi változásainak tendenciáit és következményeit, ki kell számítani a viszonylagos árcsökkenések mutatóit (a fő paraméterek vagy a komplex objektumok fajlagos árcsökkenését) mint a technikai haladás hatékonyságának kritériumát, össze kell egyeztetni az árváltoztatások és a szabványok távlati terveit;

– össze kell hangolni a távlati ár- és jövedelempolitikát;

– az ártervezésben figyelembe kell venni a lakosság pénzbevételei és a fizetőképes kereslet előirányzott változásait, valamint a bérek, a kolhoztagok díjazása, a nyugdíjak és segélyek tervezett emelésének, a munkatermelékenység és a bérek növekedési üteme viszonyának stb. a ráfordítások és az árak alakulására gyakorolt hatását. Ez mindenekelőtt azért szükséges, hogy megszüntessék az aránytalanságokat a lakosság pénzjövedelmeinek emelkedése, valamint az árutermelés és a térítéses szolgáltatások növekedése között, azonkívül szükséges az áruforgalom mennyiségének és struktúrájának a tervezéséhez, a jövedelmek és az árak változásának, a kereslet jövedelem- és árrugalmasságának figyelembevételével;

– a külgazdasági kapcsolatok távlati terveinek kidolgozásánál és a hosszú lejáratú államközi kereskedelmi megállapodások előkészítésénél figyelembe kell venni a szocialista gazdasági integráció fejlődésének tendenciáit és perspektíváit, valamint a külkereskedelmi forgalom fokozódását, a világpiaci és a külkereskedelmi árak alakulásának prognózisait, valamint a belső és a világpiaci árak változását.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy az árfejlesztés távlati terveit nem lehet kidolgozni sem a népgazdasági terv összeállítása előtt (hiszen nincsenek kiinduló adatok az áralakító tényezők változásairól), sem azok

összeállítása után (minthogy ebben az esetben elvesztik aktív szerepüket a népgazdasági tervek kidolgozásában). A távlati ártervezési munkát az egységes népgazdasági terv többi fejezetének kidolgozásával párhuzamosan és velük szoros kapcsolatban kell végezni.

Az ártervezésnek – éppúgy mint a népgazdasági tervezésnek – *a hosszú távú, a középtávú és a folyó árfejlesztési tervek optimális összehangolásán kell alapulnia.*

A hosszú távú tervek és távlati prognózisok kidolgozásánál meghatározzák az árrendszer fejlődésének fő irányait. Ez segít abban, hogy az ötéves időszakra megalapozottabban állapítsák meg az árak változásával kapcsolatos feladatokat. Az árszintek, ararányok, árstruktúrák számos ellentmondása nem szüntethető meg egyetlen ötéves időszak alatt (különösen a kiskereskedelmi és a felvásárlási áraknál). Ezért feltétlenül szükség van hosszú távú fejlesztési programra is.

A perspektivikus ártervezés alapvető formája az ötéves terv. A népgazdasági tervezés jelenlegi gyakorlata, hogy a tervek öt évre készülnek, nem véletlen. Napjainkban körülbelül ez az időtartam felel meg a technika megújulási ciklusainak. Emellett biztosítva van az árváltozási terv kapcsolata az ötéves népgazdasági tervek mutatóival. Számításba kell venni az árjegyzékek erkölcsi avulását is, azt, hogy többségüket öt év alatt legalább egyszer felül kell vizsgálni.

Az árváltozások folyó tervei konkretizálják és szükség esetén pontosítják az ötéves terv feladatait, a tervezett árindexeket ágazatonként, alágazatonként, fő termékcsoportonként részletezik, és konkrét árjegyzéki árakban fejezik ki őket.

A távlati árterv kidolgozásának a tervezés korszerű tudományos módszerein, rendszerszemléletű megközelítésen, a gazdaságmatematikai modellek és az elektronikus számítógépek széles körű felhasználásán kell alapulnia.

A hagyományos tervezési módszerekkel nem lehet figyelembe venni az árrendszeren belül és a népgazdasági terv más mutatóival fennálló sokrétű kapcsolatok összességét, feldolgozni a nagy tömegű gazdasági információt, hogy kiválasztható legyen az árszintek és az ararányok változásának optimális variánsa.

A távlati ártervezés legfontosabb eszközévé az ágazati és termékszintű kapcsolati modelleknek kell válniuk, amelyek felhasználásában már sok tapasztalat halmozódott fel a Szovjetunióban és külföldön is. Célszerű néhány egymást kiegészítő, különböző méretű modell kidolgozása (15–

20 szektoros ágazati kapcsolati mérleg az átfogó távlati számításokhoz, közepes méretű ágazati kapcsolati mérleg a perspektivikus árváltozási terv öt évre vonatkozó számításaihoz; soktermékes naturális-értékmodellek, összekapcsolva a népgazdasági komplexumok és ágazati modellek részletesebb blokkjaival) a tervezett árváltozási indexek, az árjegyzékek általános felülvizsgálatakor bekövetkező kölcsönös árcsökkenések és -emelkedések kiszámításához, valamint az árváltozásoknak a népgazdasági tervmutatókra és az ágazati pénzügyi tervekre gyakorolt hatásának átfogó számbavételéhez. Ilyen vizsgálatokat végez jelenleg az Ártudományi Kutatóintézet a Szovjetunió Tervhivatala számítóközpontjával együttesen.

Milyen *árpolitikai célokat* kell megvalósítani az árrendszer távlati fejlesztési tervében?

1. A társadalmilag szükséges munkaráfordítások színvonalának, arányainak és alakulásának mind teljesebb tükrözése az árrendszerben, az árszínvonal stabilizálása és fokozatos, gazdaságilag megalapozott csökkentése.

Mint az I. fejezetben kimutattuk, a társadalmi termelőerők fejlődésének, a technikai haladásnak, a munkatermelékenység emelkedésének törvényszerű következménye a társadalmi munkaráfordítások (élő- és holtmunka-ráfordítások) csökkenése egységnyi termékre számítva, s törvényszerű a termékegység értékének csökkenése, ami objektív alapot teremt az árcsökkentéshez.

Távlatilag a központi és legbonyolultabb feladat az SZKP programjában kifejtett fő irányvonal megvalósításának biztosítása, az árszint gazdaságilag megalapozott csökkentése a szükséges előfeltételek létrejöttének mértékében. Ennek során a különböző ágazatokat és termékcsoportokat differenciáltan kell kezelni, a társadalmilag szükséges munkaráfordítások színvonalának és arányainak alakulásában meglevő különbségek figyelembevételével. Az áremelés lehetősége sem kizárt néhány ágazatnál (ha objektív tényezők hatására a költségek emelkedése tartós tendenciaként jelentkezik), ezt azonban más ágakban – ahol a ráfordítások rendszeresen csökkennek – árcsökkentéssel kell ellensúlyozni.

Az értékmozgás jellemző vonása, hogy az egyes ágazatokban és termékeknél (és különböző időszakokban) nem egyenletes. Néhány ágazatban egyes kedvezőtlen – főként természeti – tényezők hatására az áruk értéke emelkedhet is (az ásványkincs-lelőhelyek kitermelési feltételeinek romlása, az átlagosnál rosszabb földek megművelése, a környezetvédelmi ráfordítások növekedése).

Ha az árak hosszú időn át nem változnak, megnő a szakadék az ár és az érték között, az árviszonyok nem fejezik ki helyesen az értékarányokat. Az ilyen árak dezorientálják a tervező és a gazdálkodó szerveket a munkaeszközök és munkatárgyak hatékonyságának megítélésénél, az optimális arányok meghatározásánál. A társadalmilag szükséges munkaráfordítások csökkenésének mértékében következetesen csökkenő árak e ráfordítások pontos mértékéül szolgálhatnak. Meg kell jegyezni, hogy az árakat időnként szakaszosan és nem állandóan kell csökkenteni, másként megbomlik a tervezés szilárd értékbázisa.

A megalapozottan csökkenő árak jelentik a legerősebb gazdasági ösztönzést a termékek termelői és felhasználói számára, az előbbieket az önköltség szüntelen csökkentésére, az elavult termékek termelésének idejében történő megszüntetésére és újjal való felváltására kényszerítve, az utóbbiakat ugyanakkor érdekeltté téve a felhasználás struktúrájának megváltoztatásában, korszerű termékek beszerzésében.

Az árcsökkentési politika lehetővé teszi, hogy idejében közelítsük az árakat a társadalmilag szükséges munkaráfordítások változó szintjéhez és arányaihoz; hogy fokozatosan megszüntessük az árakban kialakult aránytalanságokat és ellentmondásokat, a számos területen meglevő termelési dotációt. Lehetővé válik továbbá a termelés és a forgalom költségei csökkentésének meggyorsítása, a beruházások olcsóbbá tétele, a tudományos-technikai haladás hatékonyságának növelése, az inflációs tendenciák elkerülése és az SZKP XXIII. kongresszusán kitűzött feladat megoldása: „Biztosítani kell a *pénzforgalom további megszilárdítását,* a rubel vásárlóerejének növekedését mint a reáljövedelmek növekedésének és a dolgozók fokozottabb érdekeltségének elengedhetetlen feltételét."[1]

Az árszínvonal stabilitása és tervszerű csökkentése elengedhetetlen feltétele a szovjet pénz szilárdsága biztosításának, a rubel vásárlóereje növelésének, a pénzügyi és hitelrendszer megszilárdításának. Ha az árak emelkednek az áruk értékének egyidejű csökkenése mellett, akkor ez tényleges változást jelent az ármércében. Ha a termékek értéke csökkent, az árak pedig változatlanok maradnak, ez azt jelenti, hogy minden pénzegység kisebb társadalmi értéket képvisel. Hogy ez ne forduljon elő, feltétlenül csökkenteni kell az árakat az áruk értékének csökkenését követően.

A szocialista gazdaságtól természeténél fogva jellemző ellentmondásai-

[1] Az SZKP XXIII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1966. 441. old.

val együtt idegen az inflációs politika: a rendszeres áremelkedés, a pénz vásárlóerejének csökkenése, és ennek következtében a lakosság egyes csoportjai reáljövedelmének csökkenése, a felhalmozási alap elértéktelenedése stb. Ezért a fő gazdaságpolitikai feladatok meghatározásakor az ár- és a jövedelempolitikában olyan intézkedéseket kell előirányozni, amelyek kizárják az inflációs tendenciák keletkezésének lehetőségét.

Ily módon a párt gazdaságpolitikájának fő feladatai a fejlett szocializmus és a kommunizmusra való fokozatos átmenet időszakában szükségszerűen megkövetelik az árszínvonal stabilitása és tervszerű csökkentése irányzatának megvalósítását mint az árpolitika központi feladatát. Ezt az elvi álláspontot erősítette meg az SZKP Programja: „A kommunizmus építésének időszakában az árpolitika alapvető iránya: a munka termelékenységének emelkedése és a termelés önköltségének csökkenése alapján végrehajtott rendszeres, gazdaságilag megalapozott árleszállítás."[2]

Az ármozgások e fő irányát a perspektivikus terv kidolgozásának és végrehajtásának folyamatában nem szabad sablonosan megvalósítani. Figyelembe kell venni, *először* az egyes árfajták (termelői, kiskereskedelmi, felvásárlási, külkereskedelmi) mozgásának sajátosságait, változtatásuk gazdasági és szociális feltételeit és következményeit; *másodszor*, az egyes termelési ágazatok és termékcsoportok társadalmilag szükséges munkaráfordításai színvonalának és arányai változásának specifikumát; *harmadszor:* a kialakult ármodell minőségi megváltoztatásának lehetőségét, ami befolyásolja az árstruktúrát és az árszintet, *negyedszer:* a szovjet gazdaság különböző fejlődési szakaszaiban kialakuló általános gazdasági konjunktúrát.

2. Az árak ösztönző szerepének erősítése a tudományos-technikai haladás meggyorsításában, a termékek minőségének javításában, a termelési források ésszerű kihasználásában.

Az árak – mint a gazdaságirányítás jelentős emelője – szerepének növelését a gazdasági reform megvalósítása eredményeként előirányzott tendenciának (szoros egységben a népgazdasági fejlődés tervszerű irányításának más emelőivel) perspektívában erősödnie kell.

Ez feltételezi az árrendszer aktívabb felhasználását a tudományos-technikai haladás ütemének meggyorsítására és hatékonyságának növelésére, a termékválaszték megújítására és bővítésére, a tudomány és a technika vívmányainak, valamint új, hatékonyabb termékeknek a ter-

[2] Az SZKP XXII. kongresszusa, Kossuth Könyvkiadó 1962. 788. old.

melésbe való bevezetésére, az elavult termékek termelésének egyidejű megszüntetésével; a technikai haladás, a termelés korszerű strukturális változásai eredményeként a termékek viszonylagos olcsóbbá tétele politikájának következetes folytatására.

Az árarányokban sokkal teljesebben ki kell fejeződniük a termékek fogyasztói sajátosságainak. Aktívabban kell felhasználni a felárak és árengedmények rendszerét a termékek minőségének változásakor, erősíteni kell az árak és a szabványok közötti kapcsolatot. A minősített áruk árdifferenciálásának elő kell segítenie a fontos népgazdasági feladatok megoldását – el kell érni és túl kell haladni a legfejlettebb tőkésországok technikai és minőségi színvonalát.

Fontos feladat, hogy az árakban a munkaerő újratermeléséhez társadalmilag szükséges ráfordítások teljesebben tükröződjenek, fokozódjék a munkaerőforrások gazdaságosabb felhasználására való ösztönzés, és minthogy a munkaerőhiány perspektivikusan nő, meg kell gyorsítani a kézi munka felváltását gépi munkával és a munkatermelékenység növekedési ütemét.

Az árakban tükröződnie kell a termelés természeti feltételeinek biztosítására és a környezetvédelemre fordított költségek növekedésének. Aktívabban kell kihasználni az árrendszert a természeti kincsek ésszerű és komplex felhasználásának anyagi ösztönzésére.

3. A ráfordítások területi differenciálódásában és a termelőerők allokációjában végbemenő mozgások tükrözése az árrendszerben, az új körzetek termelésbe vonásának ösztönzése a körzetenkénti ráfordítás- és árszint fokozatos közelítése a népgazdaság integráltsági fokának növekedése és az egyes körzetek gazdasági fejlettségi szintje kiegyenlítődése mértékében.

Ezek a feladatok a következő módszerekkel oldhatók meg:

– a nyers-, fűtőanyag- és energiatermelő ágazatoknál a termékeik társadalmi értékében mutatkozó regionális különbségek teljesebb figyelembevétele a termelői árakban, a helyettesítő és a komplementertermékek zóna- (övezeti) árának összehangolása, a „költség és fuvar fizetve a rendeltetési állomásig" ipari termelői árak szélesebb körű alkalmazása, hogy a termék felhasználói irányában azonos gazdasági feltételek érvényesüljenek;

– a teherszállítási tarifák csökkentése (amelyek most magas jövedelmezőséget biztosítanak) az egyes körzetek termelésbe vonása ráfordításainak és a forgalmi költségek relatív csökkentése céljából;

– a felvásárlási árak területi differenciáltságának rendezése az átfogó zónaárak és a zónán belül differenciált árak összekapcsolása alapján;

– az alapvető élelmiszerek kiskereskedelmi áránál az övezeti differenciáltság pontosítása a köztársasági és a helyi szervek által megállapított kiskereskedelmi árak és tarifák fokozatos kiegyenlítése az ország különböző körzeteiben az életszínvonal közelítése céljából;

– a termelői, felvásárlási, kiskereskedelmi árak és szolgáltatási tarifák területi differenciáltságának komplex összehangolása és szintjük szakaszos, gazdaságilag megalapozott közelítése az egész országban, a nagy gazdasági körzetekre és területi termelési komplexumokra az árrendszer továbbfejlesztési programjának kidolgozása és megvalósítása.

4. Az árrendszer felhasználása a mezőgazdaság fejlődési és iparosodási ütemének meggyorsítására, önköltségének csökkentésére és a minőség emelésére, a falu és a város közötti lényeges különbségek megszüntetéséhez szükséges gazdasági előfeltételek megteremtésére.

Az elmúlt két évtizedben a mezőgazdaság fejlesztésének ösztönzését főként a felvásárlási árak emelése (1953 és 1970 között közel hatszorosára) útján valósították meg. Ez szükségessé tette a felvásárlási árak közelítését a társadalmilag szükséges ráfordításokhoz, a kolhozok és szovhozok bővített újratermelése gazdasági feltételeinek létrehozását, a mezőgazdasági termelés gépesítését, kemizálását és villamosítását, a kolhoztagok munkabérének a szovhozok dolgozóinak bérével egyenlő színvonalra emelését.

A felsorolt intézkedések megvalósítása folytán jelentős méreteket öltött az árakon keresztül történő újraelosztás és mezőgazdasági támogatás: a húsfélék, a vaj- és sajttermékek értékesítéséből származó állami veszteség 1964 és 1970 között többszörösére nőtt, emelkedett a mezőgazdasági technika, a műtrágya és a takarmánytápok dotációja.

Ilyen körülmények között fő feladat az átlagos felvásárlási árszint stabilizálása, távolabbi perspektívában pedig tervszerű csökkentése a termelés növekedésének és az önköltség csökkenésének mértékében.

Növelni kell az árak befolyását a mezőgazdasági termelés hatékonyságára. Ennek módjai.

– a felvásárlási árak zonális differenciáltságának javítása, hogy teljesebben figyelembe vegyék a társadalmilag szükséges munkaráfordítások szintjében mutatkozó regionális eltéréseket, ösztönözzék a termelés specializációját és optimális struktúrájának kialakítását, amely biztosítja,

hogy a szükséges mennyiségű és összetételű mezőgazdasági termék termelési ráfordítása minimális legyen;

– az árak szerepének növelése a szovhozok és kolhozok önálló elszámolásának megszilárdításában, termékeik önköltségének csökkentésében, figyelembe véve az agrár-ipari komplexumok és a mezőgazdasági termelési egyesülések fejlődésével kialakuló új feltételeket;

– a mezőgazdasági termékek fogyasztói sajátosságainak teljesebb figyelembevétele a felvásárlási árakban és a minőség javításának ösztönzése;

– a mezőgazdasági nyersanyagok elszámoló árának tökéletesítése, az állami dotáció fokozatos csökkentése;

– a mezőgazdasági technika, a műtrágya és táptakarmány ipari ráfordításainak és termelői árának csökkentése, ami egyrészt lehetővé teszi, hogy a kolhozoknak és szovhozoknak történő értékesítésnél csökkentsék e termékcsoportok dotációját, másrészt pedig, hogy felhasználásuk hatékonyságát jobban figyelembe vegyék.

5. A kiskereskedelmi árak aktívabb felhasználása a nép jólétének szüntelen emelése érdekében, egyes iparcikkek és élelmiszerek kiskereskedelmi árszintjének fokozatos csökkentése, a piac telítődése, a termelési és értékesítési költségek csökkenése mértékében.

Az árrendszer fontos szerepet játszik az SZKP XXIV. kongresszusán elfogadott program, a szovjet nép életszínvonalának szüntelen emelése megvalósításában. A kongresszus határozata kiemelte, hogy az áruk és szolgáltatások termelésének növelését a lakosság növekvő fizetőképes keresletének kielégítésére „úgy kell megoldani, hogy stabil maradjon a közszükségleti cikkek állami kiskereskedelmi ára, és csökkenjen az egyes cikkek ára annak arányában, ahogyan azok termelése nő és a szükséges tartalékok felhalmozódnak".[3]

A közszükségleti cikkek kiskereskedelmi árának és a lakossági szolgáltatások díjszabásának szintbeli stabilitása a biztosítéka, hogy a lakossági pénzjövedelmek – a munkások és alkalmazottak bérének, a kolhoztagok munkadíjának, a nyugdíjak és ösztöndíjak – emelkedése teljes egészében tükröződik a reáljövedelmek növekedésében, és ez egyben a vásárolt áruk és szolgáltatások mennyiségének növekedését és minőségének javulását eredményezi.

Távlatilag az áruhiány megszüntetését alapvetően nem az árak emelésével és a kereslet korlátozásával kell elérni (ami mindenekelőtt az ala-

[3] Az SZKP XXIV. kongresszusa. 333. old.

csony és közepes jövedelmű rétegeket érinti), hanem a hiánycikkek termelésének növelésével és keresletük telítésével.

Az egyes árucsoportok kiskereskedelmi árának csökkentése, az ehhez szükséges feltételek megteremtésének megfelelően (az addig elért termelési szint és az érvényes ár mellett a piac telítettsége, az árcsökkentés következtében növekvő kereslet kielégítésére a termelés növelésének lehetősége, az árakban megfelelő tisztajövedelem hányad), lehetővé teszi a termelés és a fogyasztás struktúrájának formálását, a korszerű áruk iránti kereslet bővítését, amelyek a tudományos-technikai forradalom eredményeként jelennek meg.

Egyes közgazdászok feltételezik, hogy a kiskereskedelmi árak csökkentése nem jelenthet megbízható eszközt a szociális kérdések megoldására, mivel a csökkentés elsősorban a magas jövedelmű rétegeket juttatja előnyökhöz. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy a lakosság reáljövedelmének növelésére szánt pótlólagos eszközöket a munka szerinti bérezés és a társadalmi fogyasztási alapok növelésére kell fordítani.

Természetesen a jelenlegi körülmények között a kiskereskedelmi árak csökkentése nem válhat a lakossági reáljövedelem növelésének fő eszközévé. Nem lehet „felfüggeszteni" a bérek emelését, mivel ez megingatná a munkások személyes anyagi érdekeltségét a munkatermelékenység növelésében. Ugyanilyen hibás volna megállítani a társadalmi fogyasztási alapok növekedését – az oktatás, az egészségvédelem, a lakásépítés fejlődését, a nyugdíjak, ösztöndíjak emelését stb. A munka szerinti bérezés és a társadalmi fogyasztási alapok növelésére irányul és fog irányulni azoknak az eszközöknek a döntő hányada, amelyeket a társadalom a fogyasztási alap növelésére fordíthat.

Ugyanakkor számos, a nép anyagi jólétének emelésével kapcsolatos feladat leghatékonyabban éppen a differenciáltan, a különböző társadalmi rétegekre gyakorolt gazdasági következmények figyelembevételével végrehajtott kiskereskedelmi árcsökkentéssel oldható meg.

Emellett egyáltalán nem szükségszerű, hogy ezzel a magas jövedelmű rétegek jussanak előnyökhöz. Minden attól függ, hogy mely áruk ára csökken. Míg a színes televíziókészülék árának csökkenésével ezek a rétegek nyernek, addig a fekete-fehér készülék, a kisképernyős televízió, a kerékpár, a mosógép, az orkánkabát árának csökkentése elsősorban az alacsony és közepes jövedelmű rétegeket érinti. Ugyanilyen szerepe volt a mezőgazdasági vidékeken értékesített áruknál a felárak eltörlésének, egy sor élelmiszernél az övezeti kiskereskedelmi árak csökkentésének

néhány távol-keleti és szibériai körzetben. Ezek az intézkedések a nyolcadik ötéves tervben valósultak meg.

Ezenkívül figyelembe kell venni, hogy a háztartási gépek és a műanyagcikkek kiskereskedelmi árának csökkentése jobban elérhetővé teszi ezeket a cikkeket az alacsony és közepes jövedelmű rétegek számára és egyidejűleg elősegíti a fogyasztás struktúrájának javulását is.

Ily módon a szovjet nép életszínvonal-emelésének fő eszközeit – a munka szerinti bérek emelését, a társadalmi fogyasztási alapok növelését és az árak csökkentését – össze kell kapcsolni, egymást kölcsönösen ki kell egészíteniük. A nép anyagi jólétének növelését célzó intézkedések komplexumán belül mindegyik csak a saját szerepének megfelelő feladatot oldhatja meg.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni a kiskereskedelmi árak stabilitását és fokozatos csökkentését célzó irányvonal társadalompolitikai jelentőségét sem. A tőkésországok inflációs áremelkedésének tükrében a szocialista államnak ez a politikája még jobban aláhúzza társadalmi rendünk előnyeit, olyan helyzetet teremt, amelyben biztosra vehető a dolgozók reáljövedelmének állandó emelkedése, továbbá fontos tényezője a szocializmus és a kapitalizmus közötti gazdasági versenynek.

Az egyes áruk és szolgáltatások kiskereskedelmi árszintjének csökkentése perspektívában egyre gyakrabban fog gazdasági szükségszerűségként jelentkezni, és az ilyen áruk és szolgáltatások olcsóbbá tételének elmulasztása veszteségeket okoz. Bővül az olyan árucsoportok köre (különösen a tartós fogyasztási cikkek és a műanyagtermékek között), amelyek kereslete az adott árak mellett már telített, felhalmozódnak az árukészletek és a megoldást vagy a termelés, vagy az árak csökkentése jelenti. Ezekben az esetekben általában hatékonyabb az árcsökkentés.

A kiskereskedelmi árpolitika egyik aktuális feladata a kolhozpiaci árak befolyásolásának fokozása, szintjük közelítése az állami kiskereskedelmi árakhoz annak érdekében, hogy biztosítsák a munkások és alkalmazottak reáljövedelmének az emelkedését.

6. Az árak szerepének növelése a szocialista gazdasági integráció fejlődésében, a nemzetközi munkamegosztás elmélyítésében és a külgazdasági kapcsolatok hatékonyságának növelésében.

Az együttműködés további elmélyítését és tökéletesítését, valamint a KGST-tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó Komplex Program megvalósítása az árképzésre vonatkozóan a következőket irányozza elő:

– a szerződéses árak rendszerének tervszerű továbbfejlesztése a KGST-országok kölcsönös kereskedelmében, olyan irányban, amely ösztönzi a specializáció és a kooperáció fejlődését; a termékek műszaki színvonalának emelése és minőségének javítása, az integrációs kapcsolatok erősítése és az integrációból származó előnyöknek a részt vevő országok közötti arányos eloszlásának biztosítása;

– a belső árrendszerek, az árképzési elvek és módszerek, valamint az árszintek és árarányok (mindenekelőtt a feldolgozó iparban) fokozatos közelítése a szükséges előfeltételek létrejöttének mértékében.

Figyelembe kell venni a belső és a külkereskedelmi árak kölcsönhatását is. A Szovjetunióban az exportált és importált áruk belső ára általában a nemzeti piac feltételeiből és az ott kialakult árakból kiindulva épül fel. Több KGST-országban azonban ezen áruk belső ára a külkereskedelmi árakon alapszik, speciális valutaátszámítási koefficiensek alkalmazásával. Ezért a szerződéses árak szilárdsága fontos feltétele annak, hogy az országon belül megvalósulhasson az árak stabilitása, illetve csökkenése.

A belső árszint stabilitása és fokozatos csökkentése egyike a szovjet külkereskedelem hatékonyságát növelő eszközöknek. A belföldi árak emelkedése csökkenti az export valutahatékonyságát, mivel a külkereskedelmi szervezeteknek több eszközt kell fordítaniuk ugyanazon mennyiségű áru megvásárlására a vállalatoktól. Figyelembe kell venni, hogy azoknak az áruknak a termelői ára emelkedett nagyobb mértékben, amelyekből a Szovjetunió nettó exportőr (1972-ben a szovjet exportban a fűtőanyagok és a villamos energia, az ércek és a fémek, a faáruk és a papír–cellulóze-termékek aránya 42,8%, volt, míg az importban 13,7%).

Általános tendenciaként jelentkezik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok erősödése, az országok közötti munkamegosztás továbbfejlődése. Ezeket a tényezőket mind nagyobb mértékben figyelembe kell venni a távlati népgazdasági tervek kidolgozásánál és a távlati ártervezésnél (beleértve a külkereskedelmi és a világpiaci árak prognózisát is).

7. Az árrendszer fejlesztésének egyik fontos távlati feladata az egységes állami árpolitika megszilárdítása, a tervszerű árképzési mechanizmus hatékonyságának növelése.

Az árképzési rendszer viszonylag nem régen vált a gazdaságirányítás önálló területévé. Nincs olyan nagy létszámú irányító apparátusa, mint más gazdaságirányítási területeknek (például a tervezési és a pénzügyi rendszernek).

Egy új gazdaságirányítási terület kialakulása hosszú és bonyolult

folyamat. Míg az árképzés állami szervei (a Szovjetunió Minisztertanácsának Állami Árbizottsága, a köztársasági árbizottságok, a helyi árképző szervek) már gyakorlatilag léteznek, funkcionálásuk jogi alapjai tisztázottak, és munkamódszereik tökéletesítése, tevékenységük hatékonyságának növelése van napirenden, addig az árképzés ágazati szervei még csak most vannak kialakulóban.

Még távolról sem minden vállalatnál működik árképzési részleg vagy osztály, a minisztériumok és főhatóságok árosztályainak dolgozói kevesen vannak, és esetenként nem is kellően képzettek. A tervszerű árképzés mechanizmusának működésében ez a hiányosságok fő oka, mivel az árjegyzéktervezeteket, kiegészítésüket, a tervezett árindexeket az ágazatoknál alapozzák meg, és ugyanott alkalmazzák a jóváhagyott árakat is. Ezért a legközelebbi években az árképzési rendszer tökéletesítésében az egységes ágazati árszolgálat kialakításának kell jelentenie a fő irányt, a vállalatoktól az össz-szövetségi (köztársasági) ipari egyesülésekig és minisztériumokig.

Népgazdaságunkban az árképzésben dolgozók száma aligha emelkedhet lényegesen a jövőben. Ilyen körülmények között, figyelembe véve a növekvő feladatokat, szükség van az árképzésben dolgozók munkája termelékenységének és hatékonyságának növelésére, ami két – egymást kiegészítő – módon valósítható meg.

Először: a normatív-paraméteres árképzési módszerek széles körű meghonosítása, az anyag- és munkaráfordítások, a járulékos költségek normatívarendszerének, a tisztajövedelem normák kialakítása (és időszakonkénti megújítása) lehetővé tenné az ármegállapítás operativitásának és megalapozottságának növelését. A termékek fogyasztói sajátosságai, felhasználásuk hatékonysága és költségeik közötti összefüggések vizsgálata alapján felépíthetők a parametrikus sorok és meghatározható az új termékek ára, ismervén használati paramétereiket.

Másodszor: az árképzési és áralakulási folyamatok tervszerű irányítása hatékonyságának növeléséhez a legfontosabb eszköz a gazdaságmatematikai módszerek és a számítógépek felhasználása, az árinformációk automatizált feldolgozási rendszerének kialakítása népgazdasági, köztársasági és helyi szinten, és az automatizált irányítási rendszer alrendszereinek létrehozása ágazati, egyesülési és vállalati szinten.

Az árképzésben az automatizált feldolgozási rendszer és az alrendszerek létrehozására irányuló munkát a folyó ötéves tervben kezdték el az ágazatokban, az egyesüléseknél és a vállalatoknál. E munka bonyolultsá-

gát és méreteit tekintetbe véve még két-három ötéves tervidőszakra van szükség ahhoz, hogy alapjaiban megteremtsük az információfeldolgozásnak azt az automatizált rendszerét, amely átfogja a népgazdaságban az árképzési rendszer minden láncszemét és biztosítja az áralakulás tervszerű irányítása hatékonyságának jelentős növekedését.

2. Az árrendszer fejlődésének tervezése a népgazdasági komplexumok szerint

A termelés társadalmasításában, a társadalmi munkamegosztásban és a kooperációban elért fejlettségi szint a népgazdasági, ágazati és területi távlati tervezés mellett a népgazdasági komplexumok szerinti tervezést is szükségessé teszi. E feladat gyakorlati megfogalmazása az SZKP Központi Bizottsága 1970. júliusi és az SZKP XXIV. kongresszusának az agrár-ipari komplexumok fejlődéséről hozott határozatában jelent meg, amely határozatok egyre fokozottabban megvalósulnak.

A népgazdasági komplexum olyan, egymással szoros kapcsolatban álló ágazatok komplexuma, amelyek egy végtermék termelését vagy egy adott társadalmi szükséglet-komplexum kielégítését szolgálják.

A népgazdasági komplexumot az különbözteti meg az ágazattól, hogy jóval magasabb fokon aggregált (több ágazatot fog át), összetétele bonyolultabb (konglomerátum jellegű, amely különböző, de egymással kapcsolatos népgazdasági ágak alágazatait egyesíti).

A komplexumok határai sokkal változékonyabbak, mint az ágazatoké, a különböző népgazdasági komplexumok egymásba folynak, „határterületeik" vannak.

A népgazdasági komplexumok szerinti tervezés módszerét az árrendszer távlati fejlesztési tervének kidolgozásánál is célszerű felhasználni. Ez lehetővé teszi, hogy hatékonyabban és komplexen irányítsuk az egymással kapcsolatban levő árak fejlődését, figyelembe vegyük a különböző árfajták alakulásának kölcsönös függőségét.

Tekintsük át részletesebben az árrendszer fejlődésének perspektíváit fontosabb népgazdasági komplexumok szerint.

A fűtőanyag–energetikai komplexum a fűtőanyag-termelő ágazatokat (szénbányászat, kőolaj-kitermelés és -feldolgozás, gázkitermelés, pala- és tufakitermelés), az energetikai (vízi, hő- és atomenergia-termelő) ágazatokat és a fűtőanyag- és energiaszállítást öleli fel. Ezekhez csatlakoznak a más népgazdasági komplexumokkal határos alágazatok: az energetikai és bányagépgyártás, az energetikai és fűtőanyag-termelő vállalatok építése, azok a földtani kutató szervezetek, amelyek a szilárd, folyékony és gáznemű fűtőanyagok lelőhelyét kutatják és tárják fel, a fűtőanyag- és energiaexport és import stb.

E komplexum végterméke az elektromos és a hőenergia. Ezen kívül itt állítják elő az üzemanyagot a belsőégésű motorok számára, a technológiai üzemanyagokat, egy sor vegyipari termék alapanyagát stb.

Az utóbbi időben a felhasználók számára kedvezőtlen, a fűtőanyag- és energiaárak emelkedő, tartósnak ígérkező tendenciája figyelhető meg (lásd a következő táblázatot).

A fűtőanyag–energetikai ágazatok termékeinek drágulását mindenekelőtt a bányászati-geológiai feltételek, a kitermelt fűtőanyag minőségének romlása okozza, továbbá az ágazatokban és az építési-szerelési munkáknál felhasznált gépek és felszerelések nem kielégítő hatékonysága és magas ára, a geológiai tevékenység ráfordításainak növekedése, a kitermelésnél jelentkező veszteségek, a béreknek a munkatermelékenység emelkedését meghaladó növekedési üteme.

A fűtőanyag–energetikai ágazatok rendkívül eszközigényesek, ezért az eszközarányos jövedelmezőségi normatívákra való áttérés ugyancsak hozzájárult az árak emelkedéséhez. Végezetül a fűtőanyagok drágulásának egyik oka az, hogy a helyettesítő termékek árát a magas önköltségű és árú szénhez arányosítják.

A fűtőanyag-termelő ágazatokban a jövedelmezőség elég magas volt. 1971-ben az önköltséghez viszonyítva 29% volt, eszközarányosan pedig 18,3%, a fűtőanyag-energiatermelő ágazatokban pedig megfelelően 33,3% és 14,1%. Összehasonlításul az egész nehézipar (beleértve a gépipart is) 1971. évi adatai: a nyereség az önköltséghez viszonyítva 21,7% volt, eszközarányosan 17,4%, az összes pénzfelhalmozás a termelési alapok százalékában 23,1.

A fűtőanyag–energetikai komplexum magas jövedelmezőségi színvonala alapján perspektívában indokoltnak látszik a fűtőanyagok és

A fűtőanyag-energetikai ágazatok termelői árának és jövedelmezőségének alakulása

Megnevezés	Szénipar	Kőolaj-bányászat	Kőolaj-feldolgozó ipar	Gázipar	Fűtőanyag-ágazatok összesen	Villamos-energia-ipar	Fűtőanyag-energetikai ágak együtt
Termelői árindexek (1965=100) vállalati							
1970	181	210	140	367	172	134	
1972	181	210	138	367	170	134	
ipari							
1970	181	179*	138	151*	...	114	
1972	181	...	136	...	...	114	
Nyereség az önköltség százalékában							
1965	—23,4	42,0	22,1	41,4	—3,1	20,0	2,1
1970	9,5	140,1	18,0	144,1	29,0	44,1	33,4
1971	9,4	138,4	16,9	132,8	29,1	42,7	33,3
1972	8,6	134,3	17,8	122,2	28,8	41,5	33,0
a termelési alapok százalékában							
1965	17,0—	5,8	19,4	9,3	—5,3	4,6	0,7
1970	7,3	27,8	22,6	64,5	19,0	10,9	14,6
1971	7,0	27,2	20,6	57,1	18,3	10,6	14,1
1972	6,3	26,0	21,8	26,0	18,1	10,2	13,7
Összes pénzbeli felhalmozás							
a termelési alapok százalékában							
1965	—17,0	46,2		9,3	12,7	12,0	12,4
1970	7,3	63,0		78,1	38,1	12,4	24,4
1971	7,0	67,3		70,0	40,5	12,2	25,1

A Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1972. g. Statisztikai évkönyv 1973. 699. old. alapján számított adatok.

* A felhasználói átlagár emelkedése az 1967. évi reform következtében.

az energia árának csökkentése. A ráfordítások, a termelési és értékesítési feltételek változási tendenciáinak elemzése azt mutatja, hogy egész sor drágító tényező hatásával kell számolni, amelyek növelik az ágazatok önköltségét és az alapigényességét, és lényegesen csökkentik a jövedelmezőség színvonalát.

Először: sok körzetben rosszabbodnak az olaj-, a gáz- és a széntermelés természeti feltételei, különösen a Szovjetunió európai részében. Kimerülnek a jobb készletek, a fűtőanyagok kitermelése csak mélyebb rétegekből lehetséges. Az új lelőhelyeknél (például a tyumeni olaj és gáz, a kanszkacsin és ekibasztuzi szén) kedvezőbbek a kitermelés bányászati-geológiai feltételei, viszont jelentősen nőnek a szállítási költségek, valamint az új körzetek termelésbe állításának, a dolgozók számára a szükséges lakás- és jóléti feltételek megteremtésének költségei stb.

Másodszor: az önköltségbe és az árakba bele kell számítani a természeti források újratermelésének és a környezetvédelem ráfordításait (a geológiai munkák, a föld rekultivációja, az ivóvíz biztosítása, a szennyvizek tisztítása és a szennyező gázok eltávolítása stb.). A fűtőanyag–energetikai ágazatokban ezek a ráfordítások igen jelentősek és tendenciájában emelkedőek.

Harmadszor: a fűtőanyagok és az energia önköltségét és alapigényességét növelő tényező a kilencedik ötéves tervben megvalósított állóalap újraértékelés és az új amortizációs normák bevezetése. Az újraértékelés következtében az állóalapok értéke a szén- és gáziparban 12%-kal, a kőolajkitermelő és -feldolgozó iparban 9%-kal, a villamosenergia-iparban 19%-kal nőtt.

Negyedszer: kevésbé veszélyes és kényelmesebb munkakörülményeket kell teremteni a fűtőanyag-termelő ágazatokban, különösen az északi és keleti körzetekben, a rendszeres béremelés mellett (bizonyos esetekben még a termelékenység növekedését meghaladó mértékben is) szükségessé teszi a lakás- és kommunális gazdálkodási, valamint a szociális ellátási kiadások jelentős emelését.

Ötödször: a fűtőanyag- és energiahiány, ami különösen télen jelentkezik, arra kényszerít, hogy tartalékok nélkül dolgozzunk, és részben ez okozza, hogy a villamos erőműveknek szállított fűtőanyag minősége nem egyenletes, ami rontja munkájuk mutatóit, mindez hat a fűtőanyagok és az energia önköltségére is.

Hatodszor: gyorsan nő a fűtőanyag-export (1961 és 1972 között a kőszén és az olajtermékek exportja kétszeresére, az olajé 4,3-szeresére emel-

kedett), ez a tendencia továbbra is fennmarad és perspektívában a rosszabb geológiai feltételekkel rendelkező és távolabbi lelőhelyek kitermelését is szükségessé teszi, ami szintén egyik tényezője a fűtőanyag-energetikai ágazatokban az önköltség és alapigényesség növekedésének.

A drágító tényezők hatását perspektívában jelentős mértékben semlegesíteni fogja a tudományos-technikai haladás meggyorsulása a fűtőanyag-energetikai ágazatokban, a felhasználóknál a fajlagos fűtőanyag- és energiaráfordítások csökkenése, a gépek és berendezések olcsóbbodása az árak csökkentése miatt, a munkatermelékenység növekedésének gyorsuló üteme, a progresszív strukturális változások – mind az ágazatokon belül – (például a széniparban a külfejtés fejlődése – a szén önköltsége 1972-ben a külfejtésben 4,2-szer alacsonyabb volt, mint a mélyművelésnél), mind az ágazatok között (a gáz és az olaj részarányának növekedése a fűtőanyagmérlegben).

Meg kell említeni azonban, hogy a fűtőanyagmérleg szerkezeti javulásával nyert megtakarítás perspektivikusan csökkenni fog. Az a tendencia figyelhető meg, hogy a fő fűtőanyag-termelő ágazatokban a ráfordítás színvonala és az árak struktúrája közeledik egymáshoz. Így az új termelői árak életbe lépése óta (1967. II. félévétől 1972-ig) a szén átlagos önköltsége 6%-kal csökkent, míg a nyersolaj önköltsége 9%-kal, a földgázé 24%-kal emelkedett.

Perspektívában – annak következtében, hogy az önköltségben jobban tükröződni fognak a geológiai munkák ráfordításai (amelyek sokkal nagyobb arányban jelentkeznek a földgáz és az olaj árában, mint a szénárakban) és erősen megnőnek az ország keleti körzeteiben kitermelt olaj és gáz szállítási költségei – a szén, a fűtőolaj és a gáz önköltsége között a felhasználás helyén fennálló különbség egyre kisebb lesz.

Az elmondottakból levonható az a következtetés, hogy távlatilag lehetséges a fűtőanyagok és az energia árának némi emelkedése. Ez az emelkedés azonban nem lehet jelentős, mert különben a fűtőanyag- és energiaigényes ágazatokban jelentősen nőnének a költségek és az árak, növelni kellene a támogatást a szén és a hőenergia lakossági értékesítésénél, a mezőgazdaság számára értékesített villamos energiánál, csökkenne a fűtőanyag-igényes ágazatok exportjának hatékonysága a fűtőanyag–energetikai komplexum egészében az ár indokolatlanul magas tisztajövedelem hányada mellett.

Milyen módon csökkenthető a fűtőanyag és az energia drágulásának az egész árrendszerre gyakorolt negatív hatása? Ehhez korlátozni kellene

a vállalatoknál a szén, a földgáz, az olaj és az olajtermékek termelői árának emelkedését, változatlanul hagyva az olajtermékek és villamos energia termelői árát (az olaj- és gáziparban a forgalmi adó, a rögzített befizetések és a nyereségbefizetés, a szállítási díjszabás csökkentésével stb.). A fűtőanyag és az energia bizonyos mértékű drágulását lényegében ezek megtakarításával kell kompenzálni a felhasználóknak, annak érdekében, hogy a feldolgozó ágazatok termékeinek önköltsége és az ára továbbra is csökkenjen.

Itt az ideje, hogy a fűtőanyag- és energia-árjegyzékekben olyan minőségi javításokat eszközöljenek, amilyeneket a tudományos-technikai forradalomnak és a fűtőanyag–energetikai ágazatokban az áralakítás rendszerszemléletű megközelítésének követelményei tesznek szükségessé.

Az árképzésben nagyobb mértékben kell figyelembe venni a fűtőanyag minőségét, felhasználásának gazdasági hatékonyságát. Az olajárakat minőségüktől függően kell differenciálni (kéntartalmuk, tiszta olajtartalmuk szerint), és víz-, ásványisó- és idegenanyag-tartalmuk szerint. Az energetikai szén, pala, földgáz árát célszerű a hőfejlesztő képességükből kiindulva megállapítani, nagymértékben figyelembe véve a salaktartalmat, amely a környezetet szennyezi. A technológiai fűtőanyagok árát technológiai értékük figyelembevételével kell megállapítani. Indokolt lehet egy olyan megoldás, amely a villamos energia díjszabását a felhasználás időpontja szerint differenciálja (a csúcsterhelések figyelembevételével).

Nem kevésbé fontos probléma a szénár felhasználási körzetek szerinti kiegyenlítése és a helyettesítő fűtőanyagok és az energiaár területi differenciáltságának összehangolása. Jelenleg a szénárak szénmedencénként vannak megállapítva (franko vagon feladóállomás), és a felhasználóknál az árak rendkívül különbözőek; a pala ára franko vagon rendeltetési állomás szerint (három övezet szerint), a földgáz és a villamos energia ára pedig franko felhasználó (a paláénál sokkal szélesebb övezeti differenciálással) van megállapítva. Célszerű volna tanulmányozni, milyen módon lehet megalapozottan kiegyenlíteni a felhasználók irányában a fűtőanyagárakat. Egyik ilyen változat lehetne a helyettesítő fűtőanyagok termelői árának és a villamosenergia-díjszabás összehangolt övezeti beosztása. Ez megszüntetné az árak és a tarifák felhasználási hely szerint mutatkozó jelentős eltéréseit, elősegítené a fűtőanyag- és energiafelhasználók önálló elszámolási feltételeinek javulását, megbízhatóbb kritériumokat biztosítana a fűtőanyag- és energiaigényes termelés ésszerű alakulásához.

Ezek a komplexumok a nehézipar nyersanyagtermelő ágazatait egyesítik (kohászat, vegyipar, fa- és fafeldolgozó-ipar, papír- és cellulózegyártás, építőanyag-ipar). Termékeik alapanyagot nyújtanak a gépipar, az építőipar, számos közszükségleti cikk termeléséhez. Ezekhez a komplexumokhoz csatlakozik az említett ágazatok számára szükséges gépek és berendezések előállítása, az őket érintő tudományos-kutató és tervező konstruktőr tevékenység és szállítás, az építkezés, az anyagok exportja és importja stb.

Ezekben a nehézipari ágazatokban jelenleg elég magas a jövedelmezőségi színvonal. (Lásd a következő táblázatot.)

A nyolcadik ötéves tervben a nyersanyagtermelő ágazatokban kisebb mértékben emelkedett a termelő árszint, mint a fűtőanyag–energetikai komplexum ágazataiban. A kilencedik ötéves tervben a csoport egészének árindexe gyakorlatilag változatlan marad (a vegyipar, a színesfémkohászat, valamint a papír–cellulózgyártás jelentéktelen árszint csökkenése mellett).

Egyes drágító tényezők hatására (az újraértékelés miatt az állóalapok értéke az ágazatcsoportban átlagosan 10%-kal nőtt; a színesfémkohászatban és az építőanyag-iparban a geológiai kutatómunkák ráfordításai megtérülési összegének növekedése; a feketefémkohászat alapigényességének növekedése; a fekete- és néhány színesfém rosszabbodó kitermelési feltételei; a bérek növekedése) a kilencedik ötéves terv végéig a nyersanyagtermelő ágazatcsoport jövedelmezősége önköltségarányosan kissé nő, eszközarányosan alapjában változatlan marad, egyes ágazatokban azonban csökken.

Perspektívában a drágító tényezők hatására emelkedhet az önköltség és az alapigényesség, és az árak a kitermelő ágazatokban (vasérc, vegyi nyersanyagok, faanyagok, csillám stb.). Növekednek a természeti források újratermelésével és a környezetvédelemmel kapcsolatos költségek is (fizetés a kivágott fák után, a geológiai feltáró munkák költségeinek megtérülése, a vízhasználati díj és a vízszennyezési bírság, a levegőszennyeződés csökkentésére fordított kiadások stb.). A költségcsökkentés meglevő tartalékai azonban (a természeti nyersanyagok komplex feldolgozásának, az új technika és technológia bevezetésének, a termelés koncentrációjának és kombinációjának, a haladó strukturális változások megvalósításának eredményeképpen) lehetővé teszik az általános árszint stabilitásának biz-

A termelői árak és a jövedelmezőség alakulása a nehézipar nyersanyagtermelő ágazataiban

Megnevezés	Vaskohászat	Vegyipar	Fa- és fafeldolgozó ipar	Papír- és cellulózeipar	Építőanyagipar	Nyersanyagtermelő ágazatok összesen
Termelői árindex (1965=100)						
vállalati						
1970	150	100*	119	123	120	
1972	149	97*	117	120	120	
ipari						
1970	141	94*	118	122	119	
1972	140	92*	116	120	118	
Nyereség az önköltség százalékában						
1965	12,8	21,0	8,6		8,1	13,9
1970	20,4	24,1*	20,5		15,3	21,3
1972	19,8	25,0*	19,4		15,6	20,4
a termelési alapok százalékában						
1965	8,6	14,6	6,9		5,4	9,6
1970	17,2	17,4*	20,0		12,2	17,2
1972	16,0	17,2*	17,7		11,8	17,1

A Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1972. g. Statisztikai évkönyv 1973. 197., 700. old. alapján számított adatok.

* Az olajvegyiparral együtt.

tosítását az ágazatcsoportban, számos vegyipari termék, egyes építőanyagok, valamint papír–cellulózipari termékek olcsóbbodása mellett.

A vegyipari termékek termelői árának csökkenése elő fogja segíteni a népgazdaság kemizálásának meggyorsítását, megteremti a műanyag fogyasztási cikkek árcsökkentésének előfeltételeit. Néhány építőanyag olcsóbbodása a vaskohászati termékek és a faanyagok általános árszint-

jének stabilitása mellett lehetővé teszi az építési-szerelési munkák, az összeszerelt építési objektumok és lakóházak árjegyzéki árának csökkentését. Az építőipari termékek árcsökkentési tartalékait mutatja az a tény, hogy gyorsan nő az építőipari szervezetek nyeresége (az 1965. évi 1,65 milliárd rubelről 1972-ben 6,23 milliárdra, vagyis hét év alatt 3,8-szeresére). Jövedelmezőségi színvonaluk ugyanezen idő alatt 6,1%-ról 14%-ra nőtt.

A Szovjetunió Minisztertanácsának 1972. július 28-i rendelete intézkedéseket irányoz elő az építési költségvetések értékének csökkentésére: a tervek felülvizsgálata az építési költségvetések 3–5%-os csökkentésével; a berendezések szerelése költségvetési díjtételének 10%-os, a vasbeton és betontermékek termelői árának 6%-os csökkentése az önköltség csökkentése alapján; az egyedi (nem szabvány) és új típusú berendezések azonos konstrukciójú csoportjainál a csoportos limitárakat tartalmazó kézikönyv kiadása.

Perspektívában az árjegyzékek tökéletesítése is szükségessé válik: javítani kell a vas- és színesfém-hengereltáruk árarányait a gazdaságosabb hengereltáru-profilok termelésének ösztönzése érdekében; a helyettesítő anyagok (fekete és színesfémek, valamint műanyagok; építőanyagok és konstrukciók stb.) megfelelő árarányainak kialakítása; az egyes anyagok minőségi különbségeinek és felhasználásuk hatékonyságának teljesebb figyelembevétele az árakban; a területileg differenciált árak összehangolása (különösen az építőanyagáraknál, amelyek körzetenként jelentősen eltérnek egymástól).

Gépipari komplexum

A gépipari komplexum az alapja az egész népgazdaság technikai haladásának, a termelés gépesítésének és automatizálásának, és egyben az ország véderejének fundamentuma. Ezért a gépipar az egész ipar fejlődési ütemét jelentősen meghaladó ütemben fejlődik.

A gépipari ágazatokban viszonylag gyors ütemben csökkennek a termelési költségek. A nyolcadik ötéves tervben az egy rubel árutermelésre jutó ráfordítások a gépgyártásban és a fémfeldolgozó-iparban összehasonlítható árakon 11,1%-kal csökkentek (az iparban az átlagos csökkenés 4,9%-os volt). A kilencedik ötéves tervben a gépipari termékek önköltségét több mint 9%-kal kell csökkenteni.

A gépipari ágazatok jövedelmezősége magasabb az ipar átlagánál

A termelői árak és a jövedelmezőség alakulása a gépipari ágazatokban

Megnevezés	A vállalati termelői árak indexe 1970-ben (1965 = 100)	Tervezett termelői árindex* 1975 az 1970. év százalékában	Nyereség az önköltség százalékában			Nyereség a termelési alapok százalékában		
			1965	1970	1972	1965	1970	1972
Gépgyártás és fémfeldolgozó-ipar	95	88	18,1	21,5	20,0	16,7	22,8	20,2
ezen belül								
nehéz-, energetikai és szállítógépgyártás	105	90	17,5	20,4	20,9	14,1	18,9	18,4
elektrotechnikai ipar	94	86	24,0	23,4	21,3	35,5	35,5	31,4
vegyi és olajipari gépgyártás	101	91	22,3	20,4	19,8	19,2	19,2	19,0
szerszámgép- és szerszámgyártás	104	89	18,6	25,4	26,9	13,5	20,8	22,3
műszeripar	82	78	32,4	33,4	32,3	39,4	34,7	35,1
gépkocsi- és csapágygyártás	98	100	18,8	14,1	16,1	24,5	18,6	17,6
traktor- és mezőgazdasági gépgyártás	107	100	15,4	11,9	11,7	20,2	14,3	17,2
építő-, útépítő és kommunális gépgyártás	100	86	22,4	21,5	21,4	27,9	30,1	24,8
könnyű- és élelmiszeripari gépek és kereskedelmi berendezések gyártása	92	84	26,4	22,1	25,6	27,7	29,8	32,5

* A tervezett árindexek a megfelelő minisztériumok szerint.

(lásd a fenti táblázatot). Ez azt eredményezi, hogy egész sor termék és vállalat rendkívül jövedelmező, magas a nyereségbefizetés aránya, és csökken a gazdasági reform emelőinek hatása.

1971. január elsejével 5%-kal csökkent a gépipari termelői árszint, ami a gépiparban és a fémfeldolgozó-iparban az 1970. évi 22,8%-ról 1971-ben 19,2%-ra csökkentette a jövedelmezőséget. Még jelentősebben csökkentek a termelői árak 1973 januártól (12%-kal a felülvizsgált árjegyzékek körében és 8%-kal az egész gépiparban). A termelői árak csökkenésének eredményeképpen, valamint bizonyos drágító tényezők hatására (különösen az állóalapok újraértékelése és ezzel kapcsolatban az amortizációs elvonások összegének növekedése folytán) a következő ötéves terv kezdetéig eszközarányosan kissé csökken a jövedelmezőség. Az önköltség csökkenése és a termékválaszték változása következtében azonban a jövedelmezőség ismét nőni fog. Ez alapot ad ahhoz a következtetéshez, hogy perspektívában megvan a lehetőség a gépipari termelői árak rendszeres, ötévenként 10–12%-os csökkentésére.

Emellett a különböző gépipari termékek és termékcsoportok ára – éppúgy, mint a múltban – nem azonos ütemben fog csökkenni: kisebb mértékű lesz a nehézgépipar és vegyipari gépgyártás fémigényes termékeinél, a traktor- és mezőgazdasági gépgyártásban, és nagyobb lesz a gyorsabban fejlődő, a termékválaszték nómenklatúráját gyorsan megújító és az önköltséget csökkentő ágazatokban (műszeripar, elektrotechnikai ipar stb.).

A gépek, műszerek, berendezések árának rendszeres csökkentése elengedhetetlen feltétele a technikai haladás meggyorsításának a népgazdaságban, a termelési folyamatok gépesítésének és automatizálásának, a beruházások olcsóbbodásának.

Nagy jelentőségű a gépipari termékek árának csökkentése a Szovjetunió külgazdasági kapcsolatai hatékonyságának növekedése és a szocialista gazdasági integráció megszilárdítása szempontjából is. A Szovjetunió exportjában a gépek és berendezések részaránya lassan nő (1960-ban 20,7% és 1972-ben még csak 23,6% volt), míg a KGST-országok többségénél ez a részarány sokkal magasabb (1972-ben a Német Demokratikus Köztársaságban 51,3%, Csehszlovákiában 49,4%, Lengyelországban 39,1%, Magyarországon 33,5%, Bulgáriában 35% volt).

Végső fokon a KGST piacán az azonos technika árának sokkal alacsonyabbnak kell lennie, mint a tőkés világpiacon. Ez igen nagy előnye a szocialista világgazdaságnak, ami erősíti az integrációs kapcsolatokat a szocialista nemzetgazdaságok között.

Feltétlenül szükséges az előállított gépipari termékek technikai színvonalának és minőségének emelése is, hogy ezekben a mutatókban túlhaladjuk a legjobb világpiaci termékeket. E feladat megoldásában a leg-

fontosabb szerepet a minősített termékek szerinti árdifferenciálásnak kell játszania.

Minthogy a gépipari ágazatokban meggyorsul a választék megújulásának üteme, az új technika árának megállapításánál szélesebb körben kell alkalmazni tudományosan megalapozott módszereket, amelyek biztosítják e technika viszonylagos olcsóbbodását a korábban kibocsátotthoz képest. Ez szükségessé teszi a gépek, műszerek és berendezések ármegállapításának tökéletesítését.

Agrár-ipari komplexum

Az agrár-ipari komplexum magát a mezőgazdaságot, valamint a hozzá szorosan kapcsolódó ipari ágazatokat fogja át, amelyek termelési eszközöket szállítanak a mezőgazdaságnak (mezőgazdasági technikát, ásványi műtrágyákat, növényvédő szereket, fűtőanyagot, takarmánytápokat, építőanyagokat, villamos energiát stb.), és feldolgozzák a mezőgazdasági nyersanyagokat (könnyű- és élelmiszeripar), valamint olyan ágazatokat, amelyek a mezőgazdaságot szolgálják ki a forgalmi szférában („Szojuzszelhoztyehnyika", a mezőgazdasági termékek felvásárlása, mezőgazdasági termék- és árukereskedelem), az építőiparban, a szállításban és hírközlésben.

Az agrár-ipari komplexumnak jelentős a részaránya az ország termelő alapjaiban és a foglalkoztatottak számát illetően, gyors és kiegyensúlyozott fejlődésétől nagyban függ a népjólét gyorsított emelésével kapcsolatos feladatok megoldása. Ezért a komplexum fejlődésének kérdései állandóan a párt és a kormány figyelmének központjában állnak.

Vizsgáljuk meg az agrár-ipari komplexum árrendszere perspektivikus fejlődésének problémáit.

A termelési eszközök eladási árát a mezőgazdaság számára általában alacsony színvonalon állapítják meg. 1967-ben az alapvető mezőgazdasági technika (traktorok, mezőgazdasági gépek, gépkocsik) és az alkatrészek, az ásványi műtrágyák, valamint a takarmánytápok vállalati termelői ára emelkedett. Ugyanakkor a mezőgazdaság számára a „Szojuzszelhoztyehnyika" szervezetei változatlan árakon értékesítették ezeket a termékeket. Következésképpen ezen árucsoportoknál két árszint alakult ki, a dotáció mértéke évről évre emelkedik, ami bizonyos nehézségeket okoz.

1965 óta a kolhozok és a szovhozok részére termelési célokra értékesített villamos energiánál kedvezményes díjszabás van érvényben, 1967-ben nem emelkedett. Az üzemanyagoknál, kenőanyagoknál, fa- és építőanyagoknál, valamint néhány más ipari termelési eszköznél nincs két árjegyzék, az árszint nőtt, azonban a mezőgazdasági vállalatok beszerzési többletköltségeit kompenzálták a felvásárlási árak emelésével.

A mezőgazdasági technika, a műtrágyák és más mezőgazdasági termelési eszközök termelése további bővülésének együtt kell járnia önköltségük csökkenésével; ez lehetővé teszi távlatilag a kétféle árszint fokozatos szűkítését, majd felszámolását is anélkül, hogy általában emelné a kolhozok és a szovhozok ráfordításait.

A kolhozok és a szovhozok ipari termelésieszköz-ráfordítási költségei csökkentésének egyik tartaléka, a *„Szojuzszelhoztyehnyika" szervezetei számára egységes felár* bevezetése franko felhasználó gazdaság (a szervezetek általi teherszállítás központosítása mellett). A termelő üzemek és a felhasználás helyének ésszerű összekapcsolásával, a szállítási költségek csökkenésével a „Szojuzszelhoztyehnyika" kiadásai jelentősen csökkentek, a jövedelmezőség nőtt, ami lehetővé tette, hogy több körzetben csökkentsék a felár mértékét. Perspektívában ezek a felárak csökkenni fognak más körzetekben is. Az egységes felár bevezetésének eredményeképpen a legnagyobb mértékben a távoli körzetekben levő kolhozok és szovhozok számára olcsóbbodnak az ipari termelési eszközök, ez pedig elősegíti a különböző gazdaságok munkája gazdasági feltételeinek a kiegyenlítődését.

A mezőgazdasági termékek felvásárlási ára a legutóbbi öt évben 22%-kal emelkedett, ezen belül az állattenyésztésben 34%-kal, a növénytermesztésben pedig 8%-kal nőttek az árak. Emelkedett a kolhozok és a szovhozok jövedelmezősége is.

A kolhozok és a szovhozok jövedelmezőségének perspektívában a munkatermelékenység növekedése, a mezőgazdasági termelés iparosodása, a termelés komplex gépesítésének fejlesztése, kemizálása, a talajjavítás alapján kell növekednie. Mindezek az intézkedések összességükben a mezőgazdasági termelés költségeinek csökkenését, a termelés növekedését, terven felüli állami termékátadást, következésképpen az értékesítési átlagárak emelkedését és a jövedelmezőség növekedését eredményezik. Így az Állami Tervbizottság adatai szerint az állattenyésztő komplexumok és baromfigyárak létrehozása (ipari jellegű vállalatok) a fajlagos

takarmányráfordítás 20–30%-os csökkentését teszi lehetővé és a munka termelékenységét 2–3-szorosára növeli.[4]

Az ipari típusú mezőgazdasági vállalatok nemcsak a termelékenység emelését és az önköltség csökkentését teszik lehetővé, hanem a fontosabb termékeknél kiegyenlítik a termelés és a piacra szállítás szezonális egyenetlenségeit, csökkentik a mezőgazdasági termelés függőségét a klimatikus viszonyoktól. Nagy hatékonyságú a termelés kemizálása is.

A mezőgazdasági termelés növelésének és az önköltség csökkentésének nagy tartaléka a növények és állatok szelektálása, új, magas hozamú gabonafajták és ipari növények, gyümölcsök és burgonyafajták, termékenyebb állatfajták bevezetése. A hazai és a külföldi tapasztalatok egyaránt azt mutatják, hogy e tartalékok felhasználásával jelentősen növelhető a mezőgazdasági termelés volumene, és javítható a termékek minősége is.

A tudományos-technikai forradalom korszakában értelmetlen dolog volna a mezőgazdaságban jelenleg érvényesülő kedvezőtlen tendenciákat 15–20 évre előre vetíteni, például a termelés viszonylag lassú ütemű növekedését a termelés alapigényességének és önköltségének gyors növekedése mellett. A tudományos-technikai haladás, a termelőerők fejlődésének végeredménye az egységnyi termelésre jutó társadalmilag szükséges munkaráfordítás csökkenése és ez a folyamat minden bizonnyal ki fog terjedni a mezőgazdaságra is.

Ily módon a mezőgazdasági termelés iparosítása, technikai rekonstrukciója, kemizálása és villamosítása, az új, magas hasznú növényfajták és nagy termékenységű állatfajták meghonosítása jelenti a mezőgazdasági termelés perspektivikus fejlesztésének útját, hatékonysága növelésének, az önköltség csökkentésének, a felvásárlási árak stabilizációjának és távolabbi perspektívában fokozatos csökkentésének legfőbb előfeltételét.

A felvásárlási árak csökkentése perspektívában teljesen törvényszerű, hiszen a mezőgazdasági termelés intenzifikálása és iparosodása nemcsak a mezőgazdaságban dolgozók, hanem az ipar dolgozóinak – a traktorok, mezőgazdasági gépek, műtrágyák, villamos energia, takarmánytápok –, termelőinek erőfeszítéséből is fakad; a legfontosabb termelési eszközöket kedvezményes árakon szállítják a szovhozoknak és kolhozoknak, a talajjavítás teljes egészében állami eszközökből valósul meg.

[4] Lásd Goszudarsztvennij pjatyiletnyij plan razvityija narodnovo hozjajsztva SZSZSZR na 1971–1975 gg. Polityizdat 1972. 173. old.

Az intézkedések megvalósításával elért hatást meg kell osztani a mezőgazdasági vállalatok és termékeik felhasználói között, csökkentve az állam által a kolhozoknak és a szovhozoknak az ármechanizmus útján juttatott közvetett dotációt.

A felvásárlási árak stabilizálása, majd csökkentése fontos előfeltétele a mezőgazdasági eredetű könnyű- és élelmiszeripari nyersanyagok olcsóbbodásának, elengedhetetlen feltétele az SZKP által kitűzött azon feladat megvalósításának, hogy biztosítsuk a közszükségleti cikkek állami kiskereskedelmi árszínvonalának stabilitását (figyelembe kell venni, hogy ezen áruk háromnegyed részét mezőgazdasági eredetű nyersanyagokból állítják elő).

A közszükségleti cikkeket előállító ágazatok komplexuma

Szorosan kapcsolódik az agrár-ipari komplexumhoz a közszükségleti cikkeket gyártó ágazatok csoportja. Ide tartoznak a könnyű- és az élelmiszeripari ágazatok; a nehézipari ágazatok olyan mértékben, amilyen mértékben közszükségleti cikkeket állítanak elő (rádiókat, hűtőszekrényeket, személyszállító eszközöket, valamint ezekhez üzemanyagot és kenőanyagokat, bútort, szétszedhető házakat, építőanyagokat kiskereskedelmi eladásra, valamint szenet, gázt, áramot és hőenergiát és más árukat, amelyeket a lakosságnak adnak el); a kereskedelem és a közétkeztetés; a szállítás és a külkereskedelem azon része, amely közszükségleti cikkek exportjával és importjával kapcsolatos. Közvetlenül csatlakoznak ehhez a komplexumhoz a könnyű- és élelmiszeripari, valamint a kereskedelmi gépeket és berendezéseket előállító ágazatok.

A közszükségleti cikkeket előállító ágazatok komplexuma döntő szerepet játszik az SZKP XXIV. kongresszusán a nép jólétének növelésére kidolgozott program megvalósításában.

Vizsgáljuk meg a komplexumra vonatkozó termelői, kiskereskedelmi és külkereskedelmi árak, kereskedelmi és vendéglátóipari árrések alakulását.

A könnyű- és az élelmiszeripari termékek termelői árának alakulása szorosan összefügg a felvásárlási és a kiskereskedelmi árak alakulásával. Ezt mutatja a következő táblázat.

A legszorosabb kapcsolat az iparcikkek kiskereskedelmi és termelői árának alakulásánál figyelhető meg; gyengébb, de még mindig világosan

A közszükségleti cikkek árának és a könnyűipar, valamint az élelmiszeripar jövedelmezőségének alakulása

Megnevezés	1960	1965	1968	1970	1972
Az árak alakulása					
Állami kiskereskedelmi árindex					
összes áruk	100	101	100	100	100
élelmiszerek	100	103	102	103	104
nem-élelmiszerek	100	98	95	95	94
Kolhozpiaci árindex	100	121	128	138	...
Ipari termelői árindex					
könnyűipar	100	96	101	101	101
élelmiszeripar	100	103	100	98	98
Vállalati termelői árindex					
könnyűipar	100	101	105	106	106
élelmiszeripar alakulása	100	117	119	120	123
A jövedelmezőség alakulása					
Mérleg szerinti nyereség a termelési alapok százalékában					
könnyűipar	35,3	29,9	39,6	42,5	36,9
élelmiszeripar	23,0	24,4	22,4	27,6	24,5
Értékesítési nyereség az önköltség százalékában					
könnyűipar	9,4	10,0	12,8	14,3	13,2
élelmiszeripar	8,7	10,4	9,7	12,1	11,0

A Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1968 g., Statisztikai évkönyv 1969. 226., 639., 655. old.; Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1972 g. Statisztikai évkönyv 1973. 197., 198., 603. old. alapján számított adatok.

kifejeződő a kapcsolat az élelmiszeripari és a könnyűipari termékek kiskereskedelmi és termelői árának alakulása között (itt figyelembe kell venni, hogy a hús, a tej felvásárlási árának és 1973 előtt egy sor ipari növény felvásárlási árának emelkedése nem hatott az iparvállalatokra).

Az elmúlt évtizedben az árakon keresztül történő újraelosztás főként

azzal kapcsolatban erősödött, hogy a felvásárlási árak emelkedése jelentős mértékben meghaladta a mezőgazdasági nyersanyagokból készült termékek termelői és kiskereskedelmi árának emelkedését. Ugyanakkor a könnyűipar és az élelmiszeripar nyereségének összege 10 év alatt (1960-tól 1970-ig) 2,7-szeresére nőtt, az eszközarányos nyereség 28-ról 33,4%-ra, az önköltséghez viszonyítva pedig 9-ről 13,1%-ra emelkedett.

A kilencedik ötéves terv végén a könnyűipar jövedelmezősége a mezőgazdasági eredetű nyersanyagok árának jelentős emelkedése következtében némiképp csökken (a nyersanyagok drágulását lényegében kompenzálja a könnyűipari termékek termelői árának 1973. január elsejével történt 7,6%-os emelése).

1972-ben a cukorrépa felvásárlási árának növelése átlagosan 16%-kal drágította a cukorrépát, ezért a porcukor termelői árát 12%-kal, a kristálycukorét 26%-kal emelték. Ezen kívül a következő termelői árakat emelték: gabona és szemes termények 14%, liszt és dara 12%, a dohányipari termékek 18%. Az említett esetekben a kiskereskedelmi árak változatlanok maradtak, amit a forgalmi adó csökkentésével biztosítottak (amely 1970-ben a könnyűipari és az élelmiszeripari árakon belül 22,7%-ot tett ki). A termelői árak így kezdték pontosabban tükrözni a reális termelési költségeket.

Perspektívában láthatóan nincs lehetőség a mezőgazdasági nyersanyagból előállított közszükségleti cikkek termelői árszintjének lényeges csökkentésére (kivéve egyes árukat, amelyek kiskereskedelmi ára csökkenni fog).

Az élelmiszeripari termékekkel kapcsolatban a fő feladat a dotáció mérséklése a felvásárlási árak távlatilag lehetséges csökkentésével és a mezőgazdasági termékek elszámoló árának emelésével.

Ugyanakkor perspektívában rendszeresen csökkenni fog a gépipari és a vegyipari vállalatoknál előállított közszükségleti cikkek termelői ára.

A kiskereskedelmi árrés jelentős és tendenciájában növekvő hányadot jelent a közszükségleti cikkek kiskereskedelmi fogyasztói árában. 1960 és 1972 között a kereskedelem forgalmi költségei 6 milliárd rubelről 15,4 milliárdra, azaz 2,6-szeresükre emelkedtek, a kiskereskedelmi áruforgalomhoz viszonyított arányuk pedig az 1960. évi 7,8%-ról 1970-ig 9,6%-ra nőtt, és csak 1971–1972-ben csökkent valamelyest (9%-ra).

Gyorsan nő a kereskedelmi szervezet nyeresége is. 1966 és 1972 között 1,5 milliárd rubelről 3,9 milliárdra nőtt, a forgalmi költségekhez viszonyítva 17,8-ról 26,8%-ra emelkedett.

A kiskereskedelmi árrés 1960 és 1972 között 5,3 milliárd rubelról 12,1 milliárdra, a kiskereskedelmi áruforgalom százalékában pedig 7,8-ról 8,2%-ra nőtt. A közétkeztetési vállalatok jövedelme ugyanezen időszakban 1,2 milliárdról 3,7 milliárd rubelra, a közétkeztetés saját áruforgalmának százalékában 17,7-ről 22,8%-ra nőtt. 1940. évi változatlan árakon a kiskereskedelem forgalmi költségeinek szintje ugyanezen évek alatt 11%-kal, a közétkeztetésé 38%-kal emelkedett.

A kiskereskedelmi áruforgalom mennyiségi növekedésének, a kereskedelmi módszerek és technika tökéletesedésének együtt kell járnia a forgalmi költségek hányadának csökkenésével a kiskereskedelmi árakban. A kereskedelmi árrés csökkenése egyik előfeltétele a kiskereskedelmi árak stabilizálásának és árszintcsökkenésének.

A mezőgazdasági eredetű közszükségleti cikkek kiskereskedelmi árát – mint ez a 114. oldalon levő táblázatból látható – viszonylagos stabilitás jellemzi (a kolhozpiaci árak kivételével) és viszonylag önálló mozgás a vállalati felvásárlási és termelői árakhoz képest. Ezt az önállóságot a kiskereskedelmi áraknak a nemzeti jövedelem elosztásában és újraelosztásában, a munka szerinti elosztás szocialista elvének megvalósításában, a szocializmus gazdasági alaptörvénye működésének mechanizmusában játszott sajátos szerepe okozza.

A kiskereskedelmi árak szociális súlya sokkal nagyobb mértékű, mint a termelői és a felvásárlási áraké, ezért a kiskereskedelmi árak megváltoztatása különleges megközelítést igényel, gondosan tanulmányozni kell a változtatások várható társadalmi-gazdasági és politikai következményeinek egész komplexumát.

Egyes élelmiszerek kiskereskedelmi ára jelenleg sokkal alacsonyabb az értéknél, és ezek az áruk (hús, zsír, állati termékek, burgonya) az állam számára veszteségesek, ráfizetésesek. Az élelmiszerek egy része minimális hasznot foglal magában (tej, sajt, gyümölcs, kenyér, rozs, kása stb.). Némely áruk (búzakenyér, rizs, búza, cukor, napraforgóolaj és különösen a szeszes italok) kiskereskedelmi árában viszonylag magas a tisztajövedelem-hányad.

Egészében az élelmiszerek kiskereskedelmi árszintje alacsonyabb az értéknél. A veszteségességet azonban elvileg helytelen volna a kiskereskedelmi árak emelésével megszüntetni, minthogy ez jelentős hátrányokat okozna a lakosság minden rétegének (a különböző csoportoknak különböző mértékben), szükségessé tenné a bérek és egyéb lakossági pénzjövedelmek (járadékok, nyugdíjak, ösztöndíjak stb.) emelését. Ez

pedig elindítaná a termelési költségek növekedését, a termelői árak emelkedését és a rubel vásárlóértékének csökkenését.

Az egyetlen járható út perspektívában nem az árak emelése, hanem a veszteséges és az alacsony jövedelmezőségű áruk értékének csökkentése kialakulásának minden szakaszában: a mezőgazdaságban, a begyűjtésnél, az iparban, a kereskedelemben a termelési és a forgalmi költségek, valamint a dotációk csökkentése, majd teljes megszüntetése végett. Biztosítani kell az élelmiszerek általános kiskereskedelmi árszintjének stabilitását (ami nem zárja ki az árarányok javítását egyes áruknál), a kiskereskedelmi árban a termelési és forgalmi költségek részarányának és az állami dotációk mértékének csökkentése mellett.

Más a helyzet a nem élelmiszereknél, amelyek két alcsoportra oszthatók: mezőgazdasági eredetű áruk és ipari nyersanyagból készült termékek (háztartási gépek, vegyi és faanyagból készült áruk, építőanyagok, villamos energia, tüzelőanyag stb.). A második alcsoport részaránya gyorsan nő, és ez a tendencia távlatilag is fennmarad.

Az ipari termékek (pamut-, gyapjú-, és posztószövetek, bőrcipők stb.) árstruktúráját egészében az élelmiszerekénél sokkal magasabb tisztajövedelem-hányad jellemzi. Habár itt is előfordulnak veszteséges és alacsony jövedelmezőségű áruk (például tüzelőanyag a lakosság számára, selyemszövetek, egyes kulturális-jóléti rendeltetésű fogyasztási cikkek stb.), részarányuk azonban a teljes áruforgalmon belül nem jelentős.

Perspektívában lehetőség van az iparcikkek árának fokozatos, gazdaságilag megalapozott csökkentésére a kereslet telítődésének és a szükséges készletek megteremtésének mértékében. Ez elsősorban a háztartási gépekre és a vegyipari alapanyagból készült termékekre vonatkozik. Ezen áruk egyes csoportjainál már a kilencedik ötéves tervben megvalósul bizonyos árcsökkentés. A jövőben ezen árucsoportok árcsökkentésének mértéke természetesen lényegesen megnő.

A mezőgazdasági eredetű iparcikkek kiskereskedelmi ára csökkentésének tartalékai sokkal kisebbek. Meg kell itt is említeni, hogy a felsorolt áruk keresletének árrugalmassága (és következésképpen az árcsökkentés hatása) általában sokkal kisebb, mint az ipari nyersanyagból készült áruk többségének.

A mezőgazdasági eredetű ipárcikkek és a nem-mezőgazdasági nyersanyagból készült iparcikkek kiskereskedelmi árarányai a jövőben változni fognak, oly módon, hogy az utóbbiak árát csökkentjük, ami további progresszív mozgásokat fog előidézni a lakosság fogyasztásának struktúrájában.

Az élelmiszerek és a közszükségleti iparcikkek *külkereskedelmi árának* alakulása viszonylag elkülönült, mivel az a KGST-országok közötti kereskedelem szerződéses árainak szintjétől, valamint a megfelelő világpiaci áraktól függ. Ez az árucsoport jelentős hányadot képvisel az exportban (1971-ben 15,8%-ot) és különösen az importban (39,8%). A nettó import 11 év alatt (1960 és 1971 között) 3,8-szeresére nőtt. Különösen jelentősen emelkedett a gabonaimport (17,5-szeresére), a bútorok (3,4-szeresére), a hús (3,4-szeresére), a kötöttáruk (2,5-szeresére), a kakaóbab (2,4-szeresére) és a kávé importja (2,2-szeresére).

Az importált cikkek ára és részaránya a teljes eladott árumennyiségben hatást gyakorolt a kiskereskedelmi árszínvonalra. Az importált cikkek (például a kötöttáruk, cipők, bútorok) részarányának növekedése vagy csökkenése befolyásolja az adott árucsoport fogyasztói átlagárát. A közszükségleti cikkek termelésében a KGST-országok aktívabb specializációs politikája elő fogja segíteni a piac gyorsabb telítődését és az egyes áruk hiányának megszűnését, ami kedvezően hat az árszintre.

Ily módon a közszükségleti cikkeket termelő ágazatok komplexumában az árrendszer fejlődési perspektívájának elemzése különösen nyilvánvalóan megmutatja, milyen szoros a kapcsolat a különféle árak alakulása között, és milyen nagy szükség van fejlődésük összehangolt, tudományos, valamennyi gazdasági és szociálpolitikai feladatot és következményt szem előtt tartó tervezésére.

A szállítási komplexum

Azok az ágazatok, amelyek összességükben a szállítási komplexumot alkotják, viszonylag egyneműek és egy népgazdasági funkciót látnak el: teheráruk és utasok szállítását egyik helyről a másikra. Ebben a komplexumban háromféle tarifa található: termelői (teheráruk szállítására a vállalatok számára országon belül); fogyasztói (utas- és személypoggyászszállítás); külkereskedelmi (külkereskedelmi teheráruk szállítása, külföldi áruk tranzit szállítása az ország területén, külföldi turisták szállítása, valamint szovjet hajókon külföldről származó teheráruk szállítása).

A Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatala által elfogadott módszertan szerint csak a teheráruk szállítása tartozik az anyagi termelés szférájához. Ezzel nehezen érthetünk egyet, minthogy a szállításban dolgozók munkáját a teheráruk szállításával és a személyszállítással kapcso-

latos tevékenységre felosztani rendkívül viszonylagos, és mindkét esetben új értéket hoz létre ez a munka, amely az árakban (a szállítási díjszabásokban) nyer kifejezést. Ezért a szállítási tarifák prognosztizálásánál feltétlenül egységes egészként kell kezelni azokat a változásokat, amelyek a szállítás különböző fajtáinál végbemennek, így a teheráru, az utasok szállításának szükséges ráfordításait, valamint a szállítási díjszabások hatását a többi áruk értékének és árának alakulására.

A teher- és utasszállítás a szállítás minden fajtájánál valamivel gyorsabb ütemben nő, mint a társadalmi össztermék. Ugyanakkor megváltozik a közlekedés szállítás-struktúrája: habár a vasúti szállítás marad a szállítás alapvető formája, súlya mégis csökken, 12 év alatt (1960 és 1972 között) a teherszállításban 80-ról 64%-ra, a személyszállításban pedig 68-ról 46%-ra esett vissza. A leggyorsabb ütemben a csővezetékes szállítás, a tengeri és a közúti szállítás fejlődik.

A teherszállítás önköltsége általában csökkenő tendenciájú, az utóbbi néhány évben azonban emelkedni kezdett. A vasúti személyszállítás önköltsége alapjában stabil, a vízi szállításé gyorsan emelkedik.

A szállítási és a hírközlési ágazatok nyeresége gyors ütemben emelkedik: 1965-től 1972-ig 6,3 milliárdról 10,9 milliárd rubelre nőtt. Az eszközarányos jövedelmezőség a vasúti és a vízi szállítás magas alapigényessége miatt kissé alacsonyabb, mint az ipar átlagában (1972-ben a vasúti szállításé 12,7%, a tengerhajózásé 17, a folyami hajózásé 13, a közúti szállításé 31,5% volt). A termelési állóalapok újraértékelése a mutatók csökkenését eredményezi, különösen a vasúti szállításnál (a szállítás állóalapjainak értéke 18%-kal nőtt).

Az önköltséghez viszonyított jövedelmezőség elég magas (a négy szállításfajtánál 1970-ben 51,7% volt átlagosan, ezen belül a vasúti szállításé 73,4, a tengerhajózásé 70,1, a folyami hajózásé 56,3, a közúti szállításé 25,5% volt). A teheráruszállítás nyeresége az önköltség százalékában 1970-ben a következőképpen alakult: vasúti 78,8%, tengeri 80,1, folyami 70,6, közúti szállítás 22,2%.

A szállítási komplexum egészében a tarifák tisztajövedelem hányada jóval magasabb, mint az ipari termelői áraké. Következésképpen a tarifák szintje magasabb a szállítási és hírközlési szolgáltatások értékénél, és perspektívában lehetőség van a díjszabások színvonalának csökkentésére.

A teher- és a személyszállítás átlagos távolsága növekvő tendenciájú, ami az áruk árában a szállítási költségek növekedéséhez, az egységnyi teherárura és egy szállított személyre jutó szállítási szolgáltatások értéké-

nek emelkedéséhez vezet. Ezért a szállítási díjszabások csökkentése lényeges hatással lesz a termelői árak csökkentésére és a nép életszínvonalának emelésére.

A teher- és a személyszállítási díjszabások csökkentése perspektívában elő fogja segíteni a viszonylag távoli körzetek bevonását a gazdasági életbe, az ott termelt áruk viszonylagos olcsóbbodását és a munkaerő újratermelési költségeinek csökkenését. Minthogy a keleti és az északi körzetek természeti erőforrásainak termelésbe vonása a termelés és a munkaerő odatelepítésével valósul meg és jelentősen megnöveli a régi és az új körzetek között a szállítások volumenét, a szállítási tarifák átlagos szintjének csökkentése további ösztönzést jelent a termelőerők területi elhelyezésében, távlatilag előirányzott nagyarányú áralakulások megvalósítására.

A teheráru-szállítási tarifák csökkentése ellen általában két érvet szoktak felhozni: először, a díjszabások szintje 1 árutonna-kilométerre a Szovjetunióban alacsonyabb, mint külföldön; másodszor, a teherszállítás iránti kereslet jelenleg meghaladja a kínálatot.

Egy árutonnakilométer önköltségének azonban a Szovjetunióban alacsonyabbnak kell lennie, mint más országokban, hiszen ez a szállítási távolság és a szállítási szolgáltatások volumenének növekedésével csökken, márpedig ezek a mutatók a Szovjetunióban magasabbak, mint a világ bármely más országában. Ha egy tonna teheráru szállítási költségeit vesszük (vagy egy utasra számított költségeket), ezek a Szovjetunióban általában magasabbak, mint más országokban és emelkedő tendenciát mutatnak. A többi országban általában nem olyan magas a szállítás jövedelmezősége, mint a Szovjetunióban, és a tarifák csak jelentéktelen mértékben haladják meg az önköltséget vagy esetleg alacsonyabbak.

A szállítás jelenlegi ráfizetéses volta nem a tarifák szintjének következménye, hanem elsősorban a vasúti szállítás nem kielégítő beruházási fejlesztésének. Így például a vasúti szállítás beruházásai az 1965. évi 1,73 milliárdról 1972-ig 2,6 milliárd rubelre nőttek, míg a nyereség ezekben az években 4,4 milliárdról 5,8 milliárdra emelkedett. A beruházások teljes összege 1972-ben mindössze 45%-át tette ki a nyereségnek.

A szállítási díjszabások tökéletesítésében a legfontosabb feladat: arányainak megalapozott kialakítása, figyelembe véve a teher- és a személyszállítás egymást helyettesítő fajtáinak struktúrájában végbemenő változásokat, továbbá hogy ösztönözni kell a struktúra további haladó változásait, biztosítva a szállítási költségek minimalizálását.

A különböző lakossági szolgáltatások komplexuma jelentős szerepet tölt be a szükségletek kielégítésében, és perspektívában jelentősége csak nőni fog.

A lakossági szolgáltatások szférájának sajátossága, hogy egyesíti magában az ingyenes, a kedvezményes és a fizetett szolgáltatásokat.

Ingyenes szolgáltatások mindenekelőtt az oktatási, művelődésügyi és betegbiztosítási szolgáltatások, amelyeknek nagy szociális jelentőségük van. Ezen szolgáltatások ráfordításait teljes egészében az állam fedezi (kivéve a fizető poliklinikák jelentéktelen hálózatát, az idegen nyelvi tanfolyamokat stb.). Az adott esetben nincs alapunk a szolgáltatások áráról beszélni, habár egyezményesen kiszámíthatók az egy iskolás vagy egyetemista képzésének ráfordításai, egy beteg gyógyításának átlagos ráfordításai stb. Hosszú távon az ingyenes szolgáltatások száma és részaránya a lakosság fogyasztásában emelkedni fog.

A kedvezményes szolgáltatások elvileg térítésesek és áruformát öltenek, de az értük fizetett összeg a társadalmilag szükséges ráfordításoknak csak egy részét fedezi. Az ilyen szolgáltatásokat nyújtó szervezetek fennmaradó kiadásait állami dotációkból fedezik. Ezekhez a szolgáltatásokhoz tartozik például az állam által használatba adott lakásalap (a lakbér a lakóházak fenntartásának és használatának költségeit csak jelentéktelen részben téríti meg, a lakosságnak e forrás terhére nyújtott kedvezmények 3,7 milliárd rubelt tesznek ki évente), valamint az iskoláskor előtti gyermekintézmények használata. Veszteségesek a vendéglátóipari szolgáltatások is, a fürdők, a személyhajóval történő szállítás.

Amikor olyan szolgáltatásokról van szó, amelyek szociális szempontból fontosak, akkor aligha volna helyes veszteségességüket a díjszabások és az árszint emelésével megszüntetni. Az ilyen szolgáltatások önköltségének csökkentése és a díjszabások differenciáltabb megállapítása – a szolgáltatás minőségének figyelembevételével – viszonylag csökkenthetné a dotációk mértékét (habár abszolút összegük növekedni fog).

A fizetett (térítéses) szolgáltatások realizálása olyan árakon és díjszabások mellett történik, amelyek biztosítják a társadalmilag szükséges költségek megtérülését és az egyes szolgáltatási ágak nyereségét.

A közszükségleti cikkek kiskereskedelmi árával összehasonlítva a szolgáltatások ára és díjszabása sok sajátosságot mutat.

1. A szolgáltatások nagymértékben decentralizáltak. Túlnyomó részü-

ket a köztársasági és a helyi szervek által megállapított árakon, illetve díjszabások mellett realizálják (kivéve az állami lakások lakbérét, a hírközlési szolgáltatásokat és a vasúti személyszállítást).

2. A szolgáltatási díjszabás szintjét jelentős helyi differenciáltság jellemzi.

3. Szolgáltatásfajták szerint lényeges különbségek vannak a jövedelmezőség színvonalában (magas a jövedelmezőség a nemzetközi telefonkapcsolatoknál, a távolsági vasúti személyszállításban, a moziknál, az autóbusz-, a taxi- és a metróközlekedésben; alacsony a jövedelmezőség vagy veszteséges a szállodai szolgáltatásoknál, a trolibuszközlekedésben, nagyon veszteségesek a lakbérek, a színházjegyek).

4. Az egyes szolgáltatások díjszabásának és jövedelmezőségének színvonala sok esetben eltérő a különböző körzetekben. Így a személyi szolgáltatások általános jövedelmezősége mellett, amely a Szovjetunió egészében 1971-ben 10,4% volt (a felső határ Lettország 16,8%, az alsó Kazahsztán 7,4%), a zálogházi szolgáltatások jövedelmezősége 205,6% volt (OSZSZK 268,9%, Kazahsztán 15,3%), a fényképészeti szolgáltatásoké 35,5% volt (Moldávia 60,6%, Észtország 9,8%). Ugyanakkor a fürdők ráfizetésesek voltak, a ráfizetés átlagosan 29,9%-ot tett ki (Grúzia 9,2%, Moldávia 39,6%), a cipőjavítás átlagos jövedelmezősége 6,4% volt (Türkménia 17,1%-os jövedelmezőség, Litvánia 2%-os ráfizetés). Ha az adatokat területenként vizsgáljuk, a kapott kép még tarkább lesz. Ez inkább az árképzés rendezetlenségéről és a lakossági szolgáltatások árának és díjszabásának indokolatlan eltéréseiről, mint szintjük törvényszerű helyi differenciálásáról tanúskodik.

A tarifák jövedelmezőségi normatíváinak megalapozásánál figyelembe kell venni a szolgáltatások szociális jelentőségét, biztosítva szintjük stabilitását és a díjszabások fokozatos csökkentését néhány szolgáltatásfajtánál, önköltségük csökkenésének a jövedelmezőség növekedésének és a kereslet telítődésének mértékében.

Perspektívában szükségessé válik majd a különféle szolgáltatásfajták ára arányának javítása, egyes magas jövedelmezőségű szolgáltatásfajták díjtételének tervszerű csökkentése, a kereslet bővítése, a termelés növelésére és az önköltség csökkentésére a feltételek megteremtése érdekében. Ez mind a lakosság, mind az állam számára előnyös.

Amikor a lakossági fizetett szolgáltatásoknál az átlagos díjszabási szint változásának perspektíváit vizsgálják, némely közgazdászok szükségesnek tartják a szint lényeges emelését. Így például V. D. Belkin rámutatva,

hogy „a fizetett szolgáltatások túlnyomó részének ára nálunk túlságosan alacsony"[5], javasolja a szolgáltatások árának emelését, kompenzálva ezt néhány áru árának csökkentésével és a lakosság pénzjövedelmeinek növelésével.

A Szovjetunióban sokfajta lakossági szolgáltatás díjszabásának szintje valóban alacsony (habár néhány szolgáltatásnak – mint erről az előzőekben szó volt – magas a jövedelmezősége). Egyáltalán nem volna azonban helyes a díjszabások lényeges emelése, hogy megszűnjék e szolgáltatások ráfizetéses volta. Sok kedvezményes szolgáltatásnak fontos szociális szerepe van, és perspektívában ezek egy része átkerül az ingyenes szolgáltatások csoportjába, fejlesztésük összes költségét az állam vállalja át.

Azonkívül – mint ezt helyesen mondja ugyanezen könyvében Belkin – az árak emelése különböző mértékben hat a lakosság különböző jövedelmi színvonalú és különböző körzetekben élő rétegeire. Ha az áremelést más áruk árának csökkentése kompenzálja, ez a családok egy részénél nem fedezi a reáljövedelmükben beállott veszteséget. Ugyanez vonatkozik a munkások bérének emelésére is.

Vajon helyes-e az ármodell egységesítéséért emelni az árakat és tarifákat egy olyan ármodellre való áttérés kedvéért, amelyben egységes jövedelmezőségi normatíva érvényesül minden népgazdasági ágazatnál?[6] A jövedelmezőség színvonala az árszínvonalból vezetődik le, és az áralakulási törvényszerűségek és tényezők egész komplexumának hatására változik. Ez kizárja, hogy sablonosan közelítsük meg az árképzést, hogy az egész népgazdaságra egységes jövedelmezőségi normatívát állapítsunk meg.

Célszerű arra törekedni, hogy a szolgáltatások árának nyereséghányada megközelítse a műszeriparét vagy a gáziparét. A szolgáltatási szférában, amelynek nagy a szociális jelentősége, jogos a minimális jövedelmezőség. Az egyes szolgáltatásfajták dotációját általában önköltségük csökkentésével, az áraknak a nyújtott szolgáltatások minőségétől függő nagyobb differenciálásával kell megszüntetni. Ezért perspektívában várható a szolgáltatási díjszabások átlagos szintjének stabilizálása (az átlagáraknak, a

[5] *V. D. Belkin:* Ekonomicseszkije izmerenyija i planyirovanyije. Miszl 1972. 160. old.

[6] „A $C+P_{nK}$ elszámolt ráfordítások, ahol P_n minden ágazat számára egységes normatív hatékonysági koefficiens és a pótlólagos ráfordítások, amelyeket az optimális tervben szereplő legrosszabb lelőhelyeket kitermelő vállalatok költségei határoznak meg, mindez rendszerbe foglalva képezi a termelési árat. Pontosan ilyen árakra van szükség a gazdasági mérésekhez és az optimális tervezéshez." Ugyanott, 148. old.

szolgáltatások minőségi javulásának és az egyes szolgáltatásfajták árarányai változásának mértékében történő emelkedése mellett).

A lakossági szolgáltatások tarifarendszerének tökéletesítésében távlatilag fontos feladat a különböző körzetekben az azonos szolgáltatások díjszabásának kiegyenlítése. Ennek alapja az indokolatlan eltérések megszüntetése és a ráfordítások és a tarifák szintjének fokozatos közelítése azokban az esetekben, amikor a területi eltéréseknek objektív alapja van.

A szolgáltatásoknak az ország körzetei szerinti kiegyenlítése nyilvánvalóan szakaszosan fog végbemenni, általában az árak csökkentésével azokban a körzetekben, ahol az árszint magasabb. Ezek az intézkedések meghatározott eszközöket követelnek meg, amelyeket tervszerűen el kell különíteni a köztársasági és a helyi költségvetésekben.

A lakossági szolgáltatási díjszabások tökéletesítése távlati tervének kidolgozásánál mindenképpen teljes egészében figyelembe kell venni a szociális tényezőket. A lakosság számára különösen fontos szolgáltatásokat vagy kedvezményes áron, vagy minimális jövedelmezőséget biztosító díjszabással kell nyújtani. Azon szolgáltatásoknál viszont, amelyek nem elsőrendű szükséglet tárgyai, a tarifa szintjének biztosítania kell a teljes vállalati önfinanszírozást és állami bevételt is. Az ilyen szolgáltatásoknál nem indokolt, hogy alacsony színvonalon állapítsák meg a tarifákat.

A szolgáltatási szférában nemcsak fogyasztói árakkal van dolgunk (a szolgáltatások lakossági realizálásánál), hanem termelői árakkal (amikor kommunális és jóléti szolgáltatásokat nyújtanak állami vállalatoknak és intézményeknek), valamint külkereskedelmi árakkal is (például, ha turisztikai és szállodai szolgáltatásokat külföldiek számára nyújtanak). Ebben az esetben az árszintet más tényezők is meghatározhatják (például a szállodai szolgáltatások ára a külföldi turisták számára magasabb, összehasonlítva a más országokbeli hasonló díjszabásokkal).

A szolgáltatási szférában az árképzési perspektívák meghatározásánál figyelembe kell venni a szféra alapigényességének növekedését és a szolgáltató vállalatok által felhasznált gépek és berendezések áralakulását is.

*

Az árrendszer fejlődési perspektíváioak népgazdasági komplexumok szerinti elemzése segít feltárni az ármnzgások központi kérdéseit és az árak kölcsönhatásának a problémáit, és lehetővé teszi előzetes következtetések levonását az árrendszer perspektivikus fejlődésének és tökéletesítésének fő irányairól.

Várható a termelői, felvásárlási és fogyasztói árszint és struktúra további közeledése, és az árakban realizált tisztajövedelem-hányad kiegyenlítődése. Ez a tendencia erősíti a különböző árfajták alakulásának kölcsönkapcsolatait, még fontosabbá teszi fejlődésük és tökéletesítésük komplex megközelítését. Az árarányok és az árszint még pontosabban ki fogják fejezni a társadalmilag szükséges ráfordítások nagyságát és arányait (a végtermék társadalmi értékének kialakulása különböző szakaszaiban).

Távlatilag megvannak az objektív feltételei annak, hogy rátérjünk a termelői árszint fokozatos, gazdaságilag megalapozott csökkentésének útjára. A közeljövőben – több kedvezőtlen körülmény hatására, és annak szükségessége miatt, hogy az árak teljesebben tükrözzék a társadalomnak a természeti erőforrások és a munkaerőforrások újratermelésére fordított növekvő költségeit – a termelői árszint csökkentésének lehetőségei még szerények. A továbbiakban azonban kibővülnek, ahogyan nő a termelés hatékonysága, meggyorsul a tudományos-technikai haladás, megvalósulnak a radikálisabb strukturális változások, tökéletesedik a gazdaság irányítása.

Ugyanakkor a termelői árarányokban lényeges változások mennek végbe. Ezek közül alapvető lesz a kitermelő ágazatok termékeinek (mind viszonylagos, mint bizonyos határok között abszolút) drágulása a feldolgozóipari termékekhez képest. Ez az értékarányokban végbemenő mozgásokat tükrözi, ösztönözni fogja a természetes nyersanyagok takarékosabb felhasználását és az olcsóbb munkaeszközök, valamint a szintetikus anyagok fokozottabb alkalmazását.

Megváltozik a termelői árak struktúrája. Mindenekelőtt nőnek a természeti erőforrások újratermelési és a környezetvédelem ráfordításai, a tudományos-kutató és tervező munkák, az új termékek létrehozása elsajátításának költségei, valamint az állóeszközök amortizációs költségei. A bérhányad – éppúgy, mint eddig – csökkenni fog, habár a munka termelékenységének növekedéséhez viszonyítva lassúbb ütemben (mivel rendszeresen növelni kell a béreket és nagyarányú intézkedéseket kell megvalósítani a munkafeltételek javítása érdekében). A termelői árstruktúrában a tisztajövedelem hányad általában valószínűleg csökkenő tendenciájú lesz éppúgy, mint az eszközarányos nyereség. A tiszta jövedelmen belül továbbra is csökken a forgalmi adó részaránya.

Közeli perspektívában várható a felvásárlási árak általános szintjének stabilizálása (néhány részleges kiigazítással), a távolabbi jövőben azonban – ahogyan nő a termelés hatékonysága és csökkennek a költségek –

várható egyes termékek felvásárlási árának a csökkenése. Ennek a csökkenésnek az üteme azonban aligha lesz jelentős. Ezért a felvásárlási és a termelői árak arányai nem változnak lényegesen. A mezőgazdasági termékek egyes csoportjainak árarányai azonban kissé változhatnak.

Az árjegyzékek tökéletesítésének legfőbb feladata lesz a felvásárlási árak gazdaságilag megalapozott területi differenciálása (különösen a termelés növekedésével, a gazdálkodás ésszerű specializációjával és az agrár-ipari komplexum fejlődésével) és ösztönző szerepük növelése a mezőgazdasági termékek minőségének javításában.

A közszükségleti cikkek általános kiskereskedelmi árszintje a közeljövőben egyáltalán nem fog jelentősen változni. Szélesedik viszont azoknak az iparcikkeknek a köre, amelyeknél szükség lesz a kiskereskedelmi árak csökkentésére. Távolabbi perspektívában – ahogyan biztosítani tudjuk az árutermelés és a fizetett szolgáltatások mennyiségének a lakossági pénzjövedelmek emelkedését meghaladó növekedését, és felszámoljuk a jelenleg még meglevő piaci aránytalanságokat – lehetőség nyílik a fogyasztói árszint fokozatos csökkentésére.

Perspektívában nyilvánvalóan megmarad a fogyasztói árarányok változásának jelenlegi tendenciája: az iparcikkek viszonylagos olcsóbbodása az élelmiszerekhez képest, a nem-mezőgazdasági eredetű közszükségleti cikkek olcsóbbodása a mezőgazdasági nyersanyagokhoz képest, a növényi eredetű élelmiszerek árának viszonylagos csökkenése az állati termékekéhez képest.

Érezhetőbbé válik a különböző körzetekben az áruk és szolgáltatások árai kiegyenlítődésének tendenciája, ami eléggé fontos szerepet játszik az ország egész területén az életszínvonalbeli differenciák csökkentésében és általános emelésében.

A jelenlegi kiskereskedelmi árjegyzékeket hosszú ideig nem vizsgálták felül, sok szempontból elavultak, ezért célszerű tervszerűen felülvizsgálni azokat, megszüntetni a nyilvánvaló aránytalanságokat.

Végezetül foglalkozni kell még egy tendenciával, amely eddig csak minimális mértékben jelentkezett. Ez a belső és a külkereskedelmi árak közötti kapcsolat erősödése, az árképzési módszerek és az árarányok közeledése a KGST-országok között a szocialista gazdasági integráció fejlődésével.

Ezt a problémát még inkább időszerűvé teszi, hogy a Szovjetunió aktívabban vesz részt a nemzetközi munkamegosztásban és a világkereskedelemben, gyorsan fejlődik a turizmus, alkalmazni kell a tudományban

és a technikában a világon elért eredményeket, növelni kell a szovjet áruk világpiaci versenyképességét, a külkereskedelmi kapcsolatok hatékonyságát. Az áruk és a szolgáltatások nemzeti ár- és értékszintjében és arányaiban meglevő eltérések természetesen megmaradnak az egyes országokban, ezeket helytelen volna figyelmen kívül hagyni (különösen azokban az ágazatokban, ahol a termelés természeti feltételeiben eltérések mutatkoznak). A tudományos-technikai forradalom azonban nemcsak a termékek technikai színvonalának és minőségének szüntelen fejlődésében és kiegyenlítődésében nyilvánul meg, hanem a ráfordítások színvonalának bizonyos nivellálódásában is (főként a feldolgozóipari ágazatokban).

Ez a tendencia a világpiaci és a legfejlettebb külföldi országok árszintjének figyelembevételével jut kifejezésre az új technika limitált árainak megállapításánál, a minőségi bizonyítvány kiállításánál, az exportált és importált áruk és szolgáltatások belső árának megállapításánál stb.

Számolni kell másrészt a világpiaci árak emelkedésével is annak következtében, hogy erősödik az infláció a tőkésországokban, éleződik a pénzügyi-valutaválság és az energiaválság. Így öt év alatt (1967-től 1973. I. negyedévéig) a késztermékek világpiaci exportárai 31%-kal emelkedtek, a nyersanyagoké 45%-kal. 1973. II. félévétől ugrásszerűen emelkedtek az energiahordozók árai.

Perspektívában nyilvánvalóan nő a szakadék a szüntelenül emelkedő világpiaci árak és a legtöbb KGST-ország viszonylag stabil árai között. Ez mind aktuálisabb feladattá teszi, hogy a szocialista országok nemzetgazdaságait elhatároljuk a tőkés világot átfogó inflációtól. A KGST-országok szocialista gazdasági integrációjának fejlődésével nyilvánvalóan gyengülni fog a tőkés világpiaci áraknak a kölcsönös kereskedelem szerződéses áraira gyakorolt hatása és erősödni fog a belső ráfordítások és árak hatása. Ez elsősorban a hosszú lejáratú specializációs és kooperációs szerződések keretében szállított termékekre vonatkozik.

IV / Az önköltség alakulása és hatása az árak mozgására

A termelési költségek döntő részét teszik ki a termelői áraknak (az értékesítési költségekkel együtt 1972-ben arányuk 73,5% volt), úgyszintén a felvásárlási áraknak is (arányuk 1970-ben az államnak értékesített kolhoztermelésnél 75% volt, a szovhozok termékeinél 77%), valamint a legtöbb áru és szolgáltatás kiskereskedelmi árának, díjtételének is. Természetes, hogy az önköltség változása jelentős hatást gyakorol az árak alakulására (legnagyobb mértékben a termelői és a felvásárlási árakra, kisebb mértékben a fogyasztói árakra). Ezért az árcsökkentés legfontosabb előfeltétele a termelési és az értékesítési költségek csökkentése.

1. Az önköltség és az árak alakulásának kölcsönös kapcsolata

Az árak és az önköltség alakulása szoros kapcsolatban van egymással. A termelési költségek elkülönítésének objektív alapja az egyszerű újratermelés biztosításának szükségszerűsége. Ezért a termelési és értékesítési költségek árakon keresztüli megtérülése minimális árhatárként lép fel, mint a vállalatok és az önelszámoló egyesülések normális tevékenysége folytatásának elengedhetetlen feltétele.

Ezzel kapcsolatban azonban két megjegyzést kell tennünk, hogy ne abszolutizáljuk ezt a határt. Először: az árakon keresztüli megtérülés csak a társadalmilag szükséges költségekre vonatkozik. A termelői árakban nem feltétlenül kell teljesen megtérülniük azon vállalatok költségeinek, amelyek önköltsége valamilyen oknál fogva meghaladja az átlagos társadalmi nagyságot (az újonnan létesített vállalat tervezett kapacitásának nem teljes üzembe helyezése, rossz gazdálkodás, hibás specializáció,

kedvezőtlen természeti feltételek, elmaradott technikai bázis, alacsony színvonalú termelési koncentráció.) A termelői árak nem térítik meg az új termékek termelésbe állításának költségeit, erre szolgál az ágazati technikai fejlesztési alap.

Másodszor: az össznépi tulajdon viszonyai között az egyszerű és a bővített újratermelés költségeinek egy része másként is megtérülhet, nemcsak az árakon keresztül. Például hosszú éveken át sikeresen fejlődött a szénipar, pedig az ágazat és a vállalatok túlnyomó többsége veszteséges volt. A veszteséges vállalatoknál költségvetési dotációkkal vagy a nyereség ágazaton belüli újraelosztásával biztosítják az újratermelést.

A veszteségesség azonban nem tekinthető normális jelenségnek. Megingatja az önálló elszámolás alapjait, gyengíti a vállalat érdekeltségét a termelés bővítésében és a forrásokkal való takarékoskodásban, ellentétes az új rendszer tervezési és az anyagi ösztönzési alapelveivel. Azoknak az eseteknek a kivételével, amikor az alacsony árszint vagy díjtétel fontos szociális funkcióval függ össze (például a lakbéreknél), az árszint előbb vagy utóbb reagál a magas költségekre és emelkedni kezd.

Az önköltség változása a legnagyobb mértékben a *termelői árak* mozgására hat, amelyek közvetlenül összefüggenek a vállalatok és egyesülések gazdasági tevékenységével. Például a termelői árak 1967. évi felülvizsgálata következtében az árak azokban az ágazatokban és termékcsoportoknál emelkedtek, ahol a költségek növekvő tendenciát mutattak (sok bányászati és nyersanyagtermelő ágazatban) és azokban a termékcsoportokban csökkentek, ahol az önköltség a megelőző időszakban csökkent (szintetikus granulátumok és műanyagok, műszerek stb.). Hasonló a helyzet a kilencedik ötéves tervben is.

Az önköltség változásának a konkrét termékek árjegyzéki árának alakulására gyakorolt hatása különösen azokban az ágazatokban érezhető, amelyek termékválasztéka gyorsan változik (gépgyártás, a vegyipar több ága stb.). Ez indokolja az egyes gépek, műszerek, berendezések részleges árfelülvizsgálatát, amelyek költségei gyors ütemben csökkennek.

A termelői árak szférájában különösen világosan megnyilvánul az árak visszahatása a termelési költségek alakulására. Ez a hatás lehet közvetlen (például a fűtőanyag, az energia, a fémek 1967. évi áremelése miatt számos feldolgozóipari ágazatban emelkedett az önköltség) és közvetett (így az általános termelői árszint 1967. évi emelkedése a termelési állóalapok értékének emelkedését okozta, újraértékelésük és az amortizációs elvonások összegének növekedése következtében). Ezért az ágazat csopor-

tonkénti termelői árszintjének minden változásánál igen bonyolult feladat a kölcsönös drágulások és árcsökkenések, tehát az árváltozások önköltségre gyakorolt hatásának a megállapítása.

Jelenleg az önköltség nem tartozik a jóváhagyott mutatók közé. A gyakorlatban azonban gondosan elemzik az ágazati, vállalati és termékenkénti nyereségtömeg és a jövedelmezőségi szint tervezésénél. Nem szabad lebecsülni az önköltségcsökkentés tartalékainak, tényezőinek és mértékének elemzését a folyó és a perspektivikus tervek, prognózisok kidolgozásánál, mivel a termelési és értékesítési költségek csökkenése a társadalmi termelés hatékonyságának növekedését jellemző egyik legfontosabb mutató, és perspektívában az árszint csökkentésének és az árarányok javításának alapját jelenti.

Véleményünk szerint a tervezésben és az árképzésben növelni kell a legfontosabb termékcsoportok és termékfajták normatív önköltségének szerepét, nagyságát tudományos alapon határozva meg progresszív anyag- és munkaráfordítási normatívák, parametrikus módszerek stb. alapján. A normatív önköltségnek a termelési és értékesítési költségek társadalmilag szükséges szintjét kell kifejeznie, amely a technikai haladással, a munkatermelékenység növekedésével csökken.

A nyereségtömeg növekedésének tervezésénél és elemzésénél célszerű elkülöníteni a nyereség azon részét, amely az önköltségcsökkentés eredménye, hogy ezáltal erősítsük a termelő kollektívák anyagi érdekeltségét a nyereség és a jövedelmezőség ezen alapvető forrásból történő növelésében.

Az önköltség alakulása és a mezőgazdasági *felvásárlási* árak mozgása között szintén van kölcsönkapcsolat (bár az összefüggésük nem nyilvánul meg olyan világosan, mint a termelői árak szférájában, mivel a felvásárlási árak változása a nemzeti jövedelemnek az össznépi és a kolhozszektor közötti újraelosztásával kapcsolatos). Az önköltség növekedése végső soron szükségessé teszi a felvásárlási árak emelését, hogy biztosítani lehessen a kolhozok és a szovhozok érdekeltségét a termelés növelésében, valamint az élelmiszerek és a mezőgazdasági nyersanyagok államnak történő eladásában.

A felvásárlási árak emelése ugyanakkor a munkabérek növeléséhez és (ha a bérek gyorsabban nőnek, mint a munkatermelékenység, akkor) az önköltség emelkedéséhez vezet. Ez volt a helyzet például a tej és a nyersgyapot önköltségének és árának alakulásánál: a tejtermelés tonnánkénti önköltsége a kolhozokban az 1962. évi 129 rubelről 1972-re 195 rubelra

(51%-kal), a nyersgyapoté 224 rubelről 407 rubelra (82%-kal) emelkedett, és ez volt a fő oka, hogy e termékek árát többször emelték.

A felvásárlási árak stabilizálásának legfőbb előfeltétele az önköltségnövekedési tendenciák megszüntetése, az önköltség csökkentése a kolhozok és a szovhozok munkatermelékenység növekedési ütemének meggyorsítása, a tudományos-technikai haladás hatékonyságának növelése alapján.

A termelési költségek változása legkisebb mértékben a *fogyasztói árak* alakulását befolyásolja. Természetesen teljes függetlenségről nem beszélhetünk, minthogy a közszükségleti cikkek önköltségének csökkenése kedvező feltételeket teremt a fogyasztói árak stabilizálásához és csökkentéséhez. A fogyasztói árak azonban alapvető szociális funkciót töltenek be, így alakulásukat az önköltség változása mellett számos más tényező is befolyásolja (a kínálat és a fizetőképes kereslet viszonya, az áruk vagy szolgáltatások társadalmi jelentősége stb.).

Ezért például egy sor fontos élelmiszercikk (hús, állati zsiradék, tej, burgonya) fogyasztói ára változatlan marad, bár a felvásárlási árak emelése jelentősen megnövelte az állam beszerzési, feldolgozási és értékesítési költségeit.

A fogyasztói árak hosszú ideig stabilak maradhatnak a költségek lényeges csökkenése mellett is (például egy sor szintetikus szövetből, műanyagból stb. készült árunál). Adott áru keresletének telítődése és a termelés további bővítésének lehetősége mellett az önköltség viszonylag alacsony részaránya a fogyasztói árban ugyanakkor lehetővé teszi az árcsökkentést és az adott áru termelésének és értékesítésének növelését, ami azután megteremti a további önköltségcsökkentés előfeltételét.

A termelési költségek hatása az árak alakulására – különösen a konkrét áruknál – nagyrészt attól függ, mennyire megalapozottak az *önköltségkalkuláció módszerei,* mennyire helyes az önköltséghez tartozó ráfordítások körének meghatározása és e ráfordítások felosztása az egyes konkrét termékfajták között.

A termelői árak 1967. évi felülvizsgálata óta nem eleme az önköltségnek a műszakiak és az alkalmazottak prémiuma, a lakás- és kommunális ráfordítások, a hitelkamatok. Egy sor ásványkincs önköltségébe viszont beépítették a geológiai kutatások költségeit. Ennek következtében a földgázkitermelés önköltsége csaknem kétszeresére nőtt, emelkedett a kőolaj és néhány színesfém önköltsége.

Ez ideig nincs egységes előírás az önköltségképző ráfordítások körére.

Például az alkalmazott tudományos kutató és tervezőkonstruktőr munkák költségeit némelykor teljes egészében beszámítják az önköltségbe, más esetekben az egységes műszaki-tudományos fejlesztési alapból fedezik, megint máskor részben az új technika elsajátítási alapjából, részben a költségvetésből finanszírozzák, ismét más esetekben teljesen költségvetési eszközökből fedezik. Mivel a termelési költségekben a tudományos-technikai haladás meggyorsulásával állandóan emelkedik a tudományos kutató és a tervezőkonstruktőr munkák ráfordításainak részaránya, az egységes elszámolás hiánya torzítja a különböző termékek önköltségarányait és sok termék árát a ténylegesnél alacsonyabbnak tünteti fel.

A társadalom egyes termelési jellegű kiadásai nem tükröződnek teljesen a termékek önköltségében. Ezek közé sorolhatók a geológiai ráfordítások (e költségeknek egynegyede sem jelenik meg az önköltségben), a vízgazdálkodás, a földek rekultivációjának költségei, az útépítési és útfenntartási kiadások stb. Figyelembe kell venni azt is, hogy a munkaerő újratermelésének társadalmilag szükséges ráfordításait csak 75%-ban fejezi ki a munkabér.

A természeti és a munkaerőforrások nem teljes értéken való figyelembevétele megnehezíti ésszerű felhasználásuk ösztönzését, alacsonyabbnak tünteti fel a kézi munkának gépi munkával való felváltásából és a természeti erőforrások takarékos felhasználását lehetővé tevő technika alkalmazásából származó hatást. Indokoltnak látszik ezért az az irányvonal, hogy a termékek önköltségében teljesebben kifejeződjenek az előállításukkal kapcsolatos összes tényleges költségek, hogy reálisan (a bennük megtestesült munkának megfelelően) értékeljék a termelési tényezőket.

Ennek az irányvonalnak elsietett megvalósítása azonban a termékek önköltségének növekedéséhez vezethet (különösen a nyersanyagtermelő ágazatokban) és áremelkedést idézhet elő. Ezért átgondolt programot kell kidolgozni, amelyet szakaszosan kell megvalósítani, hogy az egyik tényező drágulását kellőképpen ellensúlyozzák a többi tényezőnél jelentkező megtakarítások, és az ipar általános önköltségindexe csökkenjen.

Figyelembe kell venni, hogy a társadalmat ma is terhelik a természeti források feltárásának, fenntartásának és megóvásának, az útépítésnek, a munkaerő újratermelésének a költségei. Következésképpen nem új költségek bevezetéséről van szó, hanem finanszírozási forrásaik megváltoztatásáról. Ha ilyen forrásként jelenleg a társadalmi tiszta jövedelem (a nyereség vagy a forgalmi adó) szolgál, ami már benne van az árakban, akkor a ráfordítások önköltségre terhelése csak az árak struktúráját vál-

toztatja meg és nem érinti az árak szintjét. Ez azonban csak az általános árszintre áll. A konkrét termékek árváltozása jelentős lehet.

Az önköltség-kalkuláció jelenleg érvényben levő módszereinek hiányosságai különösen a sokféle terméket előállító termelési ágakban hatnak erősen, ahol az önköltség sokszor nem fejezi ki a költségek tényleges nagyságát, és ezért alaptalanul ingadozhat, ami eltorzítja az egyes termékek árarányait és áralakulását.

Sok vállalatnál a berendezések fenntartási és üzemeltetési kiadásait és más közvetett költségeket a közvetlen bérköltséggel arányosan osztják fel (noha az érvényes előírások más, megalapozottabb módszereket ajánlanak). Ez megemeli az olyan új termékek önköltségét, amelyek termelésük kezdeti szakaszában jelentős elevenmunka-ráfordításokat igényelnek, valamint a nehézipari üzemekben előállított közszükségleti cikkek önköltségét.

Különösen eltérőek – és olykor nem kellően megalapozottak – az általános költségek felosztásának módszerei az azonos alapanyagból előállított termékek között (vegyipar, színesfémkohászat stb.). Ez tükröződik az egyes termékek önköltség- és árszintjében is.

Az elektronikus számítógépek információfeldolgozási alkalmazásával, az automatizált ágazati és vállalati irányítási rendszerek létrehozásával minőségileg új fok érhető el a konkrét termékek önköltsége megállapításának pontosságában, az önköltségalakulás ellenőrzésének operativitásában és az önköltség perspektivikus változásainak prognosztizálásában. Ez pedig alapot nyújt az árszint és az árarány változások tervezésének és prognosztizálásának tökéletesítéséhez.

2. A termelési és a forgalmi költségek alakulásának tendenciái

A munka termelékenységének emelkedésével, a tudományos-technikai haladás ütemének gyorsulásával és hatékonyságának növekedésével csökkennek a különféle termékek termelési költségei. Ez a törvényszerűség azonban eltérő mértékben jelentkezik a különböző ágazatokban és időszakokban, sőt némelykor ezzel ellentétes tendencia is megfigyelhető.

Így az ipar átlagában 1965 és 1970 között egy rubel árutermelés ráfordításai összehasonlító áron 4,9%-kal csökkentek (folyó árakon számítva

Egy rubel árutermelés ráfordításainak alakulása iparágak szerint 1965 és 1972 között

Megnevezés	Az előző év százalékában						
	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972
Egész ipar							
folyó áron	—0,2	—2,2	—1,4	—1,0	—0,8	+1,1	—0,1
előző évi változatlan áron	—0,8	—1,4	—0,9	—0,9	—0,1	—0,5	0,5
Iparáganként (előző évi változatlan áron)							
villamosenergia ipar	—0,01	+0,1	—3,1	—1,3	—1,1	+0,03	+1,3
gázipar	—3,4	—0,7	—2,0	+3,5	+4,9	+5,7	+7,4
szénipar	+1,9	+1,4	—0,2	+0,3	+0,6	+0,3	+0,7
vaskohászat	—0,3	—0,3	+1,0	+0,6	+0,04	—0,2	—0,2
vegyipar és olajvegyipar	—1,0	—1,7	—1,4	—1,1	—1,3	—1,2	—2,0
gépipar és fémfeldolgozó-ipar							
fa- és fafeldolgozó-ipar, papír- és cellulózipar	—0,03	—1,5	—0,9	+0,1	—1,1	—0,1	+0,03
építőanyag-ipar	—1,0	—1,3	—0,2	+1,1	+0,2	—0,6	—0,6
üveg-, porcelán- és kerámiaipar	—2,5	—3,6	—3,9	—1,9	—1,2	—3,5	—1,3
könnyűipar	—0,1	—0,8	—0,3	—0,6	—0,7	+0,1	+0,7
élelmiszeripar	+0,9	—0,6	—0,5	—0,7	—1,0	+0,6	+0,1

Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v. 1972. g. 1973. 195. old.

Az alapvető mezőgazdasági termékek önköltsége (rubel/tonna)

Megnevezés	Kolhozok*					Szovhozok			
	1962	1965	1970	1971	1972	1964	1970	1971	1972
Növényi termékek									
gabona (kukorica nélkül)	37	48	50	53	61	50	53	59	62
nyersgyapot	224	325	404	419	407	282	362	373	378
cukorrépa (gyári)	16	20	22	23	25	23	29	31	36
burgonya	38	44	62	64	74	63	76	83	107
zöldségfélék (szántóföldi)	—	84	94	101	109	64	84	88	100
Állati termékek									
szarvasmarha	834	989	1166	1266	1373	1167	1277	1385	1530
sertés	1146	1124	1194	1231	1332	1261	1111	1178	1297
juh	512	643	801	845	923	662	736	780	874
tej	129	155	177	185	195	181	189	197	212
tyúktojás (1000 db)	—	76	73	72	73	82	64	63	62
gyapjú	2504	3135	3862	4157	4680	3096	3585	3929	4471

Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v. 1972. g. 1973. 391., 401. old.

* A kolhoztagok munkaráfordításainak a ténylegesen kifizetett munkadíj és természetbeni juttatás alapján történt értékelésével.

5,5%-kal). Igaz, hogy az egy rubel árutermelés ráfordítását jelző mutató nem pontos, amennyiben nemcsak az önköltség, hanem a termelői árak változását is tükrözi.

Ugyanakkor – mint a 134. oldalon levő táblázat adataiból látható – az egyes iparágakat tekintve a kép elég tarka: egyes ágazatoknál jelentősen csökkentek a ráfordítások (gépgyártás, üveg-, porcelán- és kerámiaipar, olajkitermelés, vegyipar és olajvegyészet), más ágakban lényegében azonos szinten maradtak (vaskohászat, textil- és élelmiszeripar), néhány iparágban pedig emelkedtek (szénbányászat, gázipar, gyapottisztítás, cukoripar). Emellett több nehézipari nyersanyagtermelő ágazatban az önköltség emelkedésének tendenciája vált jellemzővé az utóbbi években.

A mezőgazdaságban a termékek többségénél az önköltség tartós emelkedése figyelhető meg (előző táblázat). Csak a tojástermelésben – ahol a legsikeresebben alkalmazzák az ipari módszereket – csökkennek a költségek mind a kolhozokban, mind a szovhozokban.

Az építő-szerelőipar önköltségének alakulását a következő táblázat mutatja. 1961 és 1972 között az önköltség csökkenése jelentéktelen volt, annak ellenére, hogy az építési-szerelési munkák volumene 2,1-szeresére nőtt (23,9 milliárd rubelről 50,8 milliárdra). Az előző évtizedben az építőipar önköltsége sokkal nagyobb ütemben csökkent. Ez mindenekelőtt azzal függött össze, hogy akkor csökkentették az építőanyagok és szerelvények termelői árát, míg 1967-ben emelték.

Az építési-szerelési munkák tényleges önköltségének indexe (folyó áron)

Megnevezés	1950	1960	1965	1970	1971	1972
Az 1940. év százalékában	160	127	126	124	123	122
Az 1960. év százalékában	126	100	99,9	98	97,4	96,8

Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v. 1972. g. 1973. 498. old.

A szállításban – mint a következő táblázat adataiból látható – a teherszállítás jóval erőteljesebben csökkent, különösen a tengerhajózásnál, ahol a leggyorsabban nőtt a szállítási teljesítmény (12 év alatt, 1961 és 1972 között 5,3-szeresére nőtt, míg a vasúti és a folyami szállításnál

A vasúti, vízi és a közúti teherszállítás önköltsége (folyó áron)

A teherszállítás önköltsége	1950	1960	1965	1970	1971	1972
Vasúti szállítás 10 árutonna-kilométer díja kopejkában	5,525	3,064	2,737	2,640	2,743	2,849
1960=100	172	100	89	86	90	93
A Tengerhajózási Minisztérium flottájának tengeri szállításai 10 árutonnakilométer díja kopejkában	3,74	2,12	1,48	1,55	1,65	1,71
1960=100	177	100	70	73	78	81
Közhasznú folyami szállítás 10 árutonnakilométer díja kopejkában	4,25	2,88	2,76	2,84	2,88	3,04
1960=100	147	100	96	98	100	104
Közhasznú közúti szállítás: 10 árutonnakilométer díja kopejkában	23,10	27,60	26,09	22,50	22,23	21,34
1960=100	84	100	94	82	81	78

Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v. 1972. g. 1973. 431. old.

ugyanezen idő alatt egyaránt 1,8-szeresére nőtt, a közúti teherszállításnál pedig 2,6-szeresére emelkedett). Itt is észrevehető azonban, hogy az előző évtizedekhez képest lassul az önköltségcsökkenés üteme, 1970-től pedig a vasúti, a folyami és a tengeri szállításnál emelkedik az önköltség.

Meg kell említeni, hogy az utóbbi évtizedben a kereskedelemben a forgalmi költségek abszolút és relatív növekedése a jellemző tendencia (következő táblázat). Míg 1940 és 1950 között arányuk az egész kiskereskedelmi áruforgalomban 11%-ról 7,5%-ra, 1960-ig pedig 7,8%-ra csökkent, addig 1970-ig újra 9,6%-ra nőtt és valamelyest meghaladta az 1950-es szintet. Az 1951 és 1960 között a forgalmi költségek összege 1,8-szeresére, 1970-ig pedig 2,4-szeresére emelkedett, míg az áruforgalom volumene nem nőtt kétszeresére sem. 1971–1972-ben azonban a forgalmi költségek részaránya ismét csökkenni kezdett.

Az elemzés tehát azt mutatja, hogy az utóbbi évtizedben általában kedvezőtlen tendenciák érvényesültek a termelési és a forgalmi költségek alakulásában. Az előző évtizedhez képest sok iparágban jelentősen lelassult az önköltség csökkenésének üteme, sőt néhány ágazatban emelkedni is kezdett az önköltség.

Ez a negatív tendencia egész sor objektív okkal magyarázható: a termelés természeti feltételeinek rosszabbodása a kitermelő és a kapcsolódó ágazatokban, az ország keleti körzeteinek termelésbe vonása, néhány ágazat technikai rekonstrukciójának megvalósítása – mindez a megnövekedett elsődleges ráfordításokkal kapcsolatos. Meg kell említeni ugyanakkor az önköltségcsökkentés ütemét lassító vagy a termelési és forgalmi költségeket növelő néhány olyan okot is, amelyek nem tekinthetők objektívnek.

1. Nem elég hatékonyak a tudományos-technikai haladás meggyorsítására, az új technika meghonosítására, a termelés specializálására, koncentrálására és kombinálására hozott intézkedések. A termelésben lassan valósulnak meg a progresszív strukturális változások, megengedhetetlenül hosszú ideig tart a tudományos-technikai eredmények termelési alkalmazása, alacsony hatékonyságú a működő üzemek rekonstrukciója.

2. Lassult a munkatermelékenység növekedésének üteme (az iparban 1951 és 1960 között 105%-kal, 1961 és 1970 között 66%-kal nőtt, az építőiparban ugyanezen időszakokban 128 és 57%-kal, a vasúti szállításban 206 és 66%-kal, a kolhozokban, a szovhozokban és más mezőgazdasági vállalatoknál 103 és 60%-kal), rövidebb lett a munkanap. A munkások és az alkalmazottak havi átlagbére ugyanakkor 1951 és 1960 között

A kereskedelem forgalmi költségeinek alakulása

Megnevezés	1940	1950	1960	1965	1970	1971	1972
Összesen, millió rubelban	1933	3900	5986	9251	14 462	15 229	15 366
1960=100	33	57	100	155	242	254	556
A kiskereskedelmi áruforgalom százalékában összesen	11,04	9,50	7,76	9,00	9,60	9,47	8,97
Ezen belül							
nagykereskedelem	1,20	1,55	0,81	0,86	0,88	0,85	0,82
kiskereskedelem	8,21	6,78	5,74	6,61	6,94	6,83	6,72
közétkeztetés	19,63	13,35	16,29	18,85	21,20	21,16	21,40
Az egyes ágazatok áruforgalmának százalékában							
nagykereskedelem	1,77	1,64	1,00	1,17	1,25	1,23	1,24
kiskereskedelem	7,14	5,88	5,22	5,97	6,24	6,16	6,07
közétkeztetés	2,56	1,78	1,48	1,85	2,11	2,09	2,08
A forgalmi költségek az áruforgalom százalékában, 1940. évi árakon							
kiskereskedelem	8,21	10,74	7,63	8,72	8,74	8,59	8,44
közétkeztetés	19,63	23,85	23,42	28,73	31,91	31,97	32,33

Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v. 1972. g. 1973. 598., 599. old.

25%-kal, 1961 és 1970 között pedig 51%-kal nőtt, a kolhoztagok jövedelme pedig – egy ledolgozott munkanapra számítva – 1961 és 1970 között 178%-kal emelkedett.

3. Nagyon fontos tényezőnek bizonyult az áralakulás irányának megváltozása. 1950 és 1960 között az ipari termelői árak 24%-kal csökkentek, 1960-tól 1970-ig viszont 8%-kal emelkedtek. A termelői árak csökkenése az ipar, az építőipar, a közlekedés, a kereskedelem önköltségének csökkenéséhez vezetett, emelkedésük pedig drágulást okoz a népgazdaság minden ágában. Figyelembe kell venni a felvásárlási árak intenzív emelkedését is, habár növekedésük nem mindig tükröződött a könnyűipar és az élelmiszeripar termelési költségeiben (az ipari feldolgozásra került

mezőgazdasági nyersanyagok ára változatlan maradt, az árkülönbözetet a költségvetés fedezte).

Valószínű, hogy a termelési és a forgalmi költségek alakulását befolyásolta az is, hogy az önköltségmutató jelentősége csökkent, a vállalatok munkájának értékelésében és anyagi ösztönzésében a nyereség- és a jövedelmezőségi mutatókra helyeződött a hangsúly, amelyek nemcsak az önköltség változásától, hanem más tényezőktől is függnek (az árak, a minőség, az alapigényesség stb. változásától).

Amikor távlatilag meghatározzuk a termelési és a forgalmi költségek szintjét, nem szabad a jelenlegi tendenciákat kivetíteni a jövőbe. Hiszen csak a termelési és a forgalmi költségek csökkenő üteme mellett valósíthatjuk meg az árak stabilitásának, majd csökkentésének politikáját (ami viszont előfeltétele az önköltség csökkentésének).

3. Az önköltségcsökkentés alapvető tényezői

A következő ötéves és a távlati terv kidolgozása során az eddiginél sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani a költségek csökkentését elősegítő tényezők elemzésére.

Vegyük szemügyre részletesebben e tényezőket.

1. A munkatermelékenységnek a bérek emelkedését meghaladó növekedése. Ettől függ a bér-ráfordítások abszolút nagyságának és részarányának csökkenése a fajlagos önköltségben.

Meg kell említeni, hogy a munkatermelékenység és a béremelkedés növekedési ütemének viszonya, az „előzési" koefficiens 1961 és 1970 között jelentősen csökkent az iparban, építőiparban és a vasúti szállításnál (következő táblázat). Ez volt az egyik fő oka annak, hogy lelassult a termelési és forgalmi költségek csökkenésének üteme. Ez a mutató az iparban és az építőiparban csak a kilencedik ötéves tervben javult.

Néhány munkaigényes ágazatban (szénbányászat, fakitermelés) a bérek hosszú időn át gyorsabban emelkedtek, mint a munka termelékenysége. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy ezekben az ágazatokban emelkedett az önköltség és a termelői árak. Az ipar egészére és az iparágak többségére azonban a termelékenység emelkedésének a bérek növekedését meghaladó üteme a jellemző. Ennek eredményeként az ipar összes ráfordításain belül a bér és a társadalombiztosítási hozzájárulás aránya csökkent – 1955: 20,9%, 1960: 19,3%, 1965: 18%, 1972: 15,2%. Az építési-

A munkatermelékenység és a béremelkedés növekedési ütemének viszonya
(százalék)

Megnevezés	1960/1950	1965/1960	1970/1965	1972/1970	1975/1970 (terv)
Ipar					
1. A munka termelékenységének növekedése	104,0	25,0	32,0	11,2	38,8
2. A havi átlagbérek emelkedése (ipari termelő állomány)	29,0	14,0	28,0	6,5	22,4*
3. Az „előzési" koefficiens (1:2)	3,59	1,78	1,14	1,72	1,73
Építőipar					
4. A munka termelékenységének növekedése	128,0	29,0	22,0	11,1	37,0
5. A havi átlagbérek emelkedése	42,0	21,0	34,0	5,7	22,4*
6. Az „előzési" koefficiens (4:5)	3,5	1,38	0,65	1,95	1,65
Vasúti szállítás					
7. A munka termelékenységének növekedése	106,0	30,0	27,0	10,9	22,6
8. A havi átlagbérek emelkedése	14,0	19,0	25,0	20,0	22,4*
9. Az „előzési" koefficiens (7:8)	7,69	1,58	1,08	0,55	1,01

Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v. 1972. g. 71., 516–517. old. adatai alapján számítva

* Az összes munkás és alkalmazott havi átlagbérének emelkedése.

szerelési munkák önköltségében a bérhányad az 1950. évi 46%-ról 1960-ig 36%-ra, 1972-ig pedig 32%-ra csökkent.

A mezőgazdaságban a kolhoztagok munkájának a munkások és alkalmazottak bérével egy szintre hozása, valamint a szovhozok dolgozóinak béremelésére tett intézkedések következtében a munkadíjak emelkedése hosszú időn át meghaladta a munkatermelékenység növekedési ütemét (következő táblázat). Ez egyik fő oka a mezőgazdasági termékek drágulásának.

A munkatermelékenység és munkadíjemelkedés növekedési ütemének viszonya a kolhozokban és a szovhozokban (százalék)

Megnevezés	1965/1960	1970/1965	1975/1970 (terv)
Kolhozok			
1. A munka termelékenységének növekedése	18,0	35,0	40,0
2. Az egy ledolgozott munkanapra jutó pénzbeli és természetbeni díjazás emelkedése	91,0	45,0	36,0*
3. Az „előzési" koefficiens (1:2)	0,20	0,78	1,30
Szovhozok			
4. A munka termelékenységének növekedése	5,0	37,0	32,0
5. Az egy ledolgozott munkanapra jutó bér emelkedése	39,0	38,0	29,6
6. Az „előzési" koefficiens (4:5)	0,13	0,97	1,07

Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1972. g. 1973. adatai alapján számítva.

* A kolhoztagok havi átlagos munkadíja a közös gazdaságban

A kilencedik ötéves tervben és perspektivikusan is kedvezőbb körülmények alakultak ki ahhoz, hogy az egész népgazdaságban biztosítsuk a termelékenység növekedésének a bérek emelkedését meghaladó ütemét, és a bérhányad csökkenését a fajlagos önköltségben.

Az SZKP XXIV. kongresszusán elfogadott szociális programnak megfelelően a munkabérek szakadatlanul emelkedni fognak. A szocializmusban a béremelés jelenti az életszínvonal szüntelen növelésének fő útját. Jelenleg a munka szerinti jövedelem a munkások és az alkalmazottak reáljövedelmének mintegy háromnegyedét teszi ki, és túlnyomó a kolhoztagok reáljövedelmében. Bár távlatilag nő az ingyenesen a lakosság rendelkezésére bocsátott áruk és szolgáltatások köre (1950-ben a társadalmi fogyasztási alapokból történt kifizetések és juttatások egy munkás és alkalmazott átlagbérének 28%-át tették ki, 1960-ban 34, 1972-ben pedig 35%-át; egy főre jutó abszolút összegük pedig az 1960. évi 127 rubelről 1972-ig 295 rubelra emelkedett), a munkások és az alkalmazottak havi átlagbére, valamint a kolhoztagok munkadíja továbbra is egyenletesen fog nőni.

A bérek emelkedése a termelésben dolgozók legfontosabb anyagi ösztönzője, amely a munka termelékenységének emelésére, szakképzettségük fejlesztésére, az élenjáró technika és technológia alkalmazására, a nyersanyagokkal, tüzelőanyagokkal és az energiával való takarékosságra sarkallja őket. A személyes anyagi érdekeltség elvei változatlanok maradnak a fejlett szocialista társadalomban is. Nagy jelentőséget kell tulajdonítani a munka erkölcsi ösztönzésének, emellett azonban világosan látni kell, hogy a bérek „befagyasztása" a dolgozók aktivitásának, munkájuk hatékonyságának csökkenésével, a termelékenység növekedési ütemének lassulásával járna.

Az átlagos bérszint emelése azért is szükséges, mert szüntelenül nő a lakosság szakképzettségi színvonala, egyre magasabb a munkások általános és szakmai műveltsége. A népszámlálás adatai szerint a felső- és középfokú (teljes és nem teljes) végzettséggel rendelkezők aránya a foglalkoztatottak összlétszámán belül az 1939. évi 12,3%-ról 1959-ig 43,3, 1970-ig pedig 65,3%-ra nőtt, a felsőfokú képzettségű szakembereké pedig ugyanezen idő alatt 1,3%-ról 3,3, illetve 6,5%-ra emelkedett. Egy órai bonyolultabb munka nagyobb értéket hoz létre, és az egy órai munkabérnek is emelkednie kell, hogy megtérítse a képzettségi színvonal emelésére fordított többletkiadásokat (amelyeket nemcsak a társadalom visel hanem az egyes családok is), és ösztönözzön a korszerű termelés követelményeinek megfelelő szakképzettségi színvonal elérésére.

Az átlagos bér emelése nélkül nem oldhatók meg olyan fontos szociális feladatok sem, mint egyes alacsony és közepes jövedelmű dolgozócsoportok bérszintjének felemelése.

Ily módon a bérek növelése elkerülhetetlen távlatilag is. A növekedés üteme minden valószínűség szerint csak sokkal mérsékeltebb lehet, mint az előző ötéves tervben. E következtetést számos érv támasztja alá.

1961 és 1970 között az ugrásszerű béremelés azért vált szükségessé, mert a kolhozparasztok, az építőipari, a közoktatási, az egészségügyi, a kereskedelmi dolgozók, valamint a jóléti szolgáltatások területén dolgozók bérének gyorsabb emelésével lehetett felszámolni a különböző dolgozó kategóriák jövedelmében mutatkozó nagyarányú eltéréseket. Ma ezek a feladatok lényegében megoldottak, és így a béremelés üteme ismét normális lehet.

A pénzbérek magas növekedési üteme azzal is magyarázható, hogy amikor az ipari, építőipari, szállítási-közlekedési, kereskedelmi és a jóléti szolgáltató vállalatok áttértek az új tervezési és ösztönzési rendszerre,

akkor a gazdasági ösztönzési alapok induló szintjét pótlólagos források terhére kellett létrehozniok. Egyidejűleg meggyengült a munkatermelékenység és a béremelkedés növekedési üteme viszonyának ellenőrzése.

Figyelembe kell venni azt is, hogy perspektívában a személyes fogyasztási alap növekményében emelkednie kell a jólét emelkedését más módon – a társadalmi fogyasztási alapok növelésével és a fogyasztói árszint csökkentésével – megvalósító hányadnak.

Már a kilencedik ötéves tervben is sokkal mérsékeltebb ütemű béremelkedést terveztek. A munkások és alkalmazottak havi átlagbérének 22,4%-os emelkedését tervezték, szemben a megelőző ötéves terv 27%-ával, a kolhozparasztok munkadíjának 30,6%-os növekedését a nyolcadik ötéves terv 45%-os, és az 1961–1965-ös időszak 91%-os növekedésével szemben.

Ugyanakkor létrejönnek annak a feltételei, hogy a munka termelékenysége a tudományos-technikai haladás meggyorsulása, a jobb munkaszervezés, a termelésirányítás tökéletesítése eredményeképpen gyorsabb ütemben emelkedjék. A munkatermelékenység növekedési üteme gyorsul: az iparban a nyolcadik ötéves terv 32%-áról a kilencedik ötéves tervben 38,8%-ra, az építőiparban 22-ről 37%-ra, a mezőgazdaságban 35-ről 38%-ra. A munkatermelékenység gyors növekedési ütemét perspektívában is biztosítani kell. Ez különösen fontos olyan körülmények között, amikor a Szovjetunióban csökken a népesség természetes szaporulatának üteme, alacsonyabb lesz a munkaképes korúak hányada és kisebb az anyagi termelésben foglalkoztatottak részaránya.

A jövőben további intézkedéseket tesznek a napi munkaidő rövidítésére. A szabad idő növekedése megteremti a társadalom legfontosabb termelőereje, az ember mindenoldalú fejlődésének feltételeit, következésképpen a munkatermelékenység növekedési tényezőjének tekinthető. „A munkaidő-megtakarítás – mutatott rá Marx – egyenlő a szabad idő megnövekedésével, azaz az egyén teljes fejlődéséhez szükséges idő megnövekedésével, aki viszont a maga részéről mint a leghatalmasabb termelő erő, visszahat a munka termelőerejére."[1]

Ez a visszahatás azonban nem érezhető azonnal. A csökkentett munkanapra való áttérés – a tapasztalatok szerint általában – együtt jár az egy munkásra számított termelékenység növekedési ütemének némi visszaesésével az összmunkaidő csökkenése következtében. Ez is olyan körülmény,

[1] *Marx–Engels* Művei. 46. II. köt. Moszkva 221. old. (oroszul).

amit figyelembe kell venni a termelékenység és a bérek növekedési ütemének távlati tervezésénél.

Ilyen körülmények között pontosan működő mechanizmusra van szükség, amely biztosítja a munkatermelékenység emelésének ösztönzését és a béremelkedéshez képest megalapozott arányának fenntartását. Az „előzési" koefficiens tudományosan megalapozott és bizonyos határok között az ágazati sajátosságok figyelembevételével differenciált normatíváinak kell a legfontosabb elemmé válniuk mind e mutatók tervezésében, mind a vállalatok, egyesülések és ágazatok anyagi ösztönzésében. Elképzelhető, hogy ilyen normatívák ajánlhatók lennének a kolhozoknak is.

2. A munka alapigényességének növekedése és az alapmegtérülés emelkedése a termelő apparátus hatékonyabb kihasználása, a vállalatok technikai rekonstrukciója, valamint az új technika és technológia hatékonyságának növekedése alapján.

A termelő állóalapok értéke a Szovjetunió népgazdaságában gyors ütemben nő: 32 év alatt (1940-től 1972-ig) 8,8-szeresére nőtt, ezen belül az iparban 12,7-szeresére, az építőiparban 28,2-szeresére, a mezőgazdaságban pedig 5,1-szeresére.

A termelő állóalapok értékének gyors növekedése és az amortizációs normák emelése (az új technika bevezetésének nem kielégítő hatékonysága és a működő vállalatok gépparkjának, berendezései jelentős részének erkölcsi elavulása mellett) az amortizációs leírások összegének jelentős emelkedéséhez (1960: 9,1 milliárd rubel, 1965: 18,8 milliárd, 1972: 35,5 milliárd rubel), az ipari önköltségen belüli részarányuk növekedéséhez (1960: 3,5%, 1965: 5%, 1972: 5,4%) vezetett. A termelő állóalapok újraértékelése és az amortizációs normák növelése még jobban erősíti ezt a tendenciát.

Az amortizáció hányada viszonylag alacsony az ipari önköltségben (1971-ben 5,3% volt) és a mezőgazdasági termékek önköltségében (a növényi termékeknél 1970-ben a kolhozokban 7,3, a szovhozokban pedig 10,1% volt). Az amortizáción kívül azonban az önköltségbe beleszámítanak a gépek és a berendezések felújítási költségei is. Figyelembe kell venni azt is, hogy az elevenmunka-ráfordítások, az anyag-, fűtőanyag- és energiaráfordítások, valamint a kibocsátott termékmennyiség függ a termelő állóalapok hatékonyságától.

Ezért azt mondhatjuk, hogy a termelő állóalapok igen lényeges hatást gyakorolnak az önköltség színvonalára és alakulására. A termelő állóalapok

alapok hatékonyabb kihasználása, tartósságuk és megbízhatóságuk fokozása, az új technika meghonosítása, az elavult gépek, műszerek és berendezések tervszerű és idejében történő kicserélése (hiszen a tudományos-technikai forradalom időszakában erkölcsi avulásuk átlagos üteme meggyorsult) fontos tényezője a termelési költségek perspektivikus csökkentésének.

Az állóalapok viszonylagos olcsóbbodását és következésképpen a termékegységre jutó amortizáció csökkenését elősegíti a gépipari termelői árszint csökkenése, az új technika viszonylagos olcsóbbodása elvének következetes megvalósítása. „Feltétlenül szükséges, hogy az új gépek termelékenysége növekedjék, a kapacitásegységek költsége pedig csökkenjen"[2] – emelte ki Koszigin az SZKP XXIV. kongresszusán.

Az önköltség perspektívában gyorsabb ütemű csökkentése biztosításának – a jelenleg vizsgált tényező alapján – fontos előfeltétele a beruházások hatékonyságának növelése, az új és a felújított vállalatok, műhelyek, a nagylétesítmények termékeinek viszonylagos olcsóbbodása. Ez az építőanyagok és a szerelvények olcsóbbodása, az építési határidők jelentős lerövidítése, valamint az építési-szerelési munkák önköltségének csökkenése alapján érhető el. E feladatok megoldásában jelentős szerepet kell betöltenie az épületek, létesítmények és más építkezési objektumok árjegyzékei meghatározásának.

3. Anyag-, nyersanyag-, tüzelőanyag-, energiatakarékosság, a fajlagos anyag stb. ráfordítási csökkentése.

Az ipari termelés összes ráfordításainak háromnegyed részét teszik ki a nyersanyag-, alap- és segédanyag, fűtőanyag- és energiaráfordítások, miközben hányaduk az összráfordításokon belül nő. Az építési szerelési munkák önköltségének az anyagköltségek 1972-ben 55,4%-át tették ki. Az anyagráfordítások 1%-os csökkentése egyenértékű a nemzeti jövedelem 3–4 milliárd rubeles növelésével.

A fajlagos nyersanyag-, anyag- és fűtőanyag-ráfordítások egészükben csökkennek, 12 év alatt (1960-tól 1972-ig) például az egy kilowattóra villamos energia előállításához szükséges fűtőanyag-ráfordítás 24%-kal csökkent. A kilencedik ötéves tervben az ötéves terv számításai szerint a nyersanyag-, anyag-, fűtőanyag- és energiaráfordítások megtakarításának az anyagi termelés társadalmi szektorában nyolcmilliárd rubelt kell kitennie.

[2] Az SZKP XXIV. kongresszusa. 258. old.

A következő 10–15 évben minőségi változások mennek végbe a termelés technikájában és technológiájában, új tudományos vívmányokat és találmányokat honosítanak meg a termelésben, ami lehetővé teszi az elsődleges energia- és nyersanyagforrások hasznosítási fokának emelését.

Például a fűtőenergia közvetlenül elektromos energiává átalakítására szolgáló módszerek elsajátítása és meghonosítása alapján a fűtőanyagforrások kihasználásának lényeges javítása mágneses hidrodinamikus berendezések (generátorok) segítségével biztosítható. Ez lehetővé teszi, hogy a fűtő erőművek hatásfokát már a mai technológia mellett is 40–42%-ról 50–60%-ra növeljük. Több tízezer elavult kiskazános erőmű nagy, korszerű kazános vagy fűtő erőműcentráléval való felváltása több tízmillió tonna tüzelőanyag megtakarítását teszi lehetővé évente. A korszerű, nagy erőműveknek szállított tüzelőanyag minőségének javításával azonos mennyiségű tüzelőanyag mellett lényegesen növelhető az energiatermelés, csökkenthetők a zavarok és az állásidők.

Jelentős fémmegtakarítás érhető el, ha a hengereltáru-profilok és különféle bugák kibocsátása differenciáltabban és a felhasználók igényeit jobban figyelembe véve történik. Ehhez jelentősen növelni kell a profilméretek számát, korszerű öntési technológiát kell bevezetni, ami többletráfordításokkal és a hengereltáru tonnánkénti önköltségének növekedésével jár. Ha a vaskohászatban ilyen intézkedések valósulnak meg, akkor minden rubel ráfordítás néhány rubeles költségcsökkentést eredményez a felhasználóknál. Kisebb lesz a termékek súlya és a feldolgozásnál a forgácsolási veszteség.

Az anyagigényesség csökkentésének tartalékát jelenti a nyersanyagfeldolgozás komplexitásának növelése, a fekete- és a színesfémércek valamennyi értékes komponensének felhasználása, a faanyag teljes feldolgozásának biztosítása, a termelés egyre növekvő mennyiségű hulladékának – a hőerőművek hamujának és salakjának, a kohászati üzemek salakjának, a kőbányák és más bányák, a dúsító művek hulladékának – hasznosítása. Ezt elő kell segítenie a komplex ásványokban található azon hasznos komponensek teljesebb értékelésének, amelyek kinyerése technikailag lehetséges és gazdaságilag célszerű. Egyebek között tervezik a színesfém-koncentrátumok hasznos komponensei körének a kibővítését, amelyekre felárakat állapítanak meg. Ez a vállalatokat az értékes nyersanyagok komplex feldolgozására fogja ösztönözni.

Az anyagráfordítások abszolút összege és részaránya az önköltségben nemcsak a fajlagos nyersanyag-, anyag-, fűtőanyag- és energiaráfordítá-

soktól függ, hanem az árak és a tarifák szintjétől is. Az ipari önköltségben az anyagi ráfordítások hányadának növekedése (1965: 73,7%, 1970: 75,6%) alapjában az 1967. évi termelői árreform következménye volt, amikor a fűtőanyagok, az energia, a nyersanyagok és az anyagok termelői ára jelentősen emelkedett.

Az alapvető nyersanyagok árszintjének stabilizációja és a szállítási tarifák csökkentése egyik fontos tényezője a termelési és forgalmi költségek perspektivikus csökkentésének.

4. A természeti feltételek rosszabbodásának semlegesítése, a természeti erőforrások racionális és komplex felhasználása a kitermelő és a kapcsolódó ágazatokban, a technikai haladás ütemének meggyorsítása és hatékonyságának növelése alapján.

A természeti anyagokon alapuló különféle termékek termelésének gyors fejlődése következtében mind nagyobb mértékben vonják be a termelésbe a természeti erőforrásokat. Így például az 1951 és 1972 között eltelt 22 év alatt az ásványi energiahordozók kitermelése 4,3-szeresére, a vasércbányászat 5,2-szeresére, a vízi energia termelése 9,7-szeresére, a fakitermelés 44%-kal, az ásványi műtrágyák termelése 1,2-szeresére, a cementgyártás 10,2-szeresére emelkedett, a vetésterület pedig 44%-kal nőtt.

A feldolgozó ágazatoktól eltérően – ahol a termelés növekedése általában a fajlagos önköltség csökkenéséhez vezet – a kitermelő ágazatok fejlődése gyakran a termékek drágulását hozza magával. Ennek oka a gazdagabb ásványkincslelőhelyek, a jobb minőségű földek korlátozott volta, és emiatt a termelés fejlődésével szükségessé válik a rosszabb minőségű és kedvezőtlenebb erőforrások igénybe vétele is.

Világosan megmutatkozik ez a tendencia a bányászatban, amelyre jellemző a lelőhelyek geológiai-kitermelési feltételeinek rosszabbodása, az érctartalom csökkenése. Sok ilyen példát hozhatnánk fel. 1960 és 1970 között például a kitermelt vasérc vastartalma 44,5%-ról 37,3%-ra csökkent. Ez azt jelenti, hogy a fémszükséglet fedezéséhez 1970-ben 75 millió tonna vasérccel kellett többet kibányászni, más szóval a vasércbányászat növekedésének 35%-át kellett egy évtized alatt a kitermelt vasérc csökkent vastartalmának a kompenzálására fordítani. Ez jelentős ráfordításokat (több százmillió rubelt) követelt meg a többlet-vasérc kibányászására és dúsítására (míg 1960-ban a nyers vasérc 55%-át dúsították, addig 1970-ben már 79,3%-át).

A bányászat természeti feltételeinek rosszabbodása a fő oka az ásványi nyersanyagok és az energiahordozók önköltsége emelkedésének. Így az

új termelői árak életbelépése utáni négy évben (1967-től 1971-ig) a legfontosabb bányaipari termékek önköltsége a következőképpen alakult: 12 terméké emelkedett, 6 terméké csökkent és egynek változatlan maradt az önköltsége. A csökkenés mindössze 2–8% volt, az emelkedés viszont 4–55%.

Nem volna helyes azonban az elmondottakból azt a következtetést levonni, hogy a bányaiparban és más, a természeti források felhasználására épülő ágazatokban (fakitermelés, halászat, mezőgazdaság stb.) az önköltség és az árak emelkedése elkerülhetetlen.

Az önköltség növekedésének tendenciáját a kitermelő ágazatokban perspektívában semlegesíthetjük vagy gyengíthetjük a technikai haladás hatékonyságának növelésével. A technika alkalmazásának feltételei itt kedvezőtlenebbek, mint a feldolgozó iparban. A bányagépek például nem egyforma kapacitással használhatók ki a különböző lejtésszögű és mélységű rétegeknél, veszélyes természeti feltételek mellett stb. Ezért a legtöbb bányagépet nem lehet nagy szériában gyártani (ami biztosítaná olcsóbbodásukat), ezért gyakoriak a javítások és az időszakos leállások. Nem szentelnek kellő figyelmet az új bányatechnika hatékonyságának sem. A munkakörülmények viszont a bányaiparban rendszerint sokkal rosszabbak, az átlagbérek magasabbak. Ez különösen aktuális feladattá teszi a termelési folyamatok komplex gépesítését és kiszélesíti a gépek alkalmazásának gazdasági határait.

A tizedik ötéves terv egyik elsőrendű feladata a kitermelő ágazatok minden munkafolyamatának komplex gépesítése, olyan géprendszerek és technológiai eljárások meghonosítása, amelyek biztosítják a munkatermelékenység jelentős emelkedését. A technológusoknak, konstruktőröknek, gépgyártóknak az a feladatuk, hogy a kitermelő ágazatok részére létrehozandó új technikánál magas hatékonyságot, az egységnyi hasznos teljesítmény viszonylagos olcsóbbodását érjék el.

Nagyon fontos a természeti erőforrások racionális kihasználásának biztosítása, a veszteségek csökkentése és a környezet megóvása. A bányaiparban például sok terméknél megengedhetetlenül nagyok a kitermelési és feldolgozási veszteségek (ami a bányák idő előtti kimerüléséhez vezet és az ezek pótlására szükséges lelőhelyek feltárásának növekvő költségeivel jár): jelentős földterületeket foglalnak el a külfejtések és a meddőhányók, amelyeknek jelentéktelen részét rekultiválják.

A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának 1972. évi IV. ülésszakán hozott határozatnak megfelelően intézkedéseket tettek a természeti erőforrások

ésszerű felhasználására, összhangban az anyagi ösztönzőkkel. Az intézkedések megvalósítása az első időben több pótlólagos beruházási és folyó ráfordítást igényel, így a kitermelő ágazatokban sok terméknél némi önköltségemelkedést okozhatnak. Ezen intézkedések eredményeképpen azonban létrejönnek a természeti erőforrások ésszerű kihasználásának és a környezetvédelem megvalósításának, valamint egyidejűleg a termelési költségek csökkentésének, azaz a társadalmi munkával való takarékoskodásnak az előfeltételei.

A természeti erőforrásokkal és a bennük megtestesült munkával való viszonylagos takarékosság iránya a kitermelő ágak termékeinek komplex feldolgozása, valamennyi komponensük teljes felhasználása, a természetes anyagok szintetikus anyagokkal való helyettesítése. A jövőben a nyers-fűtőanyagtermelő és az energetikai ágazatokban a termelés uralkodó típusává válik az azonos kiinduló nyersanyagból különféle termékeket előállító üzemek kombinációja.

A szocialista társadalom rendelkezik minden feltétellel ahhoz, hogy tervszerűen és a leghozzáértőbben szervezze meg az összes természeti erőforrások felhasználását, a társadalmi munka megtakarításának tényezőjévé változtatva őket.

V / A tisztajövedelem-normatívák és az árak alakulása

1. A tisztajövedelem-normatívák szerepe a tervszerű árképzésben

Az árszint és az árarányok változása sokban függ az alkalmazott ármodelltől, a tiszta jövedelem elemeinek – a nyereség és a forgalmi adó – az árakba történő beszámítási módszerétől.

A tisztajövedelem-normatívák (mindenekelőtt a jövedelmezőségi normatívák) alapvető szerepet játszanak az árak kialakításában és alakulásában.

Ezt a következők indokolják: 1. tisztázni kell, hogy a szocialista gazdaságban mi az árak objektív alapja, meg kell határozni az árak centrumát, amelytől (szükség esetén) tudatosan eltérítjük a tervezett árakat, és amelyhez közelíteniük kell. Az árfejlődés tervszerű irányítását feladatul állítva, tisztáznunk kell, milyen ármodell felel meg a fejlett szocialista társadalom gazdasága objektív feltételeinek.

2. Az új tervezési és gazdaságirányítási rendszerben az önelszámoló vállalatok és egyesülések munkájának értékelése a következő fő mutatók szerint történik: értékesítés, nyereségtömeg, jövedelmezőségi szint. Ezek a mutatók pedig a legközvetlenebbül függenek az áraktól. A jövedelmezőségi normatívákon keresztül érvényesül az árak, valamint a tervezési és a gazdasági ösztönzési rendszer kölcsönkapcsolata, valósul meg a gyakorlatban a tervár ösztönző funkciója, érvényesül a termelésre, az értékesítésre és a felhasználásra gyakorolt hatása.

3. A tisztajövedelem-normatívák meghatározása szükséges a normatív árképzési módszer meghonosításához, ahhoz, hogy az árak a ráfordítási és a tisztajövedelem-normatívák bázisán épüljenek fel, ne pedig az árjavaslatokat összeállító és jóváhagyó dolgozók intuíciói alapján. A tudományosan megalapozott jövedelmezőségi normatívák és forgalmiadókulcsok kidolgozása jelenti a szükséges előfeltételt ahhoz, hogy az elektronikus számítógépeket széles körben alkalmazzák az árjegyzékek összeállításában és az ártervezésben, hogy létrehozzák az árinformációk

automatizált feldolgozási rendszerét és az automatizált irányítási rendszer ár-alrendszereit.

4. A tisztajövedelem-normatívákra szükség van az ártervezésnél és az árprognózisok készítésénél. Ha a jövedelmezőség lényegesen eltér a normatívától, akkor indokolt az árszint ágazatonkénti, alágazatonkénti vagy termékcsoportonkénti felülvizsgálata. A tisztajövedelem-normatívák az ártervezés eszközeként és egyben tárgyaként jelennek meg. Az árváltozások távlati tervének kidolgozásánál fel kell tárni, hogyan változnak a tiszta jövedelem alakulásának feltételei és hogy e változás szükségessé teszi-e a normatívák módosítását.

Például a tizedik ötéves terv termelői árrendezésének előkészítésénél figyelembe kell venni, hogy a termelési állóalapok értéke az újraértékelés miatt az iparban átlagosan 9%-kal emelkedett, továbbá, hogy a termelés alapigényessége számos iparágban nőtt. Ez megköveteli, hogy az alapigényes ágazatokban kissé alacsonyabban állapítsuk meg az eszközarányos jövedelmezőségi normatívákat.

Ily módon a tisztajövedelem-normatívák kidolgozása fontos előfeltétele az egész árrendszer megalapozottabbá tételének, az áralakulás tervszerű irányításának.

Helytelen volna azonban eltúlozni a probléma jelentőségét és megoldását sablonosan kezelni.

A tiszta jövedelem az áraknak csak egyik eleme. Az árrendszer eredményes irányításához valamennyi árképző tényezőt figyelembe kell venni: a termelési költségeket, a termékek fogyasztói sajátosságait, a kereslet és kínálat viszonyát, a ráfordítások területi differenciáltságát stb. A legfontosabb pedig az, hogy a tiszta jövedelem az árszint függvénye (bár bizonyos határok között maga is befolyásolja e szintet); az érték nem összetevődik a termelési költségekből és a tiszta jövedelemből, hanem megoszlik ezekre. Hiba volna megfeledkezni arról, hogy az árszint és az ár alakulása meghatározó jelentőségű és belemerülni az összeadás számtani műveleteibe, ezekkel helyettesítve az árszint alakulásának és mozgásának bonyolult algebráját.

Helytelen volna az is, ha sablonosan állapítanánk meg a jövedelmezőségi normatívákat, arra törekedve, hogy valamilyen alapon az összes ágazatra és termékre egységes jövedelmezőségi szintet erőltessünk rá („egységes szintű árak" koncepciója). Ez a koncepció logikailag következetesnek látszik, matematikailag könnyen formalizálható, de figyelmen kívül hagyja a legfontosabbat: hogy nagyon különbözőek és változéko-

nyak azok a feltételek, amelyek között alakulnak és változnak az árszintek és az árarányok, valamint az ezek függvényében a népgazdasági ágazatonként, az iparáganként, a termékcsoportonként jelentkező tiszta jövedelem nagyságai.

A tervszerű árképzés koncepcióiról (lényegében az összes nyereség vagy az összes tiszta jövedelem ágazatok közötti felosztásának módszereiről) folyó vita mögött fontos kérdés húzódik meg: hogyan befolyásolja a tisztajövedelem-normatívák meghatározásának valamely ajánlott (vagy a gyakorlatban megvalósítandó) módszere az árak alakulását?

A kérdés megválaszolásához differenciáltan kell megközelíteni a különböző tisztajövedelem-normatívákat, ide sorolhatók:

- a népgazdasági tisztajövedelem-normatívák;
- az ágazati jövedelmezőségi normatívák;
- az egyes termékek jövedelmezőségi normatívái;
- a vállalatok önelszámoló jövedelmezőségi normatívái;
- az árakba beépítendő forgalmiadókulcsok.

E normatívák mind szorosan kapcsolódnak egymáshoz, és egységes rendszert alkotnak, amely a tiszta jövedelmet az árban és árszinttől függő és azt befolyásoló nagyságként fejezi ki.

2. A népgazdasági tisztajövedelem-normatívák

A népgazdasági tisztajövedelem-normatíva a nyereség és a forgalmi adó nagyságát fejezi ki a termékek árában népgazdasági ágak szerint (az iparban, a mezőgazdaságban, az építőiparban, a közlekedés-szállításban stb.). Ezeket a normatívákat a társadalmi újratermelés feltételei határozzák meg, és ezek jellemzik a többlettermék értékének elosztását és újraelosztását az anyagi termelés ágai között. E mellett figyelembe veszik az egyes ágazatok újratermelési feltételeinek sajátosságait.

Az utóbbi évtizedben jelentősen megváltozott az árak tisztajövedelemszintje és -struktúrája.

A következő táblázat adatai arról tanúskodnak, hogy a népgazdaság minden ágában gyorsan nőtt a jövedelmezőség, különösen a nyolcadik ötéves tervben. A nyereség és a jövedelmezőség növekedésének forrása nem annyira a munka termelékenységének emelkedése és az önköltség csökkenése volt, mint inkább a termelői és a felvásárlási árak emelésére hozott intézkedések.

A népgazdasági ágak jövedelmezőségének alakulása 1960 és 1972 között

Megnevezés	1960	1965	1970	1972
Ipar				
A termelési alapok értékének százalékában	45,1	34,8	35,8	32,6
összes pénzbeli felhalmozás nyereség	13,6	13,0	21,5	19,3
Nyereség az értékesítés teljes önköltségének százalékában	11,2	12,3	19,3	18,3
Mezőgazdaság				
Szovhozok				
Nyereség a termelési alapok értékének százalékában	—3,9	3,1	9,1	6,3**
Nyereség az önköltség százalékában	...	11,1	29,5	16,9
Kolhozok				
Jövedelmezőség az önköltség százalékában	...	20,0*	34,0	22,4
Jövedelmezőség a termelési alapok értékének százalékában	...	14,9	13,2	10,4
Építőipar				
A megrendelőknek átadott munkákból származó nyereség az építési munkák önköltségének százalékában	...	6,1	11,3	14,0
Szállítás				
Nyereség a termelési alapok értékének százalékában		13,4	16,7	15,2
Nyereség a szállítások teljes önköltségének százalékában		61,7	51,7	52,3
Kereskedelem				
Az áruértékesítésből származó nyereség az áruforgalom százalékában		0,9	1,45	1,5
a forgalmi költségek százalékában		17,8	25,2	26,8

* 1964-es adat.

** 1971-es adat.

Az iparban egy rubel árutermelés ráfordításainak (a nyolcadik ötéves tervben) 5,5%-os csökkenése és a munkatermelékenység 32%-os emelkedése mellett a nyereség volumene 2,5-szeresére, a jövedelmezőségi szint pedig 65%-kal nőtt. Az építőiparban a nyereség és a jövedelmezőség ugyanilyen ütemű növekedése mellett a munkatermelékenység mindössze 22%-kal emelkedett, az önköltség pedig nem egészen 2%-kal csökkent. A kolhozok tiszta jövedelmének növekedése (37%) az önköltség lényeges emelkedésével járt együtt.

A kilencedik ötéves terv első két évében a termelői árak csökkenése miatt az iparban a jövedelmezőség 21,5%-ról 19,3%-ra csökkent, az önköltség 1971. évi 0,5%-os és 1972. évi 0,6%-os (változatlan árakon) csökkenése ellenére.

Mint már említettük, az utóbbi években végrehajtott áremelések a népgazdaság minden ágában lehetővé tették a bővített újratermelés normális feltételeinek megteremtését, valamint a jövedelmezőségi szintek közeledését és az árak közelítését az értékekhez. Ezt igazolja egyebek között az ipari termelői árak nyereséghányadának növekedése az 1965. évi 9,4%-ról 1972-ben 13,6%-ra, valamint a forgalmi adó részarányának 15,9%-ról 12,9%-ra történt csökkenése.

A nyereségnek és a jövedelmezőségnek a termelői és a felvásárlási árak emelésével való növelése viszont nem fogadható el normális módnak, minthogy ez a rubel elértéktelenedéséhez, sok vállalat túlzott mértékű jövedelmezőségéhez és a nyereség ösztönző szerepének gyengüléséhez vezet. A kilencedik és a tizedik ötéves tervben a termelői árak fokozatos csökkentésére és a felvásárlási árak stabilizációjára való irányvétel útjára térés a nyereség és a jövedelmezőség növekedési ütemének bizonyos mérséklődését eredményezi a nyolcadik ötéves tervhez képest. A nyereség és a jövedelmezőség alapvetően a munkatermelékenység emelkedése, a termelési volumen növekedése, a termékek önköltségének csökkenése és minőségének javítása eredményeként fog nőni.

Emellett nyilvánvalóan folytatódik a különböző anyagi termelési ágak népgazdasági tisztajövedelem-normatíváinak közeledése, bár az önköltséghez és a termelési alapok értékéhez viszonyított tisztajövedelem-szint eltérő marad (az újratermelési feltételek és az alapigényesség különböző volta következtében).

A tizedik ötéves tervidőszakra és a hosszú távra vonatkozó árváltozási terv előkészítésében megalapozott népgazdasági jövedelmezőségi normatívákat kell kidolgozni. Ezek segítenek meghatározni az ipari termelői,

a teherfuvarozási, az építőipari és – perspektívában – a felvásárlási árszint lehetséges csökkentésének időpontját és mértékét.

A tisztajövedelem-normatívák ágazatonkénti differenciálása egyáltalán nem jelenti azt, hogy teljesen kizárt a tiszta jövedelem ágazatok közötti újraelosztása, és hogy a népgazdaság minden ága csak saját felhalmozása alapján fog fejlődni. A mezőgazdaság fejlesztése például állami beruházásokból és a kolhozok forrásaiból történik, összesen 128,6 milliárd rubel értékben; vagyis évi átlagban 25,7 milliárd rubel lesz. A szovhozok és más állami mezőgazdasági vállalatok nyereségének teljes összege ugyanakkor 1970-ben 6,1 milliárd rubel, a kolhozoké 8,1 milliárd, tehát összesen 14,2 milliárd rubel volt. Ha a termelés bővítését szolgáló eszközöket teljes egészében a kolhozok és a szovhozok tiszta jövedelméből fedezték volna, akkor jelentősen emelni kellett volna a felvásárlási árakat. Ez csak még inkább rontotta volna az arányt a felvásárlási és a fogyasztói árak között, és megnövelte volna a mezőgazdasági nyersanyagot felhasználó ágazatok dotációját. Az iparban és a szállításban keletkezett tiszta jövedelem egy részét célszerű a mezőgazdaság műszaki rekonstrukciójára fordítani.

A perspektívára vonatkozó népgazdasági tisztajövedelem-normatívák meghatározásánál figyelembe kell venni a következő körülményeket:

1. A termelői és a felvásárlási árak színvonalában és arányaiban végbement korábbi változások eredményeképpen a tiszta jövedelem népgazdasági ágankénti mértéke többé-kevésbé teljesen tükrözi az adott ágazatban létrehozott többlettermék értékének nagyságát. Ma már aligha mondhatjuk, hogy a nehézipari vagy a mezőgazdasági termékek ára túlságosan alacsony. Ezért a továbbiakban a népgazdasági tisztajövedelem-normatívák változása lényegében tükrözni fogja az ágazatokban létrehozott többlettermék értéknagyságának mozgását, valamint a jövedelmezőségi szint és a forgalmiadókulcsok kialakítása és kiszámítása feltételeinek változását.

2. Várható a termelési alapok értékéhez viszonyított tisztajövedelem-normatíva némi csökkenése. Ennek oka mindenekelőtt a szerves összetétel emelkedése, a termelési alapok növekedésének meggyorsulása és az alapmegtérülés csökkenése különösen a mezőgazdaságban, ahol az iparosodási folyamat jelenleg és a közeljövőben is nagyarányú beruházásokkal, a termelés alapigényességének gyors növekedésével jár együtt.

1972. január elsejei állapot szerint az önelszámoló vállalatok és szervezetek állóalapjainak újraértékelése következtében a népgazdaságban

az állóalapok értéke 73 milliárd rubellel, vagyis 11%-kal emelkedett, ezen belül az iparban 9%-os, a mezőgazdaságban 6, az építőiparban 3, a közlekedés és szállításban 18, a hírközlésben 10%-os volt a növekedés. A közlekedésben az állóalapok értékének nagymértékű emelkedését alapjában véve a vasúti szállítás (27%) okozta, ahol a vasútvonalak és más építmények 45%-os felértékelése történt.

Az újraértékelés eredményeként a tiszta jövedelem nagysága nem nőtt, hanem csökkent, minthogy népgazdasági szinten az értékcsökkenési leírás még a jelenlegi amortizációs normák változatlansága esetén is kb. 4 milliárd rubellal nő, és ennek megfelelően csökken a nyereség. Ez szükségessé teszi a népgazdasági tisztajövedelem-normatívák csökkentését, különösen a közlekedés–szállításban (ahol az állóalapok között nagyon sok évszázados létesítmény – hidak, vasúti töltések stb. – van).

3. Az egyes népgazdasági ágakban a termelés hatékonyságának növekedése, a tiszta jövedelem nagyságának és az átlagárak tisztajövedelem-hányadának emelkedése megteremti az árak és a tarifák csökkentésének feltételeit, mivel fajlagosan csökkennek a termelési költségek. Ez elsősorban az ipari termékek termelői árára, valamint a közlekedés-szállítási szolgáltatások tarifáira vonatkozik. Következésképpen az új, a kilencedik ötéves terv végéig pontosított, a népgazdasági tisztajövedelem-normatívákhoz képest magasabb jövedelmezőség elérése lesz időszakonkénti az ár- és tarifacsökkentés tartaléka a népgazdaság egyes ágaiban.

3. Az ágazati jövedelmezőségi normatívák és az ármodell

Az ágazati jövedelmezőségi normatívák a mezőgazdaság, a közlekedés-szállítás stb. egyes ágazataira (alágazataira) határozzák meg a termékek árának nyereségszintjét. Ezeket a normatívákat alkalmazzák az ágazati (alágazati) átlagos árszint kiszámításához az árak és a tarifák felülvizsgálatánál, a perspektivikus árindexek kiszámításánál stb. E normatívák szorosan összefüggenek az egyes ágazatok konkrét újratermelési, a nyereség és az áralakulás feltételeivel, és ezek befolyásolják a leglényegesebben a termelői árak szintjét és alakulását.

A nyolcadik ötéves tervben az új árképzési elvekre való áttérés következtében az ipar jövedelmezősége nőtt. (Az ágazati jövedelmezőségi szin-

tek változását jellemző adatokat a III. fejezet 2. pontjában mutattuk be.) A jövedelmezőségi normatíva számítása a termelési állóalapok értékéhez viszonyítva történik. Ez lehetővé tette a bővített újratermelés ágazatonkénti feltételeinek teljesebb számbavételét, valamint az új tervezési és gazdasági ösztönzési rendszer (az eszközlekötési járulék bevezetése, a nyereség terhére gazdasági ösztönzési alapok képzése stb.) általános bevezetése gazdasági előfeltételeinek megteremtését.

Az ágazati jövedelmezőség (a termelési alapok értékéhez viszonyítva) a termelői árak felülvizsgálatának következtében az ipar egészében az 1966. évi 13,3%-ról 1968-ig 20,1%-ra nőtt. Ezt a tendenciát a magasabb jövedelmezőségi normatívák megállapítása, valamint az a körülmény váltotta ki, hogy az árjegyzékek többségénél a jövedelmezőség azonnal meghaladta a normatívát.

Az új, magasabb jövedelmezőségi normatívák pontosabban tükrözik a különböző ágazatokban létrehozott többlettermék értékét. Lehetővé vált, hogy az ágazatok a kollektívák anyagi ösztönzését és a termelés műszaki fejlesztését az elért nyereségből fedezzék, az iparban kevesebb lett a tervezetten veszteséges vállalatok száma.

Figyelembe kell venni emellett, hogy a magasabb jövedelmezőségi normatíva és az új számítási módszer (a termelési alapok értékéhez viszonyítva) egyik oka volt a termelői árszint és árarányok változásának.

Az 1967. évi termelői áremelés a nehézipar alapigényes, nyersanyag-, fűtőanyag- és energia-termelő ágazataiban volt a legjelentősebb (az energetikában 34%-kal emelkedtek a termelői árak, a fűtőanyagiparban 72, a vaskohászatban 50, az építőanyag-iparban 20%-kal). Ugyanezekben az ágakban az öt év alatt jelentősen megnőtt az árak nyereséghányada (az energetikában 16,4-ről 30,6%-ra, az olajkitermelésben 29,6-ról 58,5%-ra, a vaskohászatban 11,4-ről 16,9%-ra, az építőanyagiparban 6,9-ről 13,2%-ra).

A gépiparban és a vegyiparban gyakorlatilag nem változott az árszint. A könnyű- és az élelmiszeriparban a termelői árak kissé emelkedtek. Ezen ágazatcsoportban a jövedelmezőség nem változott olyan lényegesen, mint az előbb említetteknél.

Meg kell említeni, hogy több tényező hatására lényegesen differenciálódott az ágazati jövedelmezőség. Ilyen tényezők: az alapigényesség, a termelési alapok forgási sebességének és struktúrájának eltérései, a különböző ágazatok azonos társadalmi szükségletet kielégítő termékeinek kölcsönös helyettesíthetősége, néhány termék különösen nagy hiánya

stb. 1968-ban – mindjárt a termelői árreform után – az eszközarányos jövedelmezőség nagy ingadozásokat mutatott. A tőzegbányászatban 6,8, a gyapottisztításban 1,8, a cukoriparban 9,4, a favegyészetben 8,6, a széniparban 9,5% volt, míg a gáziparban 144,1, az olajbányászatban 140,1, a műszeriparban 33,6, a nyomdaiparban 40,1, az üveg-, porcelán- és kerámiaiparban 31,9% volt az ágazati jövedelmezőség (az ingadozás mértéke 1:3).

Következésképpen az „egységes szintű árak" koncepcióját, amely minden ágazatban egységes jövedelmezőségi normatívát feltételez, nem fogadták el a termelői árrendszer felépítésének gyakorlatában. Ez nem is meglepő: a különböző ágazatokban nem azonosak a termékérték kialakulásának feltételei, és eltérőek az értékstruktúrák, különböző tényezők hatnak az árszintre és ezen keresztül az egyes ágazatokban realizált tiszta jövedelemre.

Nem fogadták el az „átlagosított érték" és a „termelési ár" koncepcióját sem. Az első koncepció abból indul ki, hogy az ágazati jövedelmezőségi normatíva a termék teljes önköltségének arányában alakul ki. Ha az anyagi ráfordítások gyorsan és nem egyformán növekednek, ez a módszer az anyagigényes ágazatok számára kedvezőbb helyzetet teremt, és termékeik áremelésére ösztönöz. Emellett az újratermelés és a gazdasági ösztönzés ágazati sajátosságait sem veszi kellően figyelembe.

A „termelési ár" modell alapjaként feltételezi az átlagprofitráta létezését. A befektetett tőke utáni átlagprofit kialakulása és a szabad tőkeáramlás mechanizmus azonban idegen a szocialista gazdaságtól. A termelési alapok értéke és a nyereség viszonyaként meghatározott jövedelmezőség ágazatonként nagyon különböző. Még ha egységes jövedelmezőségi normát fogadnánk is el, a tervárak stabilitása mellett a ráfordítások megváltozása miatt azonnal megsértenénk.

A jelenlegi ármodell az ún. kétcsatornás ártípushoz áll a legközelebb (a szovjet közgazdasági irodalomban különféleképpen nevezik: „az érték szocialista modifikációja", a Szovjetunió Tudományos Akadémiája árképzési kérdésekkel foglalkozó tudományos tanácsának ármodellje, „újratermelési ár"). Lényege az, hogy az ágazati nyereség alakulása alapvetően két tényezőtől függ: az ágazat termelési alapjainak értékétől (figyelembe véve, hogy a termelési alapok után eszközlekötési járulékot kell befizetni a költségvetésbe, a nyereség egy része a fejlesztési alapba kerül, fel kell tölteni a saját forgóeszközöket, fizetni kell a hitelkamatokat

stb.) és a béralaptól (a nyereségből fedezni kell a gazdasági ösztönzési alapokat, a lakás- és kommunális gazdálkodás költségeit stb.).

A kétcsatornás árrendszer tükrözi a nyereség kettős szerepét a szocialista gazdaságban: egyrészt a termelésbővítés eszközeinek forrása, másrészt a kollektívák anyagi ösztönzésére, a különböző szociális kiadások finanszírozására szolgál (ez utóbbi nyereségrész arányos a béralappal).

Természetesen a kétcsatornás árrendszer is csak elvi séma. Az árképzés gyakorlatában az ágazati jövedelmezőségi szintet igen sok tényező befolyásolja: az árszint és az árarányok változása, az ágazati átlagköltségek változásának iránya és üteme, a termékválaszték megújításának gyorsasága stb. Az árfejlődés tudományos megalapozottságú irányításához azonban tisztázni kell, hogyan módosul az érték a gazdasági fejlődés jelenlegi szakaszában.

A jelenlegi ármodellben azonban a nyereségnormatíva két csatornája nem azonos súlyú. Az ágazati jövedelmezőségi normatíva kialakításában a termelési alapok értékének van döntő szerepe. A normatíva termelési alapoktól függő része mintegy felét-kétharmadát teszi ki (eszközlekötési járulék, fejlesztési nyereségbefizetés és más ágazatfejlesztési kiadások).

A béralappal közvetlenül összefüggő nyereségrész (befizetések az anyagi ösztönzési, a szociális-kulturális és lakásépítési alapba, a lakás és kommunális gazdálkodási, valamint egyéb szociális jellegű kiadások) az ágazatok többségében nem haladja meg a normatíva 10–20%-át.

A normatíva fennmaradó részét az határozza meg, hogy az ágazat átlagosan dolgozó vállalatai számára biztosítani kell a munka önelszámoló feltételeit. A normatíva e része a szabad nyereségbefizetési hányad. Ez utóbbi kategóriának sokkal nagyobb lett az aránya, mint ahogy ezt kezdetben feltételezték (1970-ben az ipar egészében a nyereség 35%-át tette ki, egyes minisztériumoknál azonban 51–54%-át is).

Néhány ágazatban (például az olaj- és a gáziparban) az árszintet erősen befolyásolja a helyettesítő termékek magasabb termelési költsége. Ezekben az ágazatokban helyettesítési különbözeti jövedelem keletkezik fix befizetések formájában, amelyek a jövedelmezőségi normatíva elemeként jelennek meg. Az ipar egészét tekintve azonban a nyereségben nem jelentős a fix befizetések részaránya (1970-ben 4,6% volt), arányuk csak három ágazatban jelentős: a gáz-, az olajkitermelő és a könnyűiparban.

Ily módon az alkalmazott ármodell célja mindenekelőtt az állóalapok

bővített újratermelésének biztosítása és hatékonyabb felhasználásuk ösztönzése. Ez a modell olyan körülmények között alakult ki az iparban, amikor jelentősen csökkent az alapmegtérülés, és gazdasági emelőket kellett felhasználni e tendencia megállítására.

A hatvanas évek közepén, amikor az új ármodellt kidolgozták és bevezették, nem volt még olyan komoly a munkaerőhiány, mint ma. Ellenkezőleg, a közgazdasági irodalomban arról tárgyaltak, hogyan és hol lehet a legjobban felhasználni azt a munkaerőt, amely – sok közgazdász véleménye szerint – a feszített tervek elfogadása következtében felszabadul. Jelenleg azonban sok iparág vállalatai munkaerőhiánnyal küzdenek. A gazdasági ösztönzők nem bizonyultak elégségesnek ahhoz, hogy felszabadítsák a munkaerő egy részét, az új munkaerőnek az iparba való áramlása pedig demográfiai és társadalmi okok miatt csökkent.

A prognózisok azt mutatják, hogy az anyagi termelés szférájában perspektívában is érezhető lesz a munkaerőhiány. Következésképpen a termelési erőforrások közül a munkaerő válik a „legszűkebb keresztmetszetté". A feladat az, hogy a gazdasági ösztönzők rendszerét a maximális elevenmunka-megtakarítás, a munkatermelékenység növelése, valamint – a termelés komplex gépesítésének és automatizálásának eredményeképpen – a kézi munkának (különösen a kisegítő műveleteknél) gépivel történő fokozottabb mértékű felváltása érdekében használják fel.

Ennek a folyamatnak feltétlenül érintenie kell a jelenlegi ármodellt. Nem arról van szó, hogy lemondjunk a termelési alapok jobb kihasználásának ösztönzéséről. A jövedelmezőségi normatíva jelentős részének – mint azelőtt – a termelési alapok bővített újratermelését kellene szolgálnia. Meg kell azonban szüntetni az alapvető termelési tényezők értékelésében mutatkozó aránytalanságokat, amikor az eleven munkát alá-értékelik a tárgyiasult munkához képest, a természeti erőforrások felhasználását pedig gazdaságilag egyáltalán nem, vagy csak az újratermelésükre, megóvásukra és feltárásukra fordított munka kis részét értékelik.

Figyelembe kell venni, hogy a termelési tényezők bizonyos határok között helyettesíthetők. A kézi munkát gépek váltják fel, a kevésbé termelékeny gépek helyett eleven munkát megtakarító, termelékenyebb gépeket állítanak be – ez jelenti a munkatermelékenység növekedésének alapját és a technikai haladás legfontosabb megnyilvánulását. Ha pedig a bérmegtakarítást és más tényezők megtakarítását az új gép árával összehasonlító gazdasági számítások nem mutatják előnyösnek az új gép

beállítását, akkor a gép (vagy az új technológiai eljárás) üzembe állítása ugyancsak nehéz dolog. Alighanem ez az egyik oka, hogy az új technika bevezetésének útja néha igen hosszú és rögös.

A termelési alapok és a munkaerő önelszámoló értékelésének kiegyenlítéséhez a vállalatok munkaerő-újratermelési ráfordításainak hányadát a társadalmi kiadásokon belül növelni kell. Ehhez vagy jelentősen meg kell növelni az önköltségbe beszámított társadalombiztosítási járulék mértékét (jelenleg az állam ilyen jellegű kiadásainak még a felét sem fedezi), vagy az önelszámoló vállalatoknál és egyesüléseknél társadalmi fogyasztási alap hozzájárulást kell bevezetni (a bérek százalékában).

Az első esetben a vállalatok által befizetett társadalombiztosítási járulék kb. 20%-át tenné ki a béralapnak (a jelenlegi 7%-kal szemben), ami lényegében megfelel a KGST-országok többségében érvényes hasonló járuléknak. E tényező hatására az ipari önköltség nem egészen 2%-kal emelkedne, amit 2–3 év alatt fedezni lehetne az önköltség más tényezőinek csökkentésével.

A második esetben a vállalati befizetéseket a béralap kb. 35%-ára kellene növelni. Ez jelentősen befolyásolná az ipari termékek önköltségét, különösen a munkaigényes ágazatokban. Hogy ne következzék be a termelői árak emelkedése, ezeket az intézkedéseket több szakaszban célszerű megvalósítani, a társadalombiztosítási járuléknak a nyereségbefizetés, a fix befizetések és némely esetben az eszközlekötési járulék terhére való növelésével kezdve.

Egyes közgazdászok a kétcsatornás árrendszer háromcsatornássá alakítását javasolják úgy, hogy az ágazati jövedelmezőség ágazati normáiba a felhasznált természeti erőforrásokért fizetendő járulék formájában épüljön be a nyereség egy része.

Teljesen jogos az a vélemény, hogy az árakban tükröződjenek a természeti erőforrások biztosításával és racionális felhasználásuk gazdasági ösztönzésével kapcsolatos társadalmi ráfordítások.

Munkaráfordításokat vagy beruházásokat megtakaríthatunk úgy, hogy nem építünk tisztítóberendezéseket vagy nem tisztítjuk meg a kiáramló gázokat, vagy úgy is, hogy az ásványkincsek termelésénél növeljük a veszteséget azáltal, hogy csak a gazdagabb érc- és szénlelőhelyeket aknázzuk ki.

Másrészt viszont fenntartható a föld minősége, csökkenthető a felhasznált víz mennyisége vagy a kiaknázott ásványkincsek volumene

(amely tartalmazza a kitermelést és a veszteségeket) pótlólagos munka- és anyagi ráfordításokkal. Ahhoz azonban, hogy ezek a befektetések kifizetődjenek, gazdaságilag előnyösek legyenek, olyan értékelés szükséges, amely a többletráfordításokat a természeti erőforrások jobb felhasználásából nyert megtakarítással veti egybe.

Ha viszont a természeti erőforrások ingyenesek vagy alacsonyan értékeltek, akkor az önelszámoló vállalatok tervezői és dolgozói nem érdekeltek a többletberuházások megvalósításában, mivel ronthatják a tervezett vagy a működő vállalatok mutatóit.

Természetesen nem lehet mindent csak az anyagi ösztönzőkre bízni. A Szovjetunióban az említett problémával kapcsolatban sokat tesznek a tervfeladatoknak megfelelően, és még többet fognak tenni, ha – a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa IV. ülésszakán hozott határozat végrehajtása során – a természeti erőforrások védelmére és ésszerű felhasználására vonatkozó intézkedések a távlati és az éves népgazdaságfejlesztési tervek szerves alkotó részévé válnak. Bizonyos szerepe az adminisztratív intézkedéseknek is van, és egyre többen foglalkoznak a környezetvédelemmel.

Az intézkedések sokkal hatékonyabbak lennének, ha gazdaságossági számításokkal és anyagi érdekeltséggel lennének alátámasztva. Ezért egyik, a gazdasági emelők – köztük az árak – rendszerében megoldandó legfontosabb feladat a természeti erőforrások ésszerű felhasználásának ösztönzése.

Milyen módszerekkel oldhatók meg ezek a feladatok? A közgazdaságtudomány két utat javasol.

Az egyiknek a lényege az, hogy a felhasznált természeti erőforrásokban megtestesülő, társadalmilag szükséges munkaráfordításokat értékeljük, és ezeket az árakban tükröztetjük, (értékelni kell a környezetben a termelő tevékenység által okozott károkat is). A természeti erőforrások újratermeléséhez és feltárásához kapcsolódó ágazatokban (a földtani kutatás, erdőgazdálkodás, vízgazdálkodás stb.) a dolgozók munkája ezen ágazatok (a megkutatott lelőhelyek, a vágásra kijelölt területek stb.) termékeiben megtestesülő társadalmi értéket hoz létre. Ebben az esetben az egységnyi természeti erőforrás értékét a felkutatására és újratermelésére (egy tonna felhasznált ásvány felkutatására, egy hektár azonos értékű föld elsajátítására stb.) fordított társadalmilag szükséges munka határozza meg.

Az ár alapjául természetesen nem az egyéni (a konkrét lelőhelyek, vízforrások stb. szerinti), hanem a társadalmilag szükséges ráfordításokat kell venni. Ha például a Bajkál-tóból felhasznált vizet a ténylege-

sen ráfordított munka szerint értékeljük, akkor nyilvánvalóan csak a kopejka ezred vagy milliomod része fog jelentkezni tonnánként, és a vízfelhasználati díj elveszti közgazdasági értelmét. Az ország (vagy a nagy régiók) vízgazdálkodásában egy tonna édesvíz és a jobb minőségű bajkál-tavi víz felhasználásához szükséges társadalmi ráfordítások figyelembevételével azonban az egy tonnányi (vagy m^3) vízért fizetendő díj teljesen reális önelszámoló nagyságot jelent.

A felhasznált természeti erőforrások árának (a ráfordítások megtérülési arányának) megállapításánál figyelembe kell venni e források minőségét, felhasználásuk eltérő hatékonyságát is. Így míg az érclelőhelyek felkutatásához és feltárásához társadalmilag szükséges munkaráfordítások az érc átlagos árszintjét határozzák meg, addig a konkrét felárakat és engedményeket az érc fémtartalmától, a hasznos vagy a káros kísérőanyagoktól, a réteg mélységétől, az érctelep vastagságától és más, az adott lelőhelyen a kitermelés és a feldolgozás hatékonyságát befolyásoló tényezőktől függően kell differenciálni.

Következésképpen a felhasznált természeti erőforrásokra alkalmazhatók a tervszerű árképzés általános elvei. Ez teljesen megfelel a munkaérték-elméletnek. Helytelen volna azt állítani, hogy a felhasznált természeti javaknak nincs értékük. Feltárásukra, újratermelésükre, megóvásukra társadalmi munkát fordítanak, és közgazdaságilag teljesen indokolt, hogy e munka termékeit a bennük megtestesült társadalmilag szükséges munkaidőnek megfelelően értékeljék és realizálják. E feladat megoldása egyik fontos módja az árak társadalmilag szükséges munkaráfordításokhoz való közelítésének, hiszen a különféle cikkek termelésére különböző mennyiségben fordítanak természeti erőforrásokat.

Egy tonna megkutatott szénkészletre például 20 kopejka értékű geológiai kutatómunka jut, 1000 m^3 gázra pedig több mint 4 rubel értékű. E tényező figyelmen kívül hagyása az önköltség és az ár arányok eltorzulásához vezet.

Az egységnyi felhasznált természeti erőforrás feltárására és újratermelésére fordított társadalmilag szükséges munka – ezen erőforrások minőségének figyelembevételével számított – megtérülési járulékának bevezetése többféle feladat megoldását teszi lehetővé:

1. Az árszintek (különösen a kitermelő ágazatokban) teljesebben fogják kifejezni a termékek értékét, ami pontosabbá teszi a tervszámításokat.

2. Gazdaságilag ösztönzi a természeti erőforrások takarékos felhasználását, minthogy túlzott mértékű felhasználásuk, illetve megtakarításuk azonnal tükröződik a vállalat munkájának mutatóiban.

3. Kedvezőbb körülményeket teremt a termelés természeti feltételeinek jobb kihasználását segítő új technikai eszközök és technológiai folyamatok bevezetésére, mivel az ezzel kapcsolatos ráfordításokat a ténylegesen elért megtakarítással vetik egybe.

4. Az árakon keresztül megtérülnek a társadalomnak a természeti erőforrások feltárására, megóvására és újratermelésére fordított kiadásai. A természeti erőforrások feltárásával és újratermelésével foglalkozó ágazatokban létrejönnek a valóságos önálló elszámolás megvalósításának, s következésképpen a takarékosabb gazdálkodás feltételei, fokozódik az ágazatok vállalatainak és dolgozóinak érdekeltsége az egységnyi erőforrásra jutó ráfordítások csökkentésében.

A megtérülési járulékok bevezetése következtében ugyan kissé emelkedhetnek a kitermelő ágazatok termelési költségei (és egyes esetekben az árak is), az intézkedés végső célja és hatása a munkamegtakarítás, a termelés természeti feltételeinek biztosításához szükséges társadalmi ráfordítások csökkenése.

Ha így közelítjük a természeti erőforrások feltárási és újratermelési ráfordításai utáni megtérülési járulék kialakítását és szintjét, akkor logikus, hogy ez az összeg az önköltség része. Azokban az ágazatokban, amelyek a természeti erőforrások legfőbb felhasználói, ez az ágazati jövedelmezőségi normatívák csökkenéséhez vezet. A számítások azt mutatják, hogy az ágazatok termékeinek többségénél a jelenlegi jövedelmezőségi szint lehetővé teszi, hogy az intézkedéseket az árak emelése nélkül hajtsák végre a nyereségbefizetés, a fix költségvetési befizetések és egyes esetekben az eszközlekötési járulék terhére.

Néhány közgazdász más módszert javasol: a nyereség terhére olyan járadékfizetés bevezetését, amely tükrözi a jobb és a közepes természeti erőforrások felhasználásának hatékonyságát azon legrosszabbakéhoz képest, amelyek termelésbe vonása az optimális terv szerint még szükséges. Ez a járadék nem a természeti erőforrások újratermeléséhez társadalmilag szükséges ráfordításokat tükrözné, hanem hatékonyságuk különbözőségét, más szóval különbözeti járadék lenne. Értéktartalma nem a tényleges absztraktmunka-ráfordítás volna, hanem „hamis társadalmi érték", amely úgy alakul ki, hogy az árak megállapítása a viszonylag legrosszabb természeti feltételek között folyó termelés ráfordításai alapján történik. Ebben az esetben az ágazati jövedelmezőségi normatívákat lényegesen emelni kellene, és az árrendszer háromcsatornás lenne.

Az ágazati jövedelmezőségi normatívák fő tartalma, hogy a lehető leg-

teljesebben kifejezzék az egyes ágazatokban létrehozott többlettermék nagyságát. Ha a nyereségbe beszámítjuk a felhasznált természeti erőforrások utáni különféle „ járadékokat", akkor a nyereséget és az árakat megnöveljük a „hamis társadalmi érték" összegével.

Ezen összeg nagysága minden ágazatban attól függene, hogy mekkora a ráfordítások különbsége a termelés viszonylag legrosszabb, átlagos és jobb természeti feltételei esetén (ez a különbség azonban ágazatonként eltérő és változik, ahogy változnak az optimális terv értékelései). Az áruk és a szolgáltatások értékéhez pedig felárat kapunk, ami a gyakorlatban a pénzegység értéktelenedéséhez, az egység által képviselt társadalmi értéknagyság csökkenéséhez vezet. A termékek árarányai pedig lényegesen eltérnek majd az értékarányoktól.

A járadékos rendszer bevezetése esetén az árak elvileg egybeesnek az optimális terv értékeléseivel, s kiegyenlítődnének a munka önelszámoló feltételei azoknál a vállalatoknál, amelyek nem egyenlő értékű természeti javakat használnak fel. Igaz, mindkét esetben hiányos a megoldás, mert csak a természeti tényező hatását veszi számításba. Ezen elképzelések következetes végigvitele feltételezi a különbözeti járadék bevezetését a hatékonyabb munkaerőforrások és termelő alapok felhasználása esetén is. Ebben az esetben a felhasznált legrosszabb forrásokat nullára értékelnék, habár ezekben is megtestesül munka.

A jelenségeket azonban valamennyi lényeges vonásuk és következményük komplex egységében kell vizsgálni. Csak így kerülhetjük el az egyoldalúságot, amely sok hibás elméleti nézet és gyakorlati lépés ismeretelméleti magva, amelyeket a legjobb szándékkal tettek meg, de nem vették figyelembe a kölcsönkapcsolatok teljességét és bonyolultságát.

Elméleti szempontból a deficites termelési erőforrások használata utáni, a „járadék" fizetések beépítése az árba (a jövedelmezőségi normatívába), a tervár gazdasági természetének megváltozását jelentené. Hiszen ebben az esetben nem az értéknek mint az árak bázisának ilyen vagy olyan modifikációjáról lenne szó, hanem az értéknek egy elvileg más kategóriával – az optimális terv értékeléseivel („árnyékárakkal") – való felcseréléséről.

Kétségtelen, hogy a felhasznált termelési erőforrások hatékonyságának értékelése szükséges az optimális terv összeállításához. Ahogyan tökéletesednek az optimális tervezés módszerei és ahogyan elterjednek a gyakorlatban, úgy fogják egyre szélesebb körben alkalmazni az „ár-

nyékárakat". Hasonló értékelések több népgazdasági számításnál is felhasználhatók.

Például a megkutatott ásványkincslelőhelyek értékelésénél és kiaknázásuk sorrendjének megállapításánál a jelenlegi vagy múltbeli átlagos ráfordításokból kiinduló termelői ár alkalmazása aligha lehet indokolt, hiszen ennek során olyan lelőhelyek vagy földterületek is kiesnének, amelyeknél a művelési feltételek rosszabbak ugyan az átlagosnál, de kedvezőbbek a jelenleg is megművelt legrosszabbakénál. A jelenlegi körülmények között az ilyen lelőhelyek vagy földterületek nem bizonyulnak jövedelmezőnek, de művelésbe vonásuk csökkentheti az átlagos ágazati költségeket. Ebben az esetben jogos a perspektivikus limitárak használata, amelyeket az adott ásványkincsnek a jövőben (az értékelendő lelőhelyek lehetséges elsajátításáig) kialakuló készletmérlege figyelembevételével számítanak.

Az „árnyékárakat" alkalmazó optimalizációs számítások a hosszú távú árprognosztizálásban is felhasználhatók, azzal a céllal, hogy kiválasszák a hosszú távú terv (vagy prognózis) optimális variánsát, amely perspektívában a lehető legalacsonyabb ráfordításokat és árat biztosítja. Ilyen modellt dolgozott ki Magyarországon az Országos Anyag- és Árhivatal Árintézete. Az ártervezés ökonometriai modelljét két variánsban (15, illetve 60 tételre) használták fel az 1985-ig terjedő népgazdaságfejlesztési és árfejlesztési terv értékelésénél. A kapott értékelési rendszerrel számos javaslatot lehetett megalapozni a hosszú távú tervkoncepció számára, amelyek biztosítják a társadalmi termelés hatékonyságának növelését.

Az „árnyékárak" azonban nem válthatják fel vagy nem helyettesíthetik az „élő" árakat, amelyek valóságos értéktartalommal rendelkeznek. Ezek az értékelési rendszerek kiegészítik egymást, bár nem esnek egybe. Az értékelés ilyen kettősségétől nem kell félni. A gyakorlatban jól ismertek az olyan esetek, amikor egy és ugyanazon árunak két, sőt három értékelése is lehet (ilyen például a szén, amelynek van termelői, elszámoló és fogyasztói ára); sok közszükségleti cikknél meglehetősen általános a két árjegyzék rendszere. Az értékelés mindegyik fajtájának megvan a maga funkciója és a gazdasági élet bizonyos konkrét körülményei között ezek szükségesek.

A tervárak rendszerének általános mozgási tendenciáját vizsgálva a fejlett szocialista társadalomban és a kommunizmus magasabb fokára való áttérés időszakában, abból indulunk ki, hogy az árak és szolgáltatások társadalmi munkaráfordításainak (a társadalmi értéknek) mind

pontosabban kell tükröződniük az árakban, nem pedig az áraknak az értéktől való további eltéréséből a jövedelmezőségi normatívába beépített különféle járadékok következtében.

Számolni kell a javasolt intézkedés megvalósításának lehetséges gyakorlati következményeivel is. Mindenekelőtt jelentősen emelkedik az árszint mind azért, mert az árak a viszonylag legrosszabb termelési feltételek bázisán épülnek ki, mind pedig azért, mert az ágazatok közötti láncszerű kapcsolódások folytán kölcsönösen megdrágulnak a termékek, és ennek alapján megnő a termelési költségek általános szintje. Ez megsértené a kialakult árviszonyokat és az árstabilitást, hiszen az erőforrások (és következésképpen a megtermelt termékek) értékelése a termelési feltételek minden változásával is és az optimális terv új variánsára való áttéréssel is megváltozik.

A vállalatoknál a munka önelszámoló feltételeinek a kiegyenlítése nem hozná meg a várt eredményt: ha a vállalatok többségénél nagyon magas a jövedelmezőségi szint, akkor meggyengülnek a takarékos gazdálkodás ösztönzői. Kell-e egyáltalán a vállalatok termelési feltételeinek abszolút kiegyenlítésére törekedni, hogy teljesen közömbösek legyenek a felhasznált erőforrások gazdaságosságával szemben?

Úgy látszik tehát, a jövőben sem indokolt lemondani a jelenlegi ármodellről vagy áttérni a kétcsatornás ártípusról a háromcsatornásra. Az erőforrások legjobb kihasználását azzal érhetjük el, ha minden egyes erőforrást a benne megtestesült társadalmi munkának megfelelően értékelünk.

Egyes közgazdászok azt javasolják, hogy az ágazati jövedelmezőségi normatívák meghatározásánál abból induljunk ki, hogy a termelés bővítéséhez szükséges eszközöket saját felhalmozásból kell biztosítani (a költségvetésbe befizetendő eszközlekötési járulék, a hitelkamatok stb. összegén felül).

A „teljes önfinanszírozás" koncepcióját, azt az elképzelést, hogy az ágazatok fejlődése teljesen a saját nyereségből valósuljon meg, meg kell különböztetni a szokásos önelszámoló önfinanszírozástól. A gazdasági reform fejlődése együtt járt a vállalatoknál maradó és beruházásokra, a saját forgóeszközök normatívájának növelésére, valamint a gazdasági ösztönzési alapokra fordítandó nyereség részarányának és abszolút tömegének a növekedésével.

Míg 1965-ben az összes nyereség 30%-a maradt a vállalatoknál és az önelszámoló szervezeteknél, addig 1972-ben ez a hányad 42%-ra nőtt. Ezzel lehetővé vált, hogy a vállalatok és az önelszámoló termelési egye-

sülések bizonyos határok között saját felhalmozási eszközeikből valósítsák meg a bővített újratermelést, hogy a működő vállalatoknál az elavult technikát újjal, korszerűbbel váltsák fel, hogy növeljék a kollektív anyagi érdekeltségi formák hatékonyságát.

A gépipari termelői árak felülvizsgálata során 1973. január elsejétől a jövedelmezőségi normatívákat olyan számítással pontosították, hogy az ágazatoknak lehetőségük legyen a nyereségből fedezni a termelési alapok utáni járulékot (a termelési állóalapok és a norma szerinti forgóeszközök évi átlagos értékének 6%-a, eredeti értékük szerint), a jóváhagyott normatívák szerint létrehozni a gazdasági ösztönzési alapokat, megvalósítani a működő vállalatok folyó rekonstrukcióját (az ezen célokra fordított beruházások évi átlagos összegének 60%-áig).

A normatívába azonban nem építették be az új vállalatok építésének és a működő nagylétesítmények teljes rekonstrukciójának ráfordításait. Ezenkívül az árakba beépítendő nyereségnek biztosítania kell a saját forgóeszközök normatívájának növekedését, a hitelkamatok kifizetését, a lakás- és kommunális gazdálkodás költségeinek, valamint néhány más szociális kiadás fedezetét.

Példaképpen bemutatjuk a jövedelmezőségi normatíva szerkezetét (a termelési alapok értékéhez viszonyítva) a Szerszámgépgyártási Szerszámipari Minisztériumnál.

Az Elektrotechnikai Minisztériumnál és az Automatizálási és Műszeripari Minisztériumnál a jövedelmezőségi normatíva meghatározásánál

Megnevezés	A termelési alapok értékének százalékában	Az önköltség százalékában
Eszközlekötési járulék	6,0	7,3
Befizetés az anyagi ösztönzési alapba	2,2	2,6
Befizetés a szociális-kulturális és a lakásépítési alapba	0,6	0,7
Befizetés a termelésfejlesztési alapba	0,7	0,8
Bankhitelek kamatai	0,2	0,2
A lakás- és kommunális gazdálkodás támogatása	0,4	0,4
A saját forgóeszközök normatív növekedése	1,5	1,7
Bölcsődék, óvodák, technikumok fenntartása	0,8	0,9
A vállalati rekonstrukció költségei	2,0	3,4
A jövedelmezőségi normatíva	*15*	*18*

ezen kívül számításba veszik a tudományos-kutató és a konstruktőr-tervező munkák költségeit is, az Automatizálási és Műszeripari Minisztériumnál pedig ezen felül az ágazat valamennyi beruházási építkezési költségét. Ezzel összefüggésben az Automatizálási és Műszeripari Minisztériumnál a jövedelmezőségi normatívát 17%-ról 35%-ra emelték a termelési alapok értékéhez viszonyítva és 14%-ról 25%-ra az önköltséghez viszonyítva. Más gépipari minisztériumoknál az ágazati jövedelmezőségi normatíva a termelési alapok értékének 13 és 18%-a között mozog.

Amikor az Automatizálási és Műszeripari Minisztérium kísérleti jelleggel áttért az ágazati bővített újratermelés teljes önfinanszírozására az árban foglalt nyereségből, akkor fel kellett emelni a jövedelmezőségi normatívát. Az ágazatban magas jövedelmezőség alakult ki, noha majdnem minden évben csökkentették az árakat. 1970-ben a jövedelmezőség 50,4% volt a termelési alapok értékéhez viszonyítva és 35,8% az önköltséghez viszonyítva. 1971-ben az ágazati termelői árak csökkentése ellenére a jövedelmezőség mégis az alapokhoz képest 49,9%, az önköltséghez képest 34,4% maradt (a gépipar átlagos jövedelmezősége a termelési alapokhoz viszonyítva ugyanakkor 19,2% volt).

A magas jövedelmezőség csökkenti a gazdasági reform emelőinek ösztönző szerepét. Így 1971-ben az Automatizálási és Műszeripari Minisztériumnál a befizetett eszközlekötési járulék mindössze 10,6%-át tette ki a kapott nyereségnek, míg a gazdasági ösztönzési alapokba történt befizetések 20,6%-át (ezen belül az anyagi ösztönzési alapba 12,8%, a szociális-kulturális és lakásépítési alapba 4,7%, a fejlesztési alapba 3,1%), a költségvetési nyereségbefizetés pedig az egész nyereség 33%-át tette ki.

Azok a javaslatok, hogy térjünk át a „teljes önfinanszírozásra", minden ágazat saját felhalmozásból történő fejlesztésére (az ágazati jövedelmezőségi normatívák megfelelő megemelésével) nem látszanak elfogadhatóknak. Gyakorlati megvalósításuk számos ágazatban, ahol a nyereség jelenleg nem elegendő a beruházások finanszírozására, áremelést tenne szükségessé, akadályozná a magas jövedelmezőségű ágazatokban az árak csökkentését, ami fékezné termékeik elterjedését.

A minden ágazatra kiterjedő „teljes önfinanszírozás" a felhalmozási alap decentralizálását, elaprózását és ugyanakkor a beruházások hatékonyságának a csökkenését jelentené. A szocialista tervgazdaság előnye, hogy a felhalmozási alap nagy része centralizálható és a döntő területeken használható fel. Erről az előnyről nem szabad lemondani, különösen a

termelési koncentráció fokozódásának körülményei között, amikor az új ipari óriások – autógyárak, kohászati kombinátok, villamos erőművek – építése egyszerre sok százmillió, néha több milliárd rubel beruházását követeli meg.

A vállalatok és a termelési egyesülések túlzott jövedelmezősége aláássa az önálló elszámolást, gyengíti az önköltség csökkentésének ösztönzését. Jelenleg ha a jövedelmezőség az önköltség 20%-át teszi ki, a költségek 1%-os csökkentése a nyereség 4%-os növekedését eredményezi, míg 50%-os jövedelmezőség esetén csak 1%-osat.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a szocialista gazdaságban nincs közvetlen összefüggés az ágazatok jövedelmezőségi színvonala és termelésük bővülése között. A termelési eszközök össznépi tulajdona gazdaságilag az állami vállalatoknál létrehozott többlettermék alapvető részének központosításában és össztársadalmi célokra való felhasználásában nyilvánul meg. Az ágazatok fejlődésének ütemét a tervek határozzák meg, és a központosított felhalmozási alap megfelelő növekedése támasztja alá.

Vitatható egyes közgazdászok azon javaslata is, hogy emeljük fel az eszközlekötési járulékot (a termelő alapok értékének 10–12%-ára), korlátozzuk a kedvezményeket úgy, hogy az eszközlekötési járulék legyen az állami költségvetés bevételeinek fő forrása.

Az eszközlekötési járulék pozitív szerepet játszott, amikor a vállalatok áttértek az új tervezési és a gazdasági ösztönzési rendszerre. A jövőben azonban ösztönző hatása egyre kevésbé lesz érezhető. Aránya viszonylag nem nagy: 1971-ben az ipar egészében a nyereségnek mindössze 18%-át tette ki, míg a nyereségbefizetés hányada majdnem kétszer ekkora (33%) volt. A termelői árak 1973. évi csökkentésével és az állóalapok újraértékelésével az eszközlekötési járulék aránya kissé megnőtt a nyereségben, azonban még így is jelentéktelen maradt.

1970-ben a 26 ipari minisztérium a következőképpen oszlott meg a nyereség eszközlekötési járulék és a nyereségbefizetés hányada szerint (%-ban):

Megnevezés	10-ig	11–20	21–30	31–40	41–50	51 és magasabb
Eszközlekötési járulék	5	9	11	1	—	—
Nyereség-befizetés	4	3	3	8	5	3

Az eszközlekötési járulék megkétszerezése növelné részarányát a nyereségen belül. De milyen áron?

Mindenekelőtt egy sor alapigényes ágazatban emelni kellene az ágazati jövedelmezőségi normatívákat és az árakat, ahol az eszközlekötési járulék aránya a nyereségben jelenleg is magas, a nyereségbefizetés hányada pedig nem jelentős (energetika, fűtőanyag-, vegyi és gépkocsiipar stb.). Azokban az ágazatokban viszont, ahol az eszközlekötési járulék 10% alatt van (könnyű- és élelmiszeripar, hús- és tejipar, műszeripar) az intézkedés lényegében keveset változtatna.

Az eszközlekötési járulék lényeges emelése tovább növelné a termelési alapok önelszámoló értékelését. Olyan körülmények között, amikor a költségekben nem tükröződnek teljesen a munkaerő újratermelésének ráfordításai, ez további akadályokat gördítene az új technika bevezetése elé, szűkítené alkalmazásának gazdasági határait.

Az eszközlekötési járulék ösztönző szerepe jelenleg kevéssé érezhető, különösen a termelési állóalapok passzív részénél, amely pedig jelentős. 1972. január elsején a termelési állóalapok összértékének 61,4%-át jelentette az iparban (ezen belül az energetikában 64,3%, a fűtőanyagiparban 74,7%), az építőiparban 40,3%-át, a szállítás-közlekedésben 53%-át.

Az elmondottakból kiderül tehát, hogy értelmetlen felemelni az eszközlekötési járulékot. A technikai haladás ösztönzésére perspektivikusabbnak látszik az a javaslat, hogy változtassuk meg a munkaerő, a természeti erőforrások és a termelési alapok önelszámoló értékelésének arányait az állóalapok amortizációs normáinak egyidejű emelésével.

A következő években megváltoznak az ágazati jövedelmezőségi normatívák kialakításának feltételei. Ezzel feltétlenül számolnunk kell a termelői árak perspektivikus tervezésénél.

A kilencedik ötéves tervidőszakban a termelés alapigényességének növekedése következtében jelentősen csökken a jövedelmezőség[1], különösen a nehézipar fűtőanyag–energetikai ágazataiban. Sok ágazatban emelkedett az önköltség az értékcsökkenési leírások összegének (egyebek között az állóalapok újraértékelése miatt) növekedése következtében, valamint azért, mert jobban tükröződnek az önköltségben a geológiai feltáró munkák, a föld rekultivációjának, a tisztítóberendezések építésének

[1] Az anyagi termelés társadalmasított szektorában 16 milliárd rubellel a bázisév feltételei szerint; ezen kívül a népgazdaság állóalapjainak újraértékelése miatt 73 milliárd rubellel, vagyis 11%-kal, ezen belül az iparban 23 milliárd rubellel, vagyis 10%-kal csökken.

stb. költségei. Növeli emellett még az önköltséget a bérek emelkedése, valamint a könnyű- és az élelmiszeripar termékeinek önköltségében és termelői áraiban megjelenik a felvásárlási árak korábban végrehajtott emelésének hatása is.

Mindez szükségessé teszi az ágazati jövedelmezőségi normatívák korrekcióját. A nehézipar fűtőanyag-energetikai és nyersanyagtermelő ágazataiban, valamint a vasúti szállításban csökkenteni kell az ágazati jövedelmezőségi normatívák szintjét. Ez lényegében megvalósítható a nyereségbefizetés csökkentésével, és ahol ez nem elegendő, a fix befizetések csökkentésével. A szénbányászatban és néhány más kitermelő ágazatban, az energetikában, a vasúti szállításnál lehetséges, hogy csökkenteni kell vagy meg kell szüntetni az eszközlekötési járulékot.

A gépgyártásban, a könnyű- és az élelmiszeriparban az 1973. január elsejei termelői árrendezés, az állóalapok újraértékelése és az amortizáció összegének növelése miatt csökken a nyereségbefizetés, és emelkedik az eszközlekötési járulék aránya.

A termelői árak felülvizsgálatánál, perspektivikus tervezésénél és prognosztizálásánál az ágazati jövedelmezőség bázisnormatívái mellett célszerű a kiinduló és a határnormatívák használata is. Különösen azokban az ágazatokban van ennek jelentősége, ahol gyorsan csökkennek a termelési költségek. A dolog lényege az, hogy a bázisnormatívákat már két-három évvel az új termelői árak bevezetése után jelentősen túllépik, és felvetődik az újabb árcsökkentés szükségessége. Az árjegyzékek nagyobb stabilitásának biztosítására, bevezetésük évében úgy célszerű megállapítani a minimális (kiinduló) jövedelmezőséget, hogy a normál (bázis) jövedelmezőséget 1–2 év alatt elérjék. Ez a minisztériumokat, egyesüléseket és vállalatokat arra fogja ösztönözni, hogy mielőbb csökkentsék költségeiket, a jövedelmezőség bázisszintjének elérése végett.

A jövedelmezőség határnormatívájának túllépése jelzi, hogy felül kell vizsgálni az ágazat (alágazat) árszintjét. Ez nem jelenti az árjegyzékek automatikus felülvizsgálatát: az árcsökkentés mértékét és időpontját az árképző szervek határozzák meg. A jövedelmezőség határnormatívái azonban a termelői árak perspektivikus tervezésének fontos eszközét jelentik, amelyek megmutatják, mikor és mennyiben változnak a tervezett árindexek valamely ágazatnál vagy alágazatnál.

Már említettük, hogy az önköltségnek sokkal teljesebben kell tükröznie a felhasznált természeti erőforrások feltárásának és újratermelésének társadalmilag szükséges ráfordításait, valamint a munkaerő újratermé-

lésének társadalmi költségeit. Ez szükségessé teszi az ágazati jövedelmezőségi normatívák további csökkentését, minthogy azoknak a kiadásoknak egy része, amelyeket jelenleg a tiszta jövedelemből fedeznek, bekerül az önköltségbe. Nem arról van szó, hogy visszatérjünk a „minimális jövedelmezőség" elvéhez, hanem arról, hogy megtaláljuk a jövedelmezőségnek azt az optimumát, amely biztosítja a feltételeket a kollektíva gazdasági ösztönzéséhez, a termelés bővítéséhez és szüntelen technikai fejlesztéséhez a vállalatoknál, a termelési egyesüléseknél és az ágazatok egészében, továbbá amely lehetővé teszi a termelői árszint rendszeres csökkentéséhez szükséges körülmények megteremtését.

Célszerű megvizsgálni azt a kérdést is, hogy mennyiben lehetséges a jövedelmezőségi normatívák számítási bázisának megváltoztatása. Vannak olyan elképzelések, hogy perspektívában a bázis a megmunkálási érték, vagyis az anyagmentes önköltség lehetne. Ennek a mutatónak sok előnye van a jelenleg használatossal szemben.

A megmunkálási érték – eltérően az önköltségmutatótól – lényegében az anyagi ráfordítások drágulásának hatásától megtisztított mutató. Márpedig e ráfordítások aránya az önköltségen belül nő. A mutató nem tartalmazza a nyereség többszörös ismételt beszámítását sem, ami pedig a specializáció és az új termelési ágak kialakulásának előrehaladásával egyre nagyobb mértékű lesz.

A javasolt mutató lehetővé teszi, hogy a jövedelmezőséget nagyobb mértékben összekapcsoljuk a normatív munkaigényességgel, a munkaráfordításokkal, és ezáltal közelítsük a nyereséget a többlettermék valóságos értékéhez, biztosítva ugyanakkor a kollektívák gazdasági ösztönzési feltételeinek kiegyenlítését. Egyidejűleg figyelembe veszi a termékek alapigényességét is, mivel a fenntartási és üzemeltetési, valamint egyéb fejlesztési költségeknek az amortizáció jelenlegi szintjét meghaladó növekménye bekerül a megmunkálási értékbe.

A megmunkálási értékhez viszonyított jövedelmezőségi normatíva megfelel a termelői árak csökkentésére irányuló politika követelményeinek. Figyelembe kell venni, hogy a tudományos-technikai haladás és a munkatermelékenység növekedésének elkerülhetetlen eredménye a termelés technikai és szerves összetételének emelkedése. Erről meggyőződhetünk a többi között az egy munkásra jutó alapok növekedésének adataiból.

Így 1960 és 1971 között az ipari termelői létszám alapellátottsága 2,06-szorosára nőtt, figyelembe véve ugyanezen időszak átlagos emel-

kedését (1,56-szoros), a termelés értékösszetétele kevésbé nőtt (1,3-szeresére). A nyers- és fűtőanyag-termelő ágazatokban az alapellátottság (következésképpen a termelés technikai és szerves összetétele) még gyorsabban nő. Ugyanezen évek alatt a mutató értéke a következőképpen alakult: a vegyiparban és a petrolkémiában 2,54, az építőanyag-iparban 2,31, a fa-, papír- és cellulóziparban 2,2, a vaskohászatban 2,12, míg a gépiparban 1,78, az élelmiszeriparban 1,92, a könnyűiparban 1,94-szeresére nőtt.

Az értékhez igazodó árak esetén a nyereségrátának – a termelés szerves összetétele növekedéséből fakadó – csökkenő tendenciája perspektívában is megmarad. Hogy elkerüljük az 1967-ben megállapított jövedelmezőségi normatívák megváltoztatását, emelni kellene a termelői árszintet. Következésképpen a termelési alapok értékéhez viszonyított ágazati jövedelmezőségi normatívák a termelés növekvő technikai és szerves összetétele mellett mindinkább olyan tényezővé válnak, amely az árszint emelkedésének irányában hat vagy gátolja csökkenését (különösen a nehézipar és a szállítás–közlekedés alapigényes ágazataiban).

A jövedelmezőségi normatívák új számítási bázisára való áttérés azzal is összefügg, hogy egyszerűsíteni kell a gazdasági ösztönzés és a nyereségelosztás rendszerét és szorosabban össze kell kapcsolni a vállalatoknál és a termelési egyesüléseknél elért termelési hatékonysággal.

A nyereségelosztás rendjének radikálisabb megváltoztatásához célszerűnek látszik különböző variánsokat megvizsgálni. Egyik ilyen variáns lehetne, hogy eszközlekötési járulékot és a nyereségbefizetést (és bizonyos mértékig a fix összegű befizetéseket) progresszív nyereségbefizetés váltaná fel, megszabott skála szerint (amelyet ágazatonként differenciálni lehetne). Ezzel jelentősen egyszerűsödnék a nyereségelosztás rendje, és ami a fő, a nyereség növekedése esetén mind a vállalatok (egyesülések), mind a költségvetés számára biztosítaná a jövedelmek garantált növekedését.

Így lehetővé válna, hogy a gazdasági ösztönzés sokkal egyszerűbb és hatékonyabban működő mechanizmusát alakítsuk ki, amely mellett az ösztönzési alapokba történő befizetéseket a vállalatok és a termelő egyesülések tiszta nyereségének a százalékában határozhatnánk meg. Az ösztönzési alapok és a béralap jelenlegi kapcsolata csökkenti a vállalatok érdekeltségét a munkatermelékenység növelésében és a munkaerővel való takarékosságban.

Növelni kellene az értékcsökkenési leírás és a termelés fejlesztésére,

rekonstrukciójára fordítandó nyereség részarányát. Ezen eszközök alapvető részét a termelési egyesülések, az össz-szövetségi és a köztársasági ipari egyesülések rendelkezésére kellene bocsátani.

A gazdasági ösztönzés jelenlegi rendszere a vállalatok és egyesülések kollektíváit az általuk előállított termékek magas árában teszi érdekeltté. Minél magasabbak az árak a kollektíva azonos erőfeszítése mellett, annál nagyobb az értékesítés volumene, a nyereség tömege, és annál magasabb a jövedelmezőség színvonala – tehát azok a mutatók, amelyektől a gazdasági ösztönzési alapok nagysága függ – és annál könnyebb a tervet teljesíteni. Mikor sok áruból van hiány, az állami szerveknek szigorúan ellenőrizniük kell az árképzést, hogy fenntartsák az árszint stabilitását a termékválaszték megújítása mellett. Csak az adott termék keresletének telítődésével, az árukészletek felhalmozódásával kezdenek a termelők érdekeltté válni az árcsökkentésben.

A megmunkálási érték százalékában megállapított jövedelmezőségi normatíva bevezetése és a gazdasági ösztönzési alapokba történő befizetésnek a nettó nyereség (a költségvetésbe és az állami bankba történt összes befizetés után maradó nyereség) arányában való megállapítása valamelyest gyengíti a vállalatok érdekeltségét az áremelésben. Világosan látni kell azonban, hogy az említett ellentmondás megoldásának kedvező gazdasági feltételeit csak az egyes termékek hiányának megszüntetésével, valamint olyan árképzési módszerek bevezetésével teremthetjük meg, amelyek lehetővé teszik a konkrét árszintek és árarányok objektív meghatározását a ráfordítási és a tisztajövedelem-normatívákból kiindulva, valamint a különböző termékfajták felhasználásának hatékonyságát befolyásoló műszaki-gazdasági paramétereket figyelembe véve. Ez megkönnyítené a termelői árszint tervszerű csökkentése politikájának megvalósítását.

4. A termékek jövedelmezőségi normatívái

A termékek jövedelmezőségi normatíváit az egyes termékek árszintjének megalapozásából használják. Meghatározásuk az árjegyzékek felülvizsgálata, az új termékek árának megállapítása, a tervezett árindexek és a perspektivikus árindexek kiszámítása (termeléscsoportok s fontosabb termékek szerint), valamint az alkalmazott árak megalapozottságának és helyességének ellenőrzése során válik szükségessé. E norma-

tívák kialakítása és alkalmazása bonyolultabb, mint az ágazati jövedelmezőségi normatíváké, mivel nagyon sokféle termék van, gyorsan változik a választék és a termelési költségek, valamint a konkrét termékek nyeresége és ára.

A termékek jövedelmezőségi normatívái fontos szerepet játszanak az új termékek kibocsátásának, valamint az elavultak termelése leállításának, a minőség javításának ösztönzésében. Nem szabad azonban eltúloznunk szerepüket a konkrét termékek áralakulásában, mivel a hasonló termékek árának felépítésénél műszaki-gazdasági paramétereik viszonyából kiindulva, a konkrét termékek árában a nyereség tömegét hatékonyságuk határozza meg, a jövedelmezőségi normatívát pedig csak egészében, termékcsoportokra vagy bázistermékre vonatkozóan állapítják meg.

A termékek jövedelmezőségi normatívái ágazatonként (az ágazati normatíva szintjétől függően) és a termékek hatékonysági foka szerint differenciáltak. A leghatékonyabb termékeknél – annak eredményeképpen, hogy a hasznos hatás megoszlik a termelő és a felhasználó között – normatíván felüli jövedelmezőség is megállapítható, míg az erkölcsileg elavult termékeknél – amelyek termelését fokozatosan megszüntetik – a mutató a normatívánál alacsonyabb (sőt még nulla is) lehet. A jövedelmezőségi normatívák differenciáltságát figyelembe veszik a termékek állami minősítésénél is.

A termékek tényleges jövedelmezősége kibocsátásuk idejétől függ. Erről tanúskodnak a következő táblázat adatai.

A vállalat számára általában a legkevésbé bizonyul előnyösnek a legújabb (2 éve vagy kevesebb idő óta gyártott) és a legelavultabb (11 éve vagy régebben gyártott) technika alkalmazása. A vizsgált vállalatoknál az új termékek (a termelés kezdő éve 1968–1970) 10,9%-a bizonyult veszteségesnek, a vállalatok 28,5%-ánál 15% alatt volt az új termékek jövedelmezősége, a vállalatok 25,6%-ánál pedig 30% fölött.

Ennek az ellentmondásnak oly módon való megszüntetése, hogy emelt árakat állapítunk meg az új termékekre – termelésbe vételük teljes költségének megtérítésére és kielégítő jövedelmezőség biztosítására –, nem volna helyes, mert ez az új technika megdrágulását jelentené és megnehezítené alkalmazását. Sokkal megalapozottabb módszer az, ha az új termékek termelésbevételének költségeit (illetve a gyártásukra való átállással kapcsolatos nyereségkiesést) a centralizált ágazati alapból térítik meg, és idejében csökkentik az elavult termékek árát.

Figyelembe kell venni, hogy az 1973-ban bevezetett új gépipari ter-

A gépipari termékek jövedelmezősége a termelés kezdő évétől és a termékek kibocsátásának időtartamától függően
(1970. évi adatok alapján)

Megnevezés	A termékkibocsátás időtartama (év)	Jövedelmezőség az önköltség százalékában	Aránya az összes kibocsátott terméken belül (%)
Összes késztermék		19,4	100,0
Ezen belül olyan termékek, amelyek termelésének kezdő éve			
1960 előtt	11-nél több	16,9	15,8
1960—1964	7—11	19,0	28,6
1965—1967	4—6	22,8	27,7
1968—1970	3 vagy kevesebb	17,9	27,8
ezek közül a termelés kezdő éve			
1968	3	20,8	10,0
1969	2	17,1	9,9
1970	1	16,3	8,0

melői árak – amelyek az elavult termékekre lényegesen alacsonyabbak – megváltoztatták a helyzetet: az új, progresszív termékeket részesítik előnyben. Ez utóbbiak termelése sokkal előnyösebbé vált a vállalatok számára.

A jövedelmezőségi normatívák számítási módszerei eltérően befolyásolják az árak alakulását, az árszintet és az árarányokat.

Jelenleg a legelterjedtebb módszer a termékek jövedelmezőségi normatívájának a *teljes önköltséggel* arányos megállapítása. Ez a múltból maradt fenn, amikor az ágazati jövedelmezőséget ugyanezen elv szerint határozták meg. Jelenleg a termékek jövedelmezőségi normatíváinak és az ágazati jövedelmezőségi normatívák kapcsolata bonyolultabbá vált: az ágazati nyereség összegét (amelyet a termelési alapok értékéhez viszonyított jövedelmezőségi normatíva felhasználásával kaptak) viszonyítják az ágazati költségekhez. Ily módon kapják meg az önköltséghez viszonyított jövedelmezőségi normatívát, amelyet a konkrét termékek termelői árának megállapításánál alkalmaznak.

Ez a módszer egyszerű és kényelmes, a beszámolási rendszer mindig

biztosítja a kiinduló adatokat. Nem okoz különösebb ellentmondásokat az alacsony anyag- és alapigényességű, vagy termékenként nem lényegesen differenciált termelés jövedelmezőségének számításánál. A termékek jövedelmezőségi normatíváinak a teljes önköltség alapján történő megállapítását azonban mind élesebben bírálják a következő okok miatt:

1. Ellentmondás keletkezik az ágazati normatívák és a termékek jövedelmezőségi normatívái között. A termékek önköltsége messze nem arányos fajlagos alapigényességükkel, és sokkal előnyösebb helyzetbe kerülnek azok a vállalatok, amelyek magas önköltségű és alacsony alapigényességű termékeket állítanak elő.

2. A jövedelmezőségi normatívák meghatározásának ez a módszere a vállalatot a felhasznált nyersanyagok és félkész termékek magasabb árszintjében, valamint abban teszi érdekeltté, hogy drágább nyersanyagból készült termékeket gyártson, következésképpen elősegíti az árszint emelkedését.

Ennek az ellentmondásnak a megoldása végett sok gépipari ágazatban attól függően differenciálják az önköltséghez viszonyított jövedelmezőségi normatívát, hogy milyen az önköltségen belül a nyersanyag és az anyag, valamint a beépített termékek ráfordításának aránya. Azon termékeknél, ahol e költségek aránya magas, csökkentett normatívát állapítanak meg.

Néhány közgazdász azt javasolja, hogy térjünk át a termékek jövedelmezőségi normatíváinak a *fajlagos alapigényességgel* arányos megállapítására. Ez lehetővé tenné, hogy egységes elvet alkalmazzanak az ágazat és a termékek jövedelmezőségi normatíváinak kialakításában, csökkentené a vállalatok érdekeltségét az anyagigényes termékek kibocsátásában.

Ezen javaslat megvalósításának fő akadálya, hogy a vállalatok nem rendelkeznek termékeik fajlagos alapigényességének mutatóival. A homogén ágazatokban egyszerű a mutató elkészítése. Az ágazatok és a vállalatok túlnyomó többsége azonban ugyanazon alapokon sokféle terméket gyárt. Közvetlen számítással megállapítani az egyes termékekre jutó termelési alap értékét rendkívül bonyolult dolog, sőt néha egyenesen lehetetlen. Ezért különféle egyszerűsített, közvetett módszereket javasolnak, amelyek lehetővé teszik a fajlagos alapigényesség megközelítő mutatójának kiszámítását, de még ezek is igen munkaigényes számítások.

Néhány ágazat gyakorlatában a termékek jövedelmezőségének a megmunkálási értékkel (a termék önköltségéből levonva a nyersanyagok, féltermékek, fűtőanyag és energia értékét) arányos normatíváját alkal-

mazzák, vagy ennek egy egyszerűsített változatát, a beépített gyártmányok levonásával számított önköltséghez viszonyított mutatót.

Az említett módszer előnye az előzőekhez képest, hogy a megmunkálási érték kiszámítása sokkal egyszerűbb, mint a fajlagos alapigényességé. Ugyanakkor két fő tényezőt vesznek figyelembe, amelyek meghatározzák az ágazati jövedelmezőséget: a termelési alapok értékét és a bért (a fenntartási és üzemeltetési költségek, valamint a kifizetett bérek, a társadalombiztosítási hozzájárulás képezi a megmunkálási érték alapvető részét). Nem véletlen, hogy a megmunkálási értékkel arányos jövedelmezőségi normatívát mind szélesebb körben alkalmazzák a gyakorlatban.

A jövedelmezőség meghatározásának ez a módszere sem mentes azonban a hiányosságoktól. Ha a termelési alapok értékében jelentős a forgóeszközök hányada (egyes könnyű- és élelmiszeripari ágazatokban 60–70%-ot is elér), nem veszi számításba az ágazati jövedelmezőségi normatíva olyan fontos elemét, mint a norma szerinti forgóeszközök utáni járulék. Ez csökkenti a vállalatok érdekeltségét a jobb minőségű termékek előállításában, amelyekhez gyakran drágább nyersanyag szükséges.

Ennek elkerülése végett a könnyűipari ágazatoknál a termelői árak felülvizsgálatánál 1973 január elsejétől kombinált módszert alkalmaznak. Ennek az a lényege, hogy a nyereség egyik (az ágazati normatíva alapján számított termelési állóalapok értékének megfelelő) részét a megmunkálási ráfordításokkal arányosan, a másik (a norma szerinti forgóeszközök összegének megfelelő) részét pedig a nyersanyagok és anyagok értékével arányosan osztják fel a termékek között.

A kombinált módszerrel való számítás bonyolult, és nehéz helyességének ellenőrzése is. Egyszerűbb módszer lenne a megmunkálási értékhez viszonyított jövedelmezőségi normatíva differenciálása a nyersanyagok, anyagok és félkésztermékek önköltségen belüli részarányának figyelembevételével.

Ezzel kapcsolatban még egy fontos problémára kell felhívnunk a figyelmet: az árak és a jövedelmezőség alakulására a termelés kooperációjának és specializációjának eredményeképpen. Ha a termékek jövedelmezőségi normatíváját az önköltség százalékában állapítják meg, akkor a kooperációs termékek növekedése a végtermék árának emelkedéséhez vezet, minthogy a nyereséget többszörösen halmozottan számítják az alkatrészek és gépegységek egyik vállalattól a másikhoz való átkerülése során. A végső szakaszban a vállalat saját ráfordításai jelentéktelenek lesznek, a kapott

nyereség pedig aránytalanul nagy. A jövedelmezőségi normatívának a megmunkálási érték százalékában történő meghatározása lehetővé teszi ennek az ellentmondásnak a feloldását, elősegíti a végtermékek alacsonyabb árának kialakulását.

Ugyanakkor, hogy ne csökkentsük a vállalatok érdekeltségét a kooperációban (mivel beépített termékek részarányának növekedése az önköltségben a norma szerinti forgóalapok és az eszközlekötési járulék emelkedésével jár), célszerű a jövedelmezőségi normatívákat oly módon differenciálni, hogy a beépített termékek részarányának növekedése esetén a megmunkálási értékhez viszonyított jövedelmezőség magasabb legyen. Ha pedig a jövedelmezőségi normatívát az önköltséghez viszonyítva állapítják meg, akkor a differenciálási skálának degresszívnek kell lennie (hogy a megmunkálási értékhez viszonyított jövedelmezőség mégis növekedjen a specializáció és kooperáció fejlődésével).

Milyen kritérium alapján válasszunk hát a termékek jövedelmezőségi normatíváinak meghatározásánál a felsorolt módszerek közül, és melyiket alkalmazzuk széleskörűen az árképzés gyakorlatában?

A kritériumok a következők:

1. Az ágazati és a termékenkénti jövedelmezőségi normatívák lehető legteljesebb összehangolása.

2. Annak megszüntetése, hogy a vállalatok számára betervezett termékek gyártása indokolatlanul legyen előnyös vagy hátrányos. Ezt a kritériumot azonban nem szabad abszolutizálni: a teljesen egyenlő előnyök elérése nem reális és nem is szükséges, minthogy az áraknak ösztönözniük kell a hatékonyabb termékek, a hiánycikkek termelésére, az erkölcsileg elavult termékek gyártásának megszüntetésére.

3. Az új technika viszonylagos olcsóbbodásának biztosítása, az ebből fakadó hatás megosztása a termelők és a fogyasztók között.

4. A jövedelmezőségi normatíva kiszámításának és alkalmazásának viszonylagos egyszerűsége (természetesen nem a tudományos megalapozottság rovására).

Úgy gondoljuk, hogy a felsorolt kritériumoknak a megmunkálási értékhez viszonyított jövedelmezőségi normatíva felel meg a legjobban, amely meghatározott skála szerint differenciált a nyersanyagok, anyagok, fűtőanyagok, beépített termékek önköltségen belüli részarányának figyelembevételével. Ez a módszer lehetővé teszi az ágazati jövedelmezőségi normatívát meghatározó két fő tényező (a termelési alapok értéke és a béralap) figyelembevételét, biztosítja a vállalat érdekeltségét a társadalom

számára szükséges termékek előállításában, megakadályozza a termékek drágulását. Meg kell említeni még a javasolt mutató kiszámításának viszonylagos egyszerűségét is.

Bizonyos körülmények között a jövedelmezőségi normatíva meghatározására más módszerek is alkalmazhatók. Például az olyan ágazatokban, ahol a termékek fajlagos alapigényessége alacsony és munkaigényességük nem nagyon eltérő, alkalmazható az önköltséghez viszonyított jövedelmezőségi normatíva (különösen, ha differenciáljuk a mutatót attól függően, hogy mekkora a nyersanyagok, anyagok és a beépített termékek részaránya az önköltségben). Kísérleti jelleggel ki kellene próbálni a fajlagos alapigényességhez viszonyított jövedelmezőségi normatívát azokban az ágazatokban, ahol szűk a termékválaszték és az alapigényesség jelentősen eltér.

Az árképzési gyakorlat differenciáltan használja a termékek különböző jövedelmezőségi normatíváit. A Szovjetunió Minisztertanácsa Állami Árbizottsága által 1970. június 26-án meghatározott módszertani irányelvek a gépipari termékek árjegyzékének kidolgozására vonatkozóan például a nyereség különböző termékek közti megosztásának következő módszereit javasolják:

– a termék önköltségével arányosan, ha a termék önköltségében az anyagráfordítások és a beépített termékek részaránya nem tér el lényegesen a különböző termékcsoportoknál;

– a beépített termékek értékének levonása utáni önköltséggel arányosan, ha a homogén termékcsoporton belül különböző arányban használják fel a beépített termékeket és emiatt lényeges eltérések lehetnek az önköltségben:

– a megmunkálási értékkel arányosan olyan termékcsoportoknál, amelyek lényegesen különböznek a felhasznált nyersanyagok és anyagok fajtái és értéke szerint (például rézhuzalokból és acélhuzalokból készült kábelfajták).

5. Az önelszámoló jövedelmezőségi normatívák

A vállalati önelszámoló jövedelmezőségi normatívákat az elszámoló árak kialakításánál, a fix befizetések mértékének megállapításánál, a vállalati gazdálkodás eredményeinek vizsgálatánál alkalmazzák. Ezek a normatívák emellett hatást gyakorolnak az ágazati jövedelmezőségi normatívákra és az árszintre is, amennyiben az árjegyzékek felülvizsgálatánál

általában feladatul tűzik ki, hogy a minimumra kell csökkenteni vagy teljesen meg kell szüntetni a vállalatok veszteségét.

A vállalatok jövedelmezősége erősen szóródik, amit objektív körülmények (a termelés természeti feltételeinek eltérő volta, a vállalatok méreteinek különbözősége), és szubjektív tényezők okoznak. Az iparvállalatok 1969. évi jövedelmezőségének reprezentatív vizsgálata – amely több mint 23 000 vállalatra terjedt ki – a következő táblázatban összefoglalt képet adta.

Sok a veszteséges és alacsony jövedelmezőségű vállalat – a termelői árak 1967. évi jelentős emelése ellenére is –, ami nem elfogadható jelenség, gyengíti az önálló elszámolás alapjait, és megnehezíti a gazdasági reform mechanizmusának a megvalósítását.

A tervezett veszteségesség megszüntetésére néhány közgazdász azt javasolja, hogy a termelői árakat a „sereghajtó" vállalatok, azaz a legmagasabb tervezett költségű vállalatok ráfordításai alapján állapítsuk meg. Úgy vélik, hogy ha az állam ilyen vállalatnak megrendelést adott, beállította a tervekbe, akkor ez azt jelenti, hogy e vállalat ráfordításai társadalmilag szükségesek, az árszintet meghatározók.

Ez a javaslat elméletileg megalapozatlan, amennyiben a társadalmi értéket a termékek döntő részének ráfordításai határozzák meg (néha ezek viszonylag magasabb ráfordítások is lehetnek, ha a termékek túlnyomó többségét a legrosszabb termelési feltételek mellett állítják elő; ez azonban inkább kivétel, mint szabály). Figyelembe kell venni ugyanakkor e javaslat gyakorlati megvalósításának következményeit is: az általános árszint jelentős megemelkedését és az önálló elszámolás megrendülését.

Ahhoz hogy a 184. oldalon levő táblázatban bemutatott utolsó veszteséges csoport vállalatainak – amelyek az összes vállalat 4,9%-át jelentik – a jelenlegi átlagos szintű jövedelmezőségét biztosítsuk, az árakat 30%-kal kellene növelnünk (sőt sok ágazatban még ennél sokkal jobban). Ebben az esetben a 40%-nál magasabb nyereséget elérő vállalatok (az összes vállalat 29,8%-a) jövedelmezősége az önköltséghez képest 62%-ot, a termelési alapok értékéhez viszonyítva 185%-ot, a vizsgált vállalatok összességének jövedelmezősége pedig az önköltséghez viszonyítva 52%-ot, a termelési alapok értékéhez képest 58%-ot érne el.[2] Ez a vállalatok túlnyomó többségénél rendkívüli módon meggyengítené az önálló elszámolási ösztönzőket.

[2] A kölcsönös drágulások figyelembevétele nélkül.

Az iparvállalatok jövedelmezőségének alakulása

Megnevezés	Jövedelmezőség		A vállalatok megoszlása (%)		
	a termési alapok értékéhez viszonyítva	az önköltséghez viszonyítva	a vállalatok száma szerint	a termelési alapok értéke szerint	az értékesítés volumene szerint
Az összes megfigyelt vállalat	20,0	18,1	100,0	100,0	100,0
Nyereséges vállalatok	22,6	19,9	88,3	91,7	92,5
Ezen belül a jövedelmezőség mértéke (a termelési alapok értékéhez viszonyítva)					
40%-on felül	68,6	23,1	39,8	11,8	32,8
30,1-től 40%-ig	34,7	23,4	9,9	8,0	11,1
20,1-től 30%-ig	23,9	20,2	13,5	16,5	17,8
15,1-től 20%-ig	17,4	19,1	8,1	11,9	9,8
10,1-től 15%-ig	12,3	20,9	9,2	19,8	10,7
5,1-től 10%-ig	8,0	12,5	9,4	15,1	8,3
0-tól 5%-ig	2,8	4,2	8,4	8,6	4,7
Veszteséges vállalatok	—8,8	—9,1	11,7	8,3	4,8
Ezen belül a veszteség mértéke					
5%-ig	—2,7	—2,8	4,0	3,5	2,0
5,1-től 10%-ig	—7,5	—8,0	2,8	1,9	1,2
10%-nál magasabb	—17,0	—16,7	4,9	2,9	1,6

Ha a „sereghajtó" vállalatok egyéni ráfordításaira alapozzuk a termelői árakat, akkor az áremelkedés még sokkal nagyobb. V. I. Cseplanov számításai szerint,[3] a nyersvas ára a legrosszabb feltételek között termelő bányák és kohók figyelembevételével 7,8-szeresére emelkednék. A bányaiparban egy rubel árutermelés ráfordításai mindössze 5,2 kopejkát tennének ki, az önköltséghez viszonyított jövedelmezőség 1823%, a termelési alapok értékéhez viszonyítva pedig 629% lenne. Ilyen körülmények között pedig semmiféle valóságos önálló elszámolásról nem lehet szó.

Az önelszámoló jövedelmezőségi normatívák több fajtája különböztethető meg.

[3] Lásd *V. I. Cseplanov:* Cenoobraznovanyije v csernoj metallurgii. Moszkva 1971. 89–90. old.

Bázisnormatíva, amely a tipikus (ágazati átlagos) termelési feltételek között megfelelően dolgozó vállalatok számára biztosítja az eszközöket
– az eszközlekötési járulék, a hitelkamatok és más meghatározott járulékok költségvetési befizetéséhez;
– a gazdasági ösztönzési alapok képzéséhez az ágazati normatívák szerint;
– a lakás- és kommunális gazdálkodás költségeire, valamint más olyan szociális jellegű kiadásokra, amelyeket vállalati eszközökből valósítanak meg;
– az átlagos ütemű bővített újratermelés finanszírozásához az ágazat működő vállalatai számára (korszerűbb gépek és berendezések beszerzésére, a működő üzemek technikai rekonstrukciójára, a saját forgóeszközök feltöltésére stb.).

Az önelszámoló jövedelmezőségi bázisnormatíva szorosan kapcsolódik az ágazati normatívához, de alacsonyabb lehet nála, minthogy ágazati szinten a termelés bővítése, a tudományos kutató és tervező munkák finanszírozása sokkal nagyobb eszközöket igényel, mint a vállalatoknál.

Magasabb normatíva állapítható meg az olyan vállalatok számára, amelyek termelési költségei az ágazati átlagnál jóval alacsonyabbak. Ily módon ösztönzik és biztosítják az ilyen vállalatok gyorsított fejlődésének pénzügyi forrásait, ami elősegíti a termelés ágazati struktúrájának javítását és az ágazati átlagos költségek, következésképpen az árszint csökkenését is.

Az önelszámoló jövedelmezőségi normatíva azonban nem lehet magasabb, mint a bázisnormatíva 1,5–2-szerese, másként a felhalmozási alap szétforgácsolódik és megnőnek a különbségek az ágzatok és a vállalatok dolgozóinak a jövedelmében. Az ezen felüli többletnek fix összegben megállapított befizetés formájában be kell kerülnie a költségvetésbe (vagy meghatározott skála szerinti progresszív költségvetési befizetés formájában, ha ilyen befizetési formát bevezetnek).

Alacsonyabb (minimális) normatívát az alacsony jövedelmezőségű vállalatok számára kell megállapítani, amelyek termelési költségei magasabbak az ágazati átlagnál. Ebben a mutatóban nincsen benne az eszközlekötési járulék, és csak minimális eszközt vesz figyelembe a bővített újratermelésre, minthogy az ilyen vállalatok gyors fejlődése rontja a termelés struktúráját és az ágazati átlagos költségek növekedéséhez vezet, továbbá a termelői árak emelkedésének veszélyével is jár. Az alacsony jövedelmezőségű vállalatok technikai rekonstrukcióját – ha feltétlenül szükségesnek

látszik – az ágazati központosított alapokból vagy költségvetési eszközökből kell megvalósítani.

Külön problémát jelent a tervezetten veszteséges vállalatok gazdasági ösztönzéséhez szükséges források biztosítása. Bár az ilyen vállalatok száma az 1967. évi termelőiár-emelés után jelentősen csökkent, 1972-ben azonban még mindig 2800 volt, vagyis az összes vállalatok 8%-át tette ki. Közöttük nagy számban vannak technikailag elmaradott, kis vállalatok, amelyeknél az önköltség jóval magasabb az ágazati átlagnál. Kezdetben sok új vállalat is veszteséges, amíg a teljes kapacitáskihasználást el nem érik. A veszteségesek közé tartoznak a kitermelő ágazatok legrosszabb természeti feltételek között dolgozó vállalatai is (ha az ágazatban nem alkalmaznak elszámoló árakat), vagy azok, amelyek csökkentik a kitermelést a készletek kimerülése miatt.

A vállalatok tervezetten veszteséges voltát elvileg helytelen volna a termelői árak emelésével megszüntetni. Ez gyengítené a megfelelően dolgozó vállalatoknál az önálló elszámolást, a hamis jólét látszatát keltené, elleplezné egy sor vállalat technikai elmaradottságát.

Néhány ágazatban – ahol a ráfordítások és a jövedelmezőség lényeges eltérését főként a termelés természeti feltételeinek különbözősége okozza (szánbányászat, részben a vasércbányászat, a cementipar stb.) – a vállalatok jövedelmezőségének kiegyenlítésére az *elszámoló árak* mechanizmusát használják. A termékeket a felhasználók részére egységes termelői áron adják el. Ennek alapját a termék társadalmi értéke képezi (néha övezetek szerint differenciálva), a termelő vállalatokkal való elszámoláshoz azonban a termelés objektív feltételeinek különbsége szerint differenciált elszámoló árakat alkalmaznak. Ezek lényegében a termék egyéni értéke alapján épülnek fel.

Az elszámoló árat több ágazatban már évtizedek óta alkalmazzák (például a szénbányászatban, a cementiparban stb.). Ez az eszköz sikerrel oldja meg azt a feladatot, hogy semlegesítse a termelés objekítv feltételeiben mutatkozó különbségeknek a vállalat munkáját jellemző mutatókra gyakorolt hatását.

Az elszámoló árak ugyanakkor kedvezőtlenül befolyásolhatják az ágazati átlagos termelési költségek alakulását, a rájuk jellemző hiányosságok és alkalmazásuk mechanizmusának tökéletlensége miatt. Az elszámoló ár – a munkaráfordítások egyéni mértéke – ellentmondásban van ezek társadalmi mértékével (amely a felhasználó számára a termelői árban fejeződik ki); és nem használható az új technika, a beruházások, a ter-

melés területi elhelyezése stb. hatékonyságának kiszámításánál, tehát olyan területeken, ahol a társadalmi munkaráfordítások egységes kritériumára van szükség.

Ezen kívül az elszámoló árak – minthogy költségszintjüktől függetlenül azonos jövedelmezőséget biztosítanak a vállalatoknak – kedvező körülményeket teremtenek a magasabb önköltséggel dolgozó vállalatok számára, valamint a költségek általános emelkedéséhez és a termelési struktúra romlásához vezetnek. A szénbányászatban és a vasércbányászatban (Krivoj-Rog-i medence) bonyolult átszámítási rendszerekhez folyamodnak, hogy a termékek elszámoló árakon történő értékelése ne haladja meg a termelői árakat. Ebből fakad az eladási árak határozatlansága, ami gyengíti az önálló elszámolás alapjait.

Hogy bizonyos mértékig semlegesüljön az elszámoló áraknak a termelés struktúrájára és az átlagos önköltség alakulására gyakorolt negatív hatása, a következő intézkedések javasolhatók:

– az elszámoló árak szintjének megállapításánál a lehető legnagyobb mértékben a termelés objektív (természeti, földrajzi stb. eltérések) feltételeinek eltéréséből kell kiindulni, figyelmen kívül hagyva a vállalattól függő tényezőket;

– differenciált önelszámoló jövedelmezőségi normatívákat kell alkalmazni a különböző költségszintű vállalatoknál, az ágazati átlagnál alacsonyabb önköltséggel dolgozó vállalatok számára kedvezőbb feltételeket teremtve a termelés bővítéséhez;

– azoknak a vállalatoknak, amelyeknek a számára a termelői áraknál magasabb elszámoló árakat állapítottak meg, a terven felüli árumennyiséget termelői árakon fizessék meg (kivéve azt az esetet, ha olyan hiánycikkről van szó, amelynél minden eszközzel ösztönözni kell a termelés növelését);

– az elszámoló árak alkalmazását főként az önelszámoló termelési egyesülésekre vagy az össz-szövetségi (köztársasági) ipari egyesülésekhez tartozó vállalatokra kell korlátozni, hogy legyen olyan központ, amely gazdaságilag érdekelt abban, hogy az egyesülés egészén belül a termelés struktúrája optimális legyen, és hogy az átlagos termelési költségeket csökkentsék.

A fix befizetéseket avégett alkalmazzák, hogy megszüntessék a legkedvezőbb természeti és szállítási feltételekkel rendelkező vállalatok túlzott jövedelmezőségét. Ezeket főként olyan ágazatokban alkalmazták, ahol az objektív tényezők miatt elég magas az ágazati árszint (például az olaj-

és a gáziparban). A befizetések rögzítése, megállapításuk merev mechanizmusa azonban a természeti tényező hatásának gyors változása esetén új ellentmondásokat szül. Emellett még a befizetések nagyságának kiszámítási mechanizmusa sincsen kidolgozva.

A vállalatok önelszámoló feltételeinek kiegyenlítésére lehetséges még az ún. *poláris járulék-rendszer* (speciális kasszarendszer) alkalmazása is (rögzített juttatás a legrosszabb természeti erőforrásokat felhasználó vállalatoknak, a legkedvezőbb természeti feltételek között működő vállalatok által fizetett rögzített járadékokból). Ez a módszer lehetővé teszi, hogy gazdaságilag elkülönítsük a különböző minőségű természeti erőforrások felhasználása következtében keletkező különbözeti jövedelmet vagy veszteséget, hogy objektívebben értékeljük az önelszámoló vállalatok és egyesülések munkájának eredményeit.

Az elszámoló árakat, a fix befizetéseket, a poláris járulékokat főként a kitermelő és a velük kapcsolatos ágakban alkalmazzák, ahol objektív tényezők miatt lényeges és tartós különbségek vannak a ráfordítások szintjében, és ahol a termékválaszték nem túl széles. A feldolgozó ágazatokban ezek alkalmazása nem indokolt és mindenekelőtt gyakorlatilag megvalósíthatatlan a termékválaszték sokfélesége miatt. A vállalatok veszteséges működésének ezekben az ágazatokban sajátos vészjelzőnek kell lennie, amely arra készteti a gazdasági és a tervező szervek vezetőit, hogy radikális intézkedéseket tegyenek a veszteséges működés okainak megszüntetésére.

6. A forgalmiadó-kulcsok

A forgalmi adó sok termék végső, fogyasztói árának fontos alkotórésze. A forgalmi adó összegének és e termelői árakon belüli részarányának változásáról ad képet a következő táblázat. Annak ellenére, hogy a forgalmi adó teljes összege 12 év alatt 78%-kal nőtt, részaránya a népgazdaság pénzbeli felhalmozásában és az ipari termelői árakban egyaránt csökkent, míg a nyereség hányada (melynek abszolút összege 12 év alatt 3,7-szeresére nőtt) gyorsan növekszik.

A forgalmi adónak több mint egyötöde a nehéziparból származik. Az 1967. évi termelői árreform eredményeképpen (amikor az olajtermékek, a gáz és a villamos energia vállalati termelői árába a forgalmi adónak mintegy a felét beépítették és az nyereség formáját öltötte) a nehézipar

A forgalmi adó alakulása és részaránya az ipari termelői árakban

Megnevezés	1960	1965	1968	1970	1972
A népgazdaság összes pénzbeli felhalmozása, milliárd rubel	65,2	83,3	112,8	139,7	149,9
Ezen belül forgalmi adó, milliárd rubel	31,3	38,7	40,8	49,5	55,6
Index: 1960=100	100	123	130	158	178
a pénzbeli felhalmozások százalékában	48	46	36	35	37,1
A forgalmi adó részaránya az ipari termelői árakban, %					
egész ipar	.	15,9	12,0	12,8	12,9
nehézipari ágazatok		7,1	3,8	4,9	5,7
könnyű- és élelmiszeripari ágazatok	.	25,3	21,9	22,7	22,2
Forgalmi adó részaránya az ipari termelői árakban realizált tiszta jövedelemben, %					
egész ipar	.	63	47	47	49
nehézipari ágazatok	.	38	18	21	25
könnyű- és élelmiszeripari ágazatok	.	78	73	69	72

Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1968 g 1969. 227., 743. old. és Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1972 g. 200., 697. old. alapján számítva.

részaránya a forgalmi adó teljes összegén belül az 1965. évi 20%-ról 1968-ra 16%-ra csökkent. Néhány olajipari termék termelői árának emelése után azonban ismét megnőtt ez az arány. A nehézipari ágazatok által befizetett forgalmi adó növekedésének másik oka az volt, hogy gyorsan nőtt a tartós fogyasztási cikkek termelése a gépipari vállalatoknál.

A forgalmi adónak mintegy négyötöde a könnyű- és az élelmiszeripari vállalatoktól származik, amelyek a lakosság számára termelik áruikat. A forgalmi adó legfőbb forrása a szesz- és likőr-, a textil-, a kötszövő-, a cukor- és a boripar.

A termelői árak struktúráján belül a forgalmi adó részaránya csökkenő tendenciájú. Részaránya az ipari termelői árakon belül az 1965. évi 15,9%-ról 1970-ig 12,8%-ra csökkent, ezen belül a nehézipari ágakban 7,1-ről 4,9%-ra, a könnyű- és az élelmiszeripari ágakban 25,3-ról 22,7%-ra. 1969–1972-ben részaránya kissé megemelkedett, főként az olajipari termékek termelői árának már említett növekedésével kapcsolatban.

A forgalmi adó értékstruktúráját tekintve jelenleg három fő alkotó elemről beszélhetünk:

1. a közszükségleti cikkek forgalmi adója, ami főként a kialakult fogyasztói árarányok és az árakon keresztül történő újraelosztás eredménye. Ez az újraelosztás néha mesterséges (például a húsipar jelentős dotációt kap az államtól, a bőr- és a cipőipar viszont forgalmi adót fizet) vagy a fogyasztói árak tökéletlen voltával kapcsolatos. Itt bizonyos mértékig a közvetett adó elemei jelennek meg, amelyet tulajdonképpen az egészségre káros cikkeket (például szeszesitalokat, dohányt) vásárló személyek fizetnek;

2. a helyettesítési különbözeti jövedelem, amely az olaj- és a gáziparban, részben pedig a műanyagtermékek lakossági értékesítésénél keletkezik;

3. az önköltségben és az árakban nem tükröződő egyes ráfordítások: a természeti erőforrások feltárására, újratermelésére és megóvására, az útfenntartásra fordított költségek, bizonyos szociális-kulturális kiadások, amelyek a munkaerő újratermeléséhez szükségesek és ezért a széles értelemben vett szükséges termék értékébe beszámíthatók.

A jövőben nyilvánvalóan várható a forgalmi adó árakon belüli arányának némi csökkenése annak következtében, hogy 1973. január elsejétől kezdve emelkedett a könnyűipari és sok élelmiszeripari cikk termelői ára (a fogyasztói árak változása nélkül). Perspektívában lehetséges az olaj és a gáz kitermelési és szállítási költségeinek emelkedése, valamint több tartós fogyasztási cikk és vegyitermék fogyasztói árának csökkentése.

Bizonyos tényezők viszont ellenkező irányban hatnak majd: a lakosság személygépkocsi- és benzinvásárlásainak növekedése, a háztartási gépek és a műanyagtermékek gyártásának kiszélesedése önköltségük és termelői áruk gyorsabb ütemű csökkenésével járhat, mint fogyasztói áruk csökkenése.

Milyen hatást gyakorolt a forgalmi adó az árszintre és az árak alakulására?

A forgalmi adó ágazati szintje elsősorban a termelői és a fogyasztói

árak közötti különbséget határozza meg és tükrözi a fogyasztói, termelői és felvásárlási árarányok változását. A forgalmi adó jelentős részaránya a fogyasztói árakban – amit a múltból örököltünk – sajátos „lengéscsillapító, lökhárító" szerepét töltötte be, ami lehetővé tette a felvásárlási és a termelői árak bizonyos határok közötti emelését a fogyasztói árak változása nélkül. Sok árucsoportnál azonban már kimerült vagy kimerülőben van ez a tartalék, néhány áru fogyasztói ára pedig éppenséggel alacsonyabb az állami ráfordításoknál.

A forgalmi adó sok tartós fogyasztási cikk, textiláru és kötszövőipari termék, a villamos energia, a gáz és néhány más áru árában – amelyek termelése fokozható, és amelyek fogyasztását ösztönözni kell – perspektívában lehetővé teszi a fogyasztói ár csökkentését, ha a feltételek megteremtődnek. A szeszesitalok, a dohányáruk, néhány luxuscikk forgalmi adójának és fogyasztói árszintjének csökkentése viszont nem lenne indokolt.

A termelői és a fogyasztói árszintet befolyásolja *az egyes áruk és árucsoportok forgalmiadó-kulcsa*. Esetenként a csoport átlagos adókulcsának alkalmazása olyan új termékeknél, amelyek termelési költségei viszonylag magasak, fogyasztói áruk emelkedését okozta.

Ha az új termék fogyasztói árát a hasonló áruk árának pontosan megfelelően állapították meg (a minőségi különbségek figyelembevételével), ez a termelői árak és a vállalati jövedelmezőség csökkenéséhez vezetett. Néha veszteséges áruknál is fizettek a vállalatok forgalmi adót.

Az iparcikkek és az élelmiszerek forgalmiadó-kulcsa és az abból adott engedmények megállapításának és kidolgozásának rendjét előíró új módszertani utasítás – amely 1972. január elsején lépett életbe – nagyrészt megszünteti e hiányosságokat. Az új közszükségleti cikkek forgalmiadó-kulcsa a vállalat vagy az adott árucsoport átlagos színvonalán biztosítja a jövedelmezőséget, de nem lehet alacsonyabb a teljes önköltség 15 %-ánál. Ha az új termék termelése a vállalattól független ok miatt veszteséges vagy alacsony jövedelmezőségű, a vállalat átmeneti forgalmiadó-mérséklést kap. Ez különösen fontos akkor, amikor a nehézipari vállalatok széleskörűen kezdenek fogyasztási cikkeket termelni. Következésképpen megnő a forgalmi adó szerepe a vállalatok önelszámoló jövedelmezőségének szabályozásában, a közszükségleti cikkek termelésének ösztönzésében, és csökken a forgalmi adó árszintre gyakorolt hatása.

VI / A tudományos-technikai haladás hatása az árak alakulására

1. A tudományos-technikai forradalom és a termékek viszonylagos olcsóbbodása

Korunkban szinte egyetlen lényeges jelenség sem érthető meg, ha nem vesszük figyelembe a tudományos-technikai forradalom következményeit. Ez a megállapítás érvényes az áralakulási folyamatok elemzésére is. Hogyan nyilvánul meg a tudományos-technikai forradalom hatása a ráfordítások, az árszint és árarányok változásában?

1. A tudományos kutatások gyors ütemű fejlődése, a tudomány közvetlen termelőerővé válása azt eredményezi, hogy a tudományos kutató és a kísérleti konstruktőr munkák költségének növekedése tömegében és fajlagosan is meggyorsult, a végtermék értékében emelkedik a közvetlen termelést megelőző ilyen jellegű ráfordítások részaránya.

A tudományos dolgozók számának és a tudományos költségek növekedését jellemzik a következő adatok. 1960 és 1972 között a Szovjetunióban megkétszereződött a tudományos dolgozók száma, 1 056 000 főt tett ki, arányuk az összes munkás és alkalmazotti létszámon belül 0,57%-ról 1,11%-ra nőtt. A tudományos munkálatokra fordított költségvetési és egyéb kiadások 12 év alatt 3,7-szeresükre nőttek, és 1972-ben 14,4 milliárd rubelt, a megtermelt nemzeti jövedelem 4,6%-át tették ki.

Az alkalmazott tudományos kutatási és kísérleti konstruktőr munkák költségeinek növekedése megköveteli, hogy e költségek teljes egészükben és helyesen tükröződjenek az árakban. Ezen munkák közvetlen célja (eltérően az elméleti kutatásoktól) új termékek létrehozása, új technológiai folyamatok kialakítása stb., így ezek termelő jellegűek. Jogosan vetődik fel az a kérdés, hogy mekkora az alkalmazott tudományok és a kísérleti-konstruktőr tevékenység eredményeinek az értéke és ára, továbbá hogy a tevékenység ráfordításai hogyan tükröződnek a tevékenység eredményeinek felhasználásával előállított áruk önköltségében. Annál is inkább indokolt ez a kérdésfelvetés, mert a tudományos kutatómunkákra és a kísérleti konstruktőr tevékenységre fordított kiadások részaránya nem

azonos a különböző termékek és termékcsoportoknak az értékében. (Magasabb az új és gyorsan fejlődő ágazatokban – a repülőgépgyártásban, a számítástechnikában és a lézertechnikában, a műanyagok és a szintetikus gyanták termelésében, a háztartási gépek gyártásában –, és alacsonyabb a szén- és az olajtermelésben, az általános vegyészetben, a szövetek gyártásánál, az élelmiszereknél stb.). A tudományos kutató és kísérleti konstruktőr munkák költségeit csak egyes esetekben (például egyedi megrendelésre készült termékek gyártásánál) fedezi teljes egészében az ár. Ezek a költségek legtöbbször csak részben tükröződnek az árban, és jelentős részüket a költségvetésből fedezik.

Ha e költségek nem tükröződnek teljes egészükben az önköltségben és az árakban, akkor az csökkenti a termelési költségek általános szintjét, torzítja a különféle termékek költség- és árarányait, néhány árufajtánál olyan rejtett támogatást eredményez, amely olykor meghaladja a termék közvetlen termelési költségét.

Aktívabban kell felhasználni az ármechanizmust a tudományos kutatások és a kísérleti konstruktőr munkák költségei viszonylagos csökkentésének és annak gazdasági ösztönzésére, hogy meggyorsítsák a tudomány eredményeinek meghonosítását a tömegtermelésben.

Nem tekinthetjük megfelelőnek a tudományra és a tudományos személyzetre fordított költségek növekedésének jelenlegi ütemét. A tudományra fordított költségek növekedési ütemének ismert túlburjánzását egyrészt a tudományos kutató és a kísérleti konstruktőr munkák nem kielégítő hatékonysága, a tevékenység eredményei önelszámoló ellenőrzésének hiánya okozza, másrészt az, hogy a tudományos kutatások eredményei lassan honosodnak meg a tömegtermelésben és a vállalatok dolgozói anyagilag kevéssé érdekeltek a tudományos és technikai újdonságok minél gyorsabb bevezetésében.

Jelenleg széles körben kísérleteznek az ágazati tudományos és tervező-konstruktőr szervezetek önálló elszámolásra történő átállításával, a tudományos és tervező munkák, licencek árának bevezetésével, hogy fokozzák a termelésben dolgozók anyagi érdekeltségét a tudomány eredményeinek gyorsabb elsajátításában. Mindez perspektívában a tudományos dolgozók létszáma és a tudomány ráfordításai növekedési ütemének lassulásához vezet majd, hatékonyságuk jelentős növekedése mellett.

2. A tudományos-technikai forradalom a termékválaszték bővülése és megújulása ütemének meggyorsulásában fejeződik ki. Évről évre nő az új termékek és szolgáltatások száma, csökken a gyártott termékek átlagos

kibocsátásának időtartama. Ennek oka egyrészt a társadalmi munkamegosztás gyors fejlődése, a termékfajták és a gyártási módok sokasodása, másrészt az emberi szükséglet állandó növekedése, valamint a felhasznált áruk és szolgáltatások gazdag választéka iránti igények fokozódása.

Az új termékek és szolgáltatások megjelenése az első időkben rendszerint többletköltségekkel jár, és árukat úgy kell megállapítani, hogy egyrészt biztosítsák a termelők érdekeltségét a választék bővítésében és megújításában, másrészt ne lépjék túl a jelenlegi fogyasztói árszintet, az új termék bevezetéséből származó hatásból egyaránt részesüljön a termelő és a felhasználó. Megrövidül ugyanakkor az árak érvényességi ideje, fokozódik a ráfordítások dinamizmusa, és az árképzés előtt az a feladat áll, hogy kellő időben csökkentse az elavult termékek árát, érdekeltséget teremtsen termelésük megszüntetésére és új, haladóbb, hatékonyabb termékekkel való felváltására.

3. A mai világban gyorsan nőnek a követelmények a termelés minőségével szemben – a gépek és berendezések termelékenysége, megbízhatósága, élettartama, a fűtőanyagok és anyagok hasznosanyag-tartalma, a közszükségleti cikkek jó használhatósága, esztétikus külseje és a divat követelményeihez való igazodásuk, a szolgáltatások kényelme és gyors elvégzése stb. A minőségjavítás azonban rendszerint pótlólagos munkaráfordításokkal jár. Az árképzés feladata, hogy biztosítsa megtérülésüket (a társadalmilag szükséges mértékben), és a normatív nyereséget, hogy a termelők érdekeltek legyenek a termékek minőségének javításában. Ugyanakkor nem szabad megengedni, hogy a konkrét termékárak jobban emelkedjenek, mint ahogy javult a minőség, és a minőségjavulásból fakadó hatás egy részét át kell engedni a termék felhasználójának, hogy érdekeltté tegyük a jobb minőségű termék használatában.

4. A tudományos-technikai forradalom jellemző vonása a termékek felhasználási helyettesíthetőségének fokozódása, a különféle (eltérő termelési ráfordítású) termékek számának növekedése, amelyek azonos szükséglet kielégítésére alkalmasak. Ez nemcsak a fűtőanyagokra, szintetikus és természetes nyersanyagokra, vas- és acélra, színesfémekre vonatkozik, hanem sokféle gépre és felszerelésre, fogyasztási cikkre és szolgáltatásra is. Az egymást helyettesítő termékfajták árát megalapozottan kell megállapítani, figyelembe véve az adott szükséglet kielégítésében játszott szerepüket, valamint költségszintjüket. Nem szabad egymástól elszigetelten vizsgálni például a földgáz, a műanyagok, a műszálszövetek árát, anélkül, hogy figyelembe vennénk más olyan áruk árával való kölcsön-

kapcsolatukat, amelyek ugyanazon szükségletek kielégítésére alkalmasak.

A helyettesítő termékek árarányait úgy kell megállapítani, hogy ösztönözzük a termelés és a fogyasztás struktúrájának progresszív változásait, megteremtsük a feltételeket a hatékonyabb helyettesítő termékek termelésének és alkalmazásának gyorsabb növekedésére, és ezzel elősegítsük az egységnyi szükségletkielégítésre számított általános költség- és árszint csökkenését.

5. A tudományos-technikai haladás egyik fontos jelensége a határos, a kísérő, az egymást kiegészítő, egy termelési folyamatban komplex módon felhasznált termékek ára közti kölcsönkapcsolatok erősödése.

Mind szélesebb körűen alkalmaznak géprendszereket egy munkafolyamat elvégzésére: automata szerszámgépsorokat, különféle útépítő gépkomplexumokat az útépítésnél, mezőgazdasági gépkomplexumokat bizonyos munkák elvégzésére, egymáshoz kapcsolt géprendszereket a hő- és atomerőművekben, a cementgyárakban stb. Lehet, hogy a komplexumhoz tartozó egyes gépeknek nem lesz önálló jelentősége. Ugyanez vonatkozik árukra is. Az áralakulás szempontjából az adott esetben a meghatározott munka elvégzéséhez és meghatározott végtermék előállításához szükséges gépkomplexum együttes árának van döntő jelentősége.

6. Korunk tudományos-technikai forradalma nem korlátozódik nemzeti keretek közé. Gyakorlatilag az egész világot átfogja, a nemzetközi munkamegosztás és a külkereskedelmi forgalom kiszélesedéséhez, a különböző országokban előállított termékek technikai színvonalának és minőségének közeledéséhez vezet. A világpiacon mind nagyobb jelentőségre tesz szert és egyre nagyobb hatást gyakorolt az árakra az áruk „minőségének versenye". Ez megköveteli a hazai és a külföldi áruk műszaki paramétereinek és árainak széles körű egybevetését, hogy utolérjük, sőt túl is szárnyaljuk a legjobb külföldi termékeknek nemcsak a minőségi színvonalát, hanem termelésük hatékonyságát is.

7. A műszaki haladás egyre inkább érezteti hatását az emberekre és az őket körülvevő környezetre. Ez a hatás azonban távolról sem mindig pozitív. Ilyen körülmények között nagyon nagy jelentőségűvé válnak a termékek minőségével szemben támasztott új követelmények, amelyek alkalmazásuk ergonómiai és ökológiai következményeit jellemzik. A munkafeltételek megjavítása, a fokozott kényelem, a külső közeg szennyezésének csökkentése rendszerint pótlólagos ráfordításokkal jár, amelyeket

helyesen kell értékelni és kifejezni az árakban. Enélkül a vállalatok nem fognak idejében reagálni a felhasználói szféra új követelményeire.

Az árrendszer tökéletesítésének egyik fő iránya a kilencedik ötéves tervben és perspektívában is az, hogy az árarányok kialakításánál jobban figyelembe vegyék a felhasználók szükségleteit, az összehasonlítható termékek felhasználásának hatékonyságát. Nem arról van szó, hogy lemondjunk az értékről mint az árak bázisáról és más árbázisra, a termékek fogyasztási hasznosságára térjünk át.[1] Az érték volt és marad a tervár alapja, tartalma.

A valóságos világban azonban az áru értéke meghatározott használati értékhez kapcsolódik, ami szintén közgazdasági kategória, az érték hordozója. A társadalmilag szükséges munkaráfordítások az áru társadalmilag elfogadott használati érték nagyságára vonatkoznak, arra a képességére, hogy mennyiségileg meghatározott termelési vagy személyi szükségletet elégít ki. És ha az adott áru hatékonysága ugyanazon szükséglet kielégítésénél kétszer magasabb, mint a másiké, akkor az első áru értéke is kétszer nagyobb.

Ami ezen áru konkrét fajtáinak árarányait illeti, meg kell felelniük használati értékük mint az alapvető fogyasztói paraméterek összessége arányainak.

A felhasználók számára nemcsak az árjegyzékek és a konkrét árak felülvizsgálatakor valósul meg reális árváltozás, hanem a termelés strukturális és minőségi változásai hatására is. Ezért az árszint közvetlen változása mellett figyelembe kell venni az árak *közvetlen mozgását* is, ami a következő formákban nyilvánul meg.

Az új termékek árát nem fogyasztói hatásuk változásával arányosan állapítják meg. Ha az új termék ára kisebb mértékben nő, mint hatása

[1] Nem érthetünk egyet N. P. Fedorenko akadémikussal, aki szerint a tervárak alapját a társadalmi hasznosság képezi. Ezt írja: „... a szocialista értékmechanizmusnak teljesen más, sajátos társadalmi-gazdasági természete van. A szocialista termelési viszonyokat fejezi ki. Konkrétan azt jelenti ez, hogy az árak alapját a társadalmi hasznosság képezi." *(N. P. Fedorenko:* O razrabotke szisztyemi optyimalnovo funkcionyirovanyija ekonomiki. Nauka 1968. 37. old.) Vitathatatlan, hogy az árak a tervgazdaságban a szocialista termelési viszonyokat fejezik ki. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy az ár többé már nem az áruk értékének mérője, és hasznosságuk, használati értékük, társadalmi szükségletkielégítő képességük általános mértékévé vált. A marxi munkaérték-elmélet alaptételét nem cáfolja meg az tény, hogy az egy árucsoportot képező konkrét áruk árarányait fogyasztói sajátosságaik (paramétereik) szerint differenciálják.

(átlagos fogyasztói feltételek között), akkor a termék relatíve olcsóbbá válik; ha pedig az arány fordított, akkor a termék relatíve megdrágul, az adott árucsoport árszintje emelkedik. Az első tendencia a tudományos-technikai haladás törvényszerű következménye, ami társadalmi munkamegtakarítást eredményez, a második viszont az új termék nem kielégítő hatékonyságáról tanúskodik.

Ha megváltozik az áru minősége, a felárak (engedmények) alkalmazásának vagy a minőség szerinti differenciálás eredményeként megváltoznak az árak is. Ha az áremelkedés megelőzi a minőség javulását, akkor a termék megdrágul, ha pedig a minőség javulásából származó hatás megoszlik a termelő és a felhasználó között, úgy a termék relatíve olcsóbb lesz.

Az ár változatlan maradhat, miközben a minőség változik. Ha a minőség csak jelentéktelen mértékben javul és ez nem tükröződik az árban, akkor a felhasználó nyer, de az árszint gyakorlatilag a régi marad. Találkozhatunk az ellenkező esettel is, amikor az új termék árát pontosan minőségének megfelelően állapítják meg, azonban ezután a tömegtermelés során romlik az áru minősége. Ilyen esetben valójában burkolt áremeléssel van dolgunk. Az effajta gyakorlatnak a szabványügyi és az árképző szervek szigorúan véget vetnek, mint társadalmunknak kárt okozó ténykedésnek.

Az árszint az ár és a minőség változatlansága mellett is emelkedhet a termékek erkölcsi elavulása következtében, vagyis amiatt, hogy műszaki színvonaluk és minőségük már nem felel meg a tudományos-technikai haladás gyorsan növekvő követelményeinek. Ebből a szempontból nézve – ha fenn akarjuk tartani a stabil árszintet – az elavult termék árát le kell szállítani.

A felhasználók számára megváltozik az árszint, ha átalakul a termelés s az értékesítés struktúrája, ha emelkedik az olcsóbb vagy a drágább termékek aránya. Ha például az energiamérlegben nő az olcsóbb földgáz részaránya, ez a felhasználók számára egy tonna egyezményes tüzelőanyag árának csökkenését jelenti. Ha felhagynak néhány keresett olcsóbb cikk termelésével, ez valójában az átlagos árszint emelkedéséhez vezet. Ez esetben ugyanis azonos nagyságú szükséglet kielégítésére a vásárlóknak nagyobb pénzösszeget kell kiadniuk.

Sok esetben megfigyelhetjük a termékek fizikai egységére jutó átlagár emelkedését. Ezt egész sor tényező magyarázza: a gépek és a berendezések bonyolultságának, pontosságának, termelékenységének, méreteinek

növekedése, műszerezettségük drágább, korszerűbb, az alapanyagok és egyéb felhasznált anyagok jobb minősége, a lakossági kereslet növekedése a jobb minőségű fogyasztási cikkek iránt, amelyek több munka- és anyagráfordítással, bonyolultabb gépek és berendezések alkalmazásával állíthatók elő (például színes televízió, nagyobb mélyhűtővel felszerelt hűtőszekrények, automata és félautomata mosógépek stb.). Itt természetesen nem a viszonylag stabil minőségű tömegcikkekről (öntött vas, fűrészáruk, kenyér, burgonya, dara stb.) van szó. A termékek fizikai egységének drágulása azonban csak akkor igazolható, ha az együtt jár a termék hatékonyságának és minőségének javulásával, egységnyi fogyasztói hatásra számított olcsóbbodásával. Ez a tudományos-technikai haladás legfontosabb törvényszerűsége, gazdasági hatékonyságának bizonyítéka. Ezt a törvényt már Marx is megemlítette: „Bár testi tömegének növekedésével a gép abszolút módon megdrágul, viszonylag olcsóbbá válik", minthogy „a gépek alkalmazása a velük termelt áruk árát olcsóbbítja".[2] Marx pontos meghatározását adta e jelenségnek: „A gépek *viszonylagos* olcsóbbodásán a dolgok olyan állását értem, amikor a gépek alkalmazott tömegének abszolút értéke növekszik, de nem olyan mértékben, mint amilyen mértékben ezen gépek tömege és hatékonyságuk nő."[3]

Milyen mutatók segítségével mérhető az árak tényleges alakulása, hogy biztosíthassuk a termékek viszonylagos olcsóbbodását és mennyiségi mértékének ellenőrzését?

A Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatala által kiszámított termelői és fogyasztói árindexek csak a közvetlen ármozgásokat, az árjegyzéki árak változását tükrözik. Az áruk minőségének és választékának változásai gyakorlatilag nem tükröződnek ezekben az árindexekben.

Az indexek elemzése viszont lehetővé teszi az árak alakulásában mutatkozó eltérések megfigyelését ágazatok és árucsoportok szerint. Ezen adatok alapján felépíthetjük az árarány-indexeket, amelyek jellemzik a termékek viszonylagos olcsóbbodásának fokát. Ez az olcsóbbodás különböző tényezők hatására megy végbe, amelyek között fontos helyet foglal el a technikai haladás.

A következő táblázat az 1950 és 1973 közötti időszakra bemutatja a szerző által néhány iparágra meghatározott termelői árarányindexeket (az 1973. január elsejei árcsökkenés figyelembevételével).

[2] *Marx:* A tőke. III. köt. 266., 270. old.

[3] *Marx–Engels* Művei. 26. III. köt. Moszkva 1964. 228. old. (oroszul).

A vállalati termelői árindexek aránya

Megnevezés	1950	1955	1960	1965	1970	1972	1973
A vállalati termelői árindexek aránya							
Gépipar és fémfeldolgozó ipar az egész nehéziparhoz (1949=100)	95	85	77	75	61	59	57
Gépipar és fémfeldolgozó ipar a vaskohászathoz (1949=100)	107	87	73	68	43	40	38
Műszeripar a gépiparhoz és a fémfeldolgozó iparhoz (1965=100)				100	85	83	78
Műgyanták termelése és műanyaggyártás a vegyiparhoz (1965=100)				100	86	83	82

Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1972. g. 197. old. adatai alapján számítva (1973-ra vonatkozóan az adatok előzetesek).

23 év alatt a gépipar és a fémfeldolgozó ipar termékeinek viszonylagos értéke a nehézipar össztermeléséhez képest 43%-kal, a vaskohászat termeléséhez képest 62%-kal csökkent. Az ágazatokon belül is lényeges mozgások mennek végbe. Azokban az ágazatokban, amelyek fejlődése a tudományos-technikai forradalom hatására erősen meggyorsul, az árak nemcsak viszonylag, hanem abszolút mértékben is csökkennek. Így nyolc év alatt (1966–1973) a műszeripar árindexe 36%-kal csökkent, a műszálak és műanyagok árindexe ugyanezen idő alatt 20%-kal lett alacsonyabb.

A fogyasztói áraknál is hasonló tendenciát mutatnak a következő táblázat adatai.

Sem az árindexek, sem az árarány-indexek nem jellemzik azonban elég pontosan az árak tényleges alakulását. Nem veszik ugyanis figyelembe az áruk minőségi változásait, valamint termelésük és realizálásuk struktúrájának mozgásait.

Az áralakulás jellemzésére használják az átlagárak változásának adatait is. A Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatala évente széles nomenklatúra alapján kiszámítja a legfontosabb ipari termékek termelői

Az állami kiskereskedelmi árindexek aránya egyes árucsoportok szerint
(1940=100)

Megnevezés	1950	1960	1965	1970	1972
Az állami kiskereskedelmi árindexek aránya					
nem-élelmiszerek az élelmiszerekhez	81	88	83	82	80
kerékpárok, motorkerékpárok és mopedek a nem-élelmiszerekhez	81	62	63	61	60
karórák a nem-élelmiszerekhez	47	39	29	29	30

Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1972. g. 1973. 603. old. adatai alapján számítva.

átlagárát, önköltségét és jövedelmezőségét, valamint az alapvető közszükségleti cikkek fogyasztói átlagárát.

Az átlagárak azt mutatják, hogy mennyibe kerül átlagosan az adott áru fizikai egységének megszerzése nemcsak az árjegyzéki árakat, hanem az áru minőségét, a választék, a termelés és a fogyasztás területi elhelyezkedésének változásait is figyelembe véve. Éppen ezért az átlagárak alakulásából nehéz megítélni az árszint tényleges változását. Illusztrációképpen a következő táblázatban bemutatjuk az Ártudományi Kutatóintézet által kiszámított átlagos felvásárlási árindexeket. Bár 1965 után ezen termékek árjegyzéki ára gyakorlatilag nem változott, az átlagárindexek erősen ingadoznak.

Mind a Szovjetunióban, mind más országokban kísérleteket tesznek arra, hogy olyan statisztikai mutatókat alakítsanak ki, amelyek segítsé-

A kolhozok néhány termékének átlagos felvásárlási árindexe (1964=100)

Termék	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Búza	123	132	130	139	136	131
Rozs	141	143	165	153	163	152
Kukorica (morzsolt)	129	139	149	159	127	139
Köles	101	115	117	124	114	111
Rizs	134	137	137	139	113	141
Napraforgó	123	127	122	118	107	112
Cukorrépa	96	100	100	96	96	100

gével pontosabban kifejezhető a tényleges áralakulás a termékválaszték és a minőség változásainak figyelembevételével.

A Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalában több árucsoportnál meghatározzák egy vagy néhány fő paraméter egységére a fajlagos árak alakulásának adatait. Ez a mutató van a legközelebb a valóságos ármozgás kifejezéséhez. A legnagyobb nehézséget azonban az okozza, hogy találjuk meg a termékek minőségének azon legfőbb paraméterét, amely a legteljesebben fejezi ki az adott termék fogyasztói hatását. Ez gyakran lehetetlen.

A következő táblázatban egyes gépipari termékcsoportokra bemutatjuk az átlagos és a fajlagos árak alakulását.

A táblázat adataiból látható, mennyire különböznek az árindexek attól függően, hogy milyen paramétert veszünk alapul. Így 1967–1970-ben a traktor átlagára 42%-kal emelkedett, a fő paraméterek fajlagos ára pedig csak 28–32%-kal. A lánctalpas traktorok megfelelő mutatói 48 és 22–

Néhány gépipari termék átlagos és fajlagos árának alakulása 1967 és 1970 között (az 1966. év százalékában)

Termék	1967 II. félév	1968	1969	1970
Teherautó rubel/db	108	113	116	121
teherbírás rubel/t	107	109	111	113
kapacitás rubel/LE	108	108	108	112
súly rubel/t	110	114	115	117
Traktorok összesen rubel/db	123	127	131	142
kapacitás rubel/LE	121	121	123	128
vonóerő rubel/t	123	125	127	132
Gőzturbinák				
1000 rubel/db	134	131	135	169
rubel/1000 kw	133	121	111	113
Generátorok gőz- és gázturbinákhoz				
1000 rubel/db	118	133	148	110
rubel/1000 kw	97	89	85	87
Váltóáramú elektromotorok 100 kw felett				
rubel/db	103	101	106	106
rubel/1000 kw	100	113	108	109

35%, a kerekes traktoroké 34 és 29–34%. A teherautók átlagára ugyanezen időszakban 21%-kal nőtt, fajlagos áraik pedig 12–17%-kal emelkedtek.

Hasonló a helyzet az elektrotechnikai iparban, az energetikai gépgyártásban (a gőz- és gázgenerátorok kivételével, amelyek fajlagos ára csökkent). A fő paraméterekre számított fajlagos ár sokkal lassúbb ütemben nő, mint az átlagár, sőt még csökken is, annak ellenére, hogy az átlagárak emelkednek (gőz- és gázgenerátorok).

A fajlagos árindexek a termékek viszonylagos olcsóbbodásának vagy drágulásának – amely a tudományos-technikai haladás és más tényezők hatására következik be – megbízható mércéjévé válhatnának, ha ki lenne dolgozva a *minőségi indexek* rendszere kiszámításának tudományosan megalapozott módszertana.

A minőségi indexek kiszámítására tett kísérletek a termékek állami minősítése mellett történnek. A szabványosítással foglalkozó tudományos kutatóintézetek módszertani ajánlásokat dolgoztak ki a termékek minőségének összehasonlítására és értékelésére, egyebek között fő paraméterek szerinti minőségi indexek kiszámítása útján. Ezek az ajánlások azonban még nem terjedtek el a gyakorlatban. Nem vezetnek rendszeres statisztikai megfigyeléseket az országban előállított termékek minőségének, technikai színvonalának változásairól.

E feladat megoldásának egyik lehetséges módját a következőképpen foglalhatjuk össze. A reprezentáns termékek legfontosabb fogyasztói paramétereinek egybevetése alapján meghatározzák minden egyes árucsoport minőségi indexeit. Ezt az összehasonlítást azok az intézetek végzik el, amelyek az új termék tervdokumentációját készítik, a kipróbálást végzik stb. Ezeket az indexeket azután kiterjesztik az egész csoportra. Majd a kapott minőségi indexeket (az adott csoportnak az össztermelésen belüli részaránya szerint) együtthatókkal súlyozzák, és aggregálják alágazatok, ágazatok és az ipar egészének minőségi indexeivé.

Ily módon minden évben megkaphatjuk a minőségváltozás mértékének adatait alágazatokra, ágazatokra és az ipar egészére vonatkozóan, valamint a tényleges áralakulás mutatóit (elosztva az ugyanolyan nómenklatúra szerint és ugyanolyan súlyozással felépített átlagár indexeket a termékek minőségváltozási indexével).

Más módszerek is alkalmazhatók, amelyek lehetővé teszik a különböző felhasználó csoportokra a valóságos árváltozás meghatározását. Összegezni lehet az egységes rendszert képező és meghatározott végső hatás

elérését szolgáló gép- és berendezéscsoport árát (például erőművek építését szolgáló gépekét 1 millió kW áram termelésére, cementgyárakét évi 1 millió tonna cementre számítva stb.). Ez lehetővé tenné nemcsak az egész gépkomplexum áralakulásának, hanem annak megfigyelését is, hogyan hat az árváltozás a beruházás költségeire, s a technikai fejlesztés hatékonyságát is megfigyelhetnénk valamely ágazatban.

Bizonyos mértékig ugyanezt a célt szolgálja az árindexek kiszámítása meghatározott felhasználói szférákra, így például a mezőgazdaságnak szállítandó termelési eszközök, építőanyagok és szerelvények stb. árindexeinek kiszámítása.

2. A termelési-technikai rendeltetésű termékek viszonylagos olcsóbbá tételének módszerei

Jelenleg a közgazdaságtudomány és az árképzés gyakorlata a módszerek egész arzenálját dolgozta ki, amelyek segítségével meg lehet akadályozni az árszint emelkedését a termelési eszközök választéka és minősége változása esetén, az új technika létrehozásából és bevezetéséből származó hatást meg lehet osztani a termelő és a felhasználó között. A következőkben röviden jellemezzük e módszerek közül a legfontosabbakat.

1. Amikor kidolgozzák az új termékre vonatkozó műszaki feladatot, az új termék *limitárát* is meghatározzák. Ennek legfontosabb feladata, hogy az új gyártmány legfőbb hatékonysági tartalékait már a műszaki tervezés és konstruálás szakaszában realizálja. A konstruktőröknek és műszaki tervezőknek éppen ebben a stádiumban kell kiválasztaniuk azokat a variánsokat, amelyek a legnagyobb munkamegtakarítást biztosítják az új gyártmány termelési folyamatában és felhasználásában.

Az 1969-ben kidolgozott metodika szerint a limitárakat az ár felső határának szintjén állapítják meg, legalább 0,8-es olcsóbbodási együtthatóval. Ez azt jelenti, hogy az új gyártmánynak a fogyasztó számára legalább 20%-kal olcsóbbnak kell lennie a hasonló, már régebben termelt cikknél (azonos fogyasztói hatásra számítva).

A limitárakat – amelyek kötelező megállapítását egész sor normatív dokumentum előírja – azonban sok esetben nem dolgozzák ki. Továbbá ott is, ahol ilyen árakat megállapítanak, ezek gyakran nem játszanak lényeges szerepet a már gyártandó termék árjegyzéki árának meghatáro-

zásánál. Az árjegyzéki ár néha lényegesen meghaladja a limitárat. Ez egyrészt a konstruktőrök (műszaki tervezők) azon törekvéséből fakad, hogy a javasolt konstrukciónál lehetőleg nagy hatékonyságot mutassanak ki (annál is inkább, mivel a szándékosan megemelt, de a gyakorlat által nem igazolt hatékonysági mutatókért egyáltalán nem tartoznak felelősséggel), másrészt az új termék termelésbe vételének jelentős költségeiből, a kooperációs alkatrészek és szerelvények előirányzottnál magasabb áraiból fakad.

A limitárakról való lemondás az új termék megtervezésének már a legelső szakaszától kezdve veszteségeket okoz a népgazdaságnak és az eredmény olykor rossz, nem hatékony gép. Így a régi, mechanikus vezérlésű futódaruk helyett (ára 3370 rubel) kidolgozták a DI 42A márkájú új futódarut. A tervrajzok és a mintapéldány elkészítése után kiderült, hogy ennek az önköltsége 11 179 rubel, míg a megengedett legmagasabb ár – a hatékonyság figyelembevételével – nem haladhatja meg a 7400 rubelt. Ennek következtében a minisztérium kénytelen volt lemondani az új futódaru sorozatgyártásáról.

Ahhoz, hogy a limitár aktív szerepet töltsön be az új termékre vonatkozó műszaki feladat meghatározásánál, szakértői vizsgálatnak kellene alávetni, az árképzésben dolgozó szakemberek részvételével. A vizsgálat eredményét tájékoztatásul meg kellene kapnia annak a szervnek, amely az adott gyártmány termelői árát meghatározza. Szigorú ellenőrzésre lenne szükség, hogy a tényleges ár ne legyen magasabb a limitárnál. Ez növelné az új gépek tervezőinek és készítőinek a limitárak megalapozottságáért való felelősségét. A limitárak szintjéhez és megalapozottságához kell kapcsolni a tudományos és konstruktőr-tervező munkák gyakorlati alkalmazásából fakadó nyereség azon részének nagyságát is, amelyet az önelszámoló tudományos kutató intézetek és tervezőirodák kapnak.

Az új termékek megtervezésénél és a limitárak megalapozásánál célszerűnek látszik a legjobb hasonló külföldi termékekkel való összehasonlítás. Az új hazai gyártmánynak túl kell szárnyalnia a külföldi terméket mind technikai színvonalát, mind a termelés és a felhasználás hatékonyságát illetően. Nemcsak jobb minőségűnek, hanem viszonylag olcsóbbnak is kell lennie.

2. Az új termékek gyártására való áttérés gyakran többletköltségekkel jár, mert az új gyártmány időlegesen csökkenti a termelékenységet, kisebb lesz a nyereség és csökken az ösztönzési alapok mértéke. Ha mindezeket a ráfordításokat meg akarjuk téríteni az új termék árában, akkor az

olyan magas lesz, hogy a fogyasztók számára nincs értelme e termék megvásárlásának: megsértik az árarányokat azon árucsoportban, amelybe az új termék tartozik. Ha pedig a termelőnek nem térülnek meg a termelésbevétel költségei, akkor nem érdekelt a termékválaszték korszerűsítésében.

A Szovjetunió (és sok más ország) árképzési gyakorlatában olyan rendszer érvényes, amelyben az új termékek termelésbevételének költségeit speciális ágazati műszaki fejlesztési alapból fedezik. Ez az alap az ágazat minden termékének önköltségébe beszámított járulékból képződik. Az új termékek bevezetésével kapcsolatos költségek ezzel ágazati jelleget öltenek és nem kizárólag az új terméket előállító vállalatot terhelik. Ily módon lehetővé válik, hogy az új termékek árát a sorozatgyártás önköltségéből kiindulva alacsonyabb szinten állapítsák meg.

A műszaki fejlesztési alap azonban megközelítően sem fedezte az új termék bevezetésének költségeit, és így az új termékek viszonylag kedvezőtlenebbekké váltak, ezért fokozatosan kibővítették az alap mértékét és felhasználási lehetőségét. Jelenleg a Szovjetunióban megengedik, hogy a pótlólagos ráfordításokat az új termék kibocsátásának első és második, sőt rendkívüli esetekben még harmadik évében is fedezzék. Javaslatot dolgoznak ki arra, hogy az értékesítési volumenbe ne csak a költségeket, hanem az alapból finanszírozott, az új termékre való átállással kapcsolatos nyereségkiesést is számítsák be.

Az új technika előkészítésével és elsajátításával kapcsolatos költségek megtérülésének – az *Ártudományi Kutatóintézet* leningrádi részlege által végzett – elemzése kimutatta, hogy emelni kell a műszaki fejlesztési alapot és pontosítani kell felhasználásának rendjét. A Nehézgépipari Főigazgatósághoz tartozó 13 üzem például 25,5 millió rubeles fejlesztési igény mellett (jóváhagyott költségvetés szerint) 1965 és 1970 között évente 6,3 millió rubelt kapott. Ez azt jelenti, hogy az új technika elsajátítása négy évig elhúzódik, vagyis olyan hosszú ideig, ami teljesen megengedhetetlen a tudományos-technikai forradalom korszakában, amikor a technika megújításának és erkölcsi elavulásának ciklusa egyre rövidül.

A műszaki fejlesztési alap emelése nemcsak az új technika meghonosítása időtartamának rövidítésére ad lehetőséget, hanem arra is, hogy az új termékek árát alacsonyabb szinten állapítsák meg és gyakrabban felülvizsgálják.

Azokban az ágazatokban, ahol a tudomány új finanszírozási rendjére

tértek át (Elektrotechnikai Minisztérium és Nehézgépipari Minisztérium), a nyereségből képzett egységes tudományos-technikai alapot hoztak létre. Ebből az alapból finanszírozzák az ágazati tudományos kutatásokat és az új technika bevezetésének költségeit. Ezzel a költségek megtérülésének forrása is megváltozik – az ágazati bővített újratermelést biztosító felhalmozási alap részének tekintik őket.

Az új technika elsajátításával kapcsolatos ráfordítások megtérülését célzó jelentős központi alapok létrehozása azt jelenti, hogy a technikai haladás, a tudományos eredmények termelési meghonosításának és a termékösszetétel megújításának költségei mindinkább társadalmi jelleget öltenek. Ezek a kiadások gyorsan nőnek és megtérítésük meghaladja az egyes vállalatok erejét.

3. A korábban előállított termékek felváltását szolgáló új termékek termelői árát úgy állapítják meg, hogy az új technika létrehozásából és a meghonosításából fakadó hatás megoszoljék a termelő és a felhasználó között. Vagyis úgy, hogy az új termék a felhasználó számára (egyébként azonos körülmények között) olcsóbb legyen az addig termeltnél. Ehhez kiszámítják az alsó és felső árhatárokat. Az árak *felső határa* azt biztosítja, hogy a felhasználó számára a régi és az új technika alkalmazása egyformán legyen előnyös, az *alsó árhatár* pedig a termelés azonosan kedvező voltát.

Az új helyettesítő termékek ármegállapításának metodikája abból indul ki, hogy a hatás döntő részét a felhasználónak kell kapnia. Ha a felső árhatár csak jelentéktelen mértékben haladja meg az alsót, akkor a termelői árat az alsó határon állapítják meg. Ha pedig a különbség lényeges, akkor azt ajánlják, hogy a gazdasági hatás 30–50%-a a felhasználót illesse, ily módon növelve az új termék jövedelmezőségét (a jövedelmezőség azonban legfeljebb másfélszerese lehet az adott termékcsoportra megállapított normatívának). Ennek kell garantálnia, hogy az új termék viszonylagosan olcsóbbá válik a felhasználó számára.

Az új termék olcsóbbodása csak abban az esetben érhető el, ha helyesen határozzák meg a felső árhatárokat, ha figyelembe veszik az új termék felhasználásának reális körülményeit, a felhasználónál jelentkező tényleges hatást. Éppen a felső árhatárok meghatározása volt azonban az új termékek termelői ármegállapításának legsebezhetőbb módszere és ez okozta, hogy az új technika esetenként viszonylag drágább volt.

A baj nemcsak az, hogy az új technika alkalmazásából fakadó gazdasági hatás meghatározási módszerének kidolgozása sok évig húzódott.

A felső árhatár kiszámításánál a tervezők általában az új termék potenciális technikai jellemzőit veszik alapul, nem számolva azzal, hogy a gyakorlati alkalmazásnál a tényleges mutatók alacsonyabbak lesznek az elméleti értékeknél.

Ezenkívül nem mindig veszik figyelembe az új termék felhasználási körülményei és a műszaki paraméterei iránti követelmények eltérését. Míg például a repülőgépmotorok gyártásánál a nagy pontosságú precíziós szerszámgépek vagy a különleges minőségű csapágyak alkalmazása gazdaságilag a sokkal magasabb ár ellenére is indokolt, lehet viszont, hogy a traktorgyártásnál a paraméterek javítása nem növeli a felhasználói hatást, és hogy a kibocsátandó terméknek nemcsak abszolút, hanem viszonylagos drágulásához is vezet.

Figyelembe kell venni az olyan elvileg új, a Szovjetunióban első ízben gyártott termékek árképzésének sajátosságait is, amelyek általában a tudomány és a technika legújabb eredményét képviselik. Ilyen esetben nehéz kiszámítani a felső árhatárt, hiszen nincs összehasonlítási alap. Az ilyen termékekre olyan időszakos árakat állapítanak meg, amelyek megtérítik a tervezett termelési költségeket és az önköltség 10–20%-ának megfelelő nyereséget biztosítanak. Csupán azután, hogy az új terméket már gyártják és a termék már felhasználókra talál, határozzák meg a sorozatgyártás lehetőségeit és önköltségét, s ezután állapítják meg a termék végleges termelői árát, amely általában sokkal alacsonyabb az időszakos árnál.

Az időszakos ár sem lehet azonban bármilyen magas, mert akkor az új termék nem talál felhasználóra. Ezért az adott esetben fel kell használni a műszaki fejlesztési alapot, és az árat össze kell vetni a hasonló külföldi gyártmányok árával. Előfordul, hogy az első időszakban az ilyen termékeket veszteséggel kell eladni, ha a terméknek nagy jövője van. Az első évek vesztesége bőségesen megtérül a későbbiekben elért többletnyereségben.

Hogy az új termékek további olcsóbbodását garantáljuk (a kibocsátás kezdetétől számított két-három éven belül) és fokozzuk az árrendszer stabilitását, az új termék bázisárát azonnal az alsó határ szintjén lehetne megállapítani és egyidejűleg átmeneti felárat lehetne bevezetni a termelői ár után, amely a termelő részesedését fejezi ki az elért hatásban. Ha a felár révén nyert pótlólagos nyereség nem lesz a terv bázisa és lényegében – bekerülve a gazdasági ösztönzési alapokba – a vállalatnál marad, akkor jelentősen növelhetjük a vállalat érdekeltségét az új technika ter-

melésében és meghonosításában és következetesebben megvalósul az új termékek viszonylagos olcsóbbodásának irányvonala. Ennek lehetőségei kiszélesednek a termékek minősítésének fejlesztésével, amivel a későbbiekben foglalkozunk.

4. Az olyan új termékek árának meghatározásánál, amelyek kiegészítik vagy bővítik a hasonló rendeltetésű, de alapjában egymást nem helyettesítő munkák vagy műveletek elvégzésére alkalmas termékek (például különböző teherbírású daruk, különböző kapacitású számítógépek stb.) skáláját (parametrikus sorát), a *paraméteres* árképzési *módszereket* alkalmazzák.

Ebben az esetben az új termék árszintjét már előre meghatározzák legfőbb paraméterei és a termékskálában elfoglalt helye alapján. Minden eltérés megsérti az árarányokat. Az új termék ármegállapításának legfőbb feladata az adott esetben az, hogy az ár illeszkedjék a kialakult árszinthez, biztosítva a stabilitását.

Ha az új terméknek magasabbak a költségei, azok az első időben részben megtérülhetnek a műszaki fejlesztési alapból. Ha viszont az új gyártmány magas hatékonyságú, akkor termelője többletnyereséghez jut és a továbbiakban létrejönnek az árcsökkentés feltételei e termékskála egészében, az odatartozó termékcsoportok szerint. Az adott termékcsoport zárt mikrorendszerébe tartozó egyes termékek ára nem változtatható meg tetszőlegesen, mert ez megzavarhatja a megalapozott árarányokat.

A paraméteres árképzés alkalmazásában az jelenti a legnagyobb problémát, hogy meghatározzuk az egy parametrikus sort (skálát) alkotó termékek alapvető fogyasztói sajátosságait és azt, hogy a paraméterek változása milyen mértékben hat a termék termelésének és felhasználásának hatékonyságára.

Az árképzési gyakorlatban a parametrikus módszerek bevezetése lehetővé teszi, hogy a hasonló termékek árarányait a felhasználás hatékonyságát figyelembe véve építsük fel, megkönnyíti és meggyorsítja a parametrikus sort kiegészítő vagy kibővítő új termékek árának megállapítását. A parametrikus módszerek fontos előfeltételét jelentik annak is, hogy a gazdaságmatematikai modelleket és a számítógépeket eredményesen használjuk fel az árjegyzékek meghatározásához.

5. A *lépcsőzetes árak* alkalmazása az egyik módszer arra, hogy a termékek a termelés bővülésével, az önköltség csökkenésével és az erkölcsi elavulás mértékében viszonylag olcsóbbá váljanak. A lépcsőzetes árak alapvetően abban különböznek a jelenleg alkalmazott szakaszos árcsök-

kentéstől, hogy az árak csökkentésének idejét és mértékét előre meghatározzák. A termelő készül az árcsökkentésre és nagymértékben érdekelt a termelési költségek csökkentését szolgáló tartalékok feltárásában.

Ugyanekkor ez az előre meghatározottság jelenti a lépcsőzetes árak megállapításánál a legfőbb problémát is: több évre előre meg kell „sejteni" az adott termékre jellemző költségcsökkenési görbét, ismerni kell a konkrét termékek erkölcsi elavulásának műszakilag indokolt időpontját. Mivel megfelelő megbízhatósággal nehéz meghatározni az adatokat, így a lépcsőzetes ármegállapítás gyakorlata még nem terjedt el széleskörűen.

A különböző árfokozatokra vonatkozó jövedelmezőségi szint meghatározásánál differenciált megközelítést alkalmaznak: az első lépcsőnek ösztönző jövedelmezőségi szintet kell biztosítania, a másodiknak átlagosat, a harmadiknak csökkentett vagy nulla szintet, hogy a vállalat érdekelt legyen az elavult termék gyártásának mielőbbi megszüntetésében.

6. A termékek olcsóbbá tételének elterjedt módszere *az elavult áruk árának időszakos csökkentése*. Ez az árcsökkentés többféle módon valósítható meg: az árjegyzékek általános felülvizsgálatakor, az elavult termékek – melyek termelése megszüntetendő – árának a minimális jövedelmezőségi szintig való csökkentése; (előre nem tervezett) árengedmények bevezetése; az elavult termékek után fix járulékok fizetése, hogy a termelő számára csökkentsék a tényleges árszintet, azonban a felhasználó számára ne változzék.

Az elavult technika árának változatlansága viszonylagos drágulásához vezet, minthogy a segítségével előállított termékek értékét az új, hatékonyabb technika alkalmazása határozza meg. Ezért az elavult termékek árának csökkentése a technikai-tudományos haladás követelménye. Figyelembe kell venni azt is, hogy a már régen termelt gyártmányok magas jövedelmezősége az új termékek árának emelkedését is előidézi.

Ez a módszer sokkal egyszerűbb, mint a lépcsőzetes árak, mivel a meglevő önköltségi és jövedelmezőségi adatokra, valamint a termék technikai színvonalának értékelésére támaszkodik. Az adott módszer lényeges hiányossága azonban, hogy csökkenti a vállalat érdekeltségét az önköltség-csökkentés tartalékának felhasználásában, minthogy az eredményül kapott többletnyereséget gyorsan elnyeli az árcsökkentés vagy a fix járulékok fizetése. Ezen kívül problémát jelent a gyakori árváltozás és ezzel kapcsolatban a tervmutatók és a gazdasági ösztönzési normatívák felülvizsgálata, ami negatívan hat az önálló elszámolásra.

7. *Az egymást helyettesítő termékek,* amelyeket hosszú időn át párhuzamosan termelnek (például természetes és szintetikus anyagok stb.) árarányait úgy kell felépíteni, hogy a termelőt és a felhasználót érdekeltté tegyék a hatékonyabb termék termelésében és felhasználásában, ugyanakkor a termelés struktúrájában bekövetkezett progresszív változások eredményeképpen biztosítsák a fogyasztó számára az átlagár csökkenését. Például a műanyagok árának csökkentése a vas és acél, valamint a színesfémek árának egyidejű emelése mellett megnyitja az utat a műanyagok mint fémhelyettesítők szélesebb körű felhasználásához, ami a felhasználók ráfordításainak csökkenésével jár együtt.

Igaz, hogy az első időben az új ágazatok létrehozása magas költségekkel jár, ami indokolhatja termékeik viszonylag magas árszintjét a hagyományos helyettesítő termékekhez képest. Ezen ágazatok fejlődése azonban gyorsabb ütemű és a termelési költségek gyorsabb csökkenését vonja maga után. Ilyen körülmények között a kezdeti magas árszint fenntartása korlátozza az új termék iránti keresletet és a felhasználói átlagár emelkedéséhez vezet. Ezért fontos az új ágazatoknál a termékárak kellő időben történő csökkentése, hogy ösztönözzék keresletüket és a progresszív strukturális változásokból fakadó hatást megosszák a termelők és a felhasználók között.

Elméletileg ez a megközelítés azzal magyarázható, hogy az új, olcsóbb termékek arányának növekedésével mind nagyobb hatást gyakorolnak a társadalmi érték alakulására a helyettesítő, azonos társadalmi szükségletet kielégítő termékek egész csoportjában. Következésképpen egységnyi szükséglet kielégítésére számítva a felhasználói ráfordításoknak törvényszerűen csökkenniük kell. Ebben az esetben a helyettesítő termékek ágazati értéke az egész helyettesítő termelés társadalmi értéke kialakulásának közbenső lépcsőjeként jelenik meg.

A helyettesítő termékek árának kialakításánál helyes lehet az „azonos fogyasztói értékre azonos ár" elvből kiindulni, ezáltal elérve, hogy a fogyasztó számára közömbös, hogy a helyettesítő termékek közül melyiket választja. Az áraránynak ösztönöznie kell a progresszív strukturális változásokat, növelnie kell a hatékonyabb termékek iránti keresletet és biztosítania kell az átlagos árszint csökkenését a helyettesítő termékek csoportjában.

8. A termékek technikai színvonala emelésének és viszonylagos olcsóbbodásuknak legfontosabb eszközévé válik a gyártmányok *állami minő-*

sítése, amely mind szélesebb körben terjed el a gépiparban és néhány nyersanyagtermelő ágazatban.

A minőségi bizonyítvány jelentőségét erősíti a gazdasági emelők hatása. Azokra a kiváló minőségű termékekre, amelyek elnyerik a „kiváló áru" jelzést, rendszerint átmeneti felárat állapítanak meg a termelői árakra. Az elavult termékeknél pedig, amelyek másodosztályú minősítést kapnak, engedményt kell adni a termelői árból. Meghatározták a kiváló minőségű termékek termelése utáni felárakból származó többletnyereség tervezésének és felhasználásának sajátos rendjét is. A kiváló áruk részarányának növekedésével emelkednek az ösztönzési alapokba történő befizetések is.

Meg kell említeni, hogy az utóbbi időben a minősítések végrehajtásának és a gazdasági ösztönzés gyakorlatában bizonyos negatív tendenciák is észlelhetők, amelyek – ha nem számoljuk fel őket – a termékek viszonylagos drágulásához vezethetnek. Nincs kidolgozva a belföldi előállítású vagy belföldi termelésre tervezett termékek és a jobb külföldi gyártmányok technikai színvonala, minősége és ára összehasonlításának tudományosan megalapozott metodikája.

Az új termékek technikai színvonalának műszaki tervezésénél és értékelésénél, a létrehozásukból és meghonosításukból származó hatás és a felső árhatár megállapításánál az összehasonlításhoz gyakran az országban régóta termelt, sok esetben erkölcsileg már elavult, a technikai világszínvonal „tegnapját" képviselő termékeket vesznek alapul.

Feltétlenül differenciáltan kell megközelíteni az olyan termékeket, amelyek minősége eléri a világszínvonalat és meg is haladja azt. A második esetben olyan termékkel van dolgunk, amely a Szovjetuniónak elsőbbséget biztosít a világ tudományos-technikai haladásában (amit gazdaságilag is realizálni lehet a licencek eladásával), az első esetben pedig a már felfedezett felfedezésével van dolgunk, annak ismétlésével, ami a világ gyakorlatában már ismert.

Felmerül az a veszély is, hogy a technika árszintje emelkedik, ha a termékeket nem elég szigorú követelmények alapján minősítik, ha felárakat számítanak a magas kategóriájú áruk árához, de nem adnak engedményt a másodosztályú termékek árából.

1971–1972-re a Szovjetunió Minisztertanácsának Állami Árbizottsága 1250 új, magas minőségi kategóriájú termékre állapított meg ösztönző felárat tartalmazó termelői árakat. A másodosztályú termékeknél azonban a minisztériumok nem tettek javaslatot árengedmények bevezetésére.

Csak az árjegyzékek 1973. január elsejei felülvizsgálatánál állapítottak meg az ilyen termékekre alacsonyabb jövedelmezőséget.

Biztosítani kell, hogy fokozódjék az áraknak a termékek technikai színvonala emelkedésére gyakorolt hatása, továbbá, hogy a minősítések eredményeként a termékek viszonylag olcsóbbakká váljanak.

Ki kell dolgozni a hazai és a külföldi termékek technikai színvonala, minősége és ára összehasonlításának általános és ágazati módszertanát. Az ilyen összehasonlításokat olyan tekintélyes tárcaközi bizottságoknak kell rendszeresen lefolytatniuk, amelyek tagjai között ott vannak a felhasználók, a termelők, a szabványügyi és az árképzési szervek, valamint a külkereskedelem képviselői.

Célszerű, ha a magas minőségi kategóriájú termékek termelői árához csak abban az esetben állapítanak meg felárat, ha e termék felhasználásával a fogyasztók pótlólagos hatáshoz jutnak (a felárat ennek arányában kell megállapítani).

Kötelezővé kell tenni az árengedményt a másodosztályú termékek termelői árából. Ezeknél a termékeknél az árengedmény mértékének elég érezhetőnek kell lennie és meg kell haladnia a magasabb minőségi kategóriájú termékek felárának mértékét.

A „kiváló áru" minősítésű termékek termelői árában a felár érvényesítésének időtartamát célszerű 2–3 évre korlátozni, figyelembe véve az erkölcsi elavulást és azt, hogy ezzel kapcsolatban csökkenteni kell a tényleges árszintet.

9. *A termelői árak felárai* (árengedményei) mind nagyobb szerepet játszanak az árképzés gyakorlatában. Jellegüket és természetüket tekintve ezek nagyon különbözőek. Néha a megrendelő igényei miatt állapítanak meg felárat (engedményt). Ebben az esetben ezek az új árat helyettesítik és fedezniük kell a termelő pótlólagos ráfordításait (vagy ki kell fejezniük a megtakarítást), a normatív nyereség megfelelő nagyságát. Ennek során az árszint stabil marad. A felárak (árengedmények) például elég széles körben használatosak a vaskohászatban. Lehetővé teszik, hogy ne legyen feleslegesen nagy számú árjegyzéki ár.

A nehézipar fűtőanyag- és nyersanyagtermelő ágazataiban akkor állapítanak meg felárakat (engedményeket), ha az alapvető fogyasztói paraméterek eltérnek az árjegyzéki árnak megfelelő bázis-szinttől. Például a szénre a salaktartalomtól függően, a vasércre a vastartalomtól függően stb. állapítanak meg felárat (engedményt). Ezek alkalmazása nem változtatja meg a relatív árszintet, ha a termék fogyasztási sajátosságait helye-

sen választják ki és gazdaságilag értékelik, a tipikus fogyasztási körülmények közötti felhasználás hatékonyságából kiindulva.

Az *Ártudományi Kutatóintézet* által – sok ágazati tudományos kutatóintézet és főiskola bevonásával – végzett vizsgálatok azt mutatták, hogy a szén minőségének értékelésénél és az árakban való figyelembevételénél (a kokszolható szenek kivételével) az energetikai értéket kell alapul venni, vagyis azt, hogy milyen a különféle minőségű szenek elégetésének hatékonysága a korszerű, nagy erőművek tűzterében. Ennek során az áraknak a minőségtől függő differenciálásához és a felárak (árengedmények) megállapításához alapul lehetne venni a szén égéshőjét és kiegészítő paraméterként a salaktartalmat, a nedvességtartalmat (a felső normahatárokon felül) és a kéntartalmat. Ez lehetővé teszi, hogy a minőségileg különböző tüzelőanyagok felhasználásának tényleges hatékonysága fejeződjék ki az árakban, hogy felhasználói számára azonos gazdasági feltételeket teremtsünk.

Az ösztönző felárakat főként a gépiparban alkalmazzák a minőségi paraméterek – a gépek, műszerek és berendezések megbízhatósága, élettartama – javulásának esetén. Ezen felárak megállapításának elve szintén az, ami az új termékek árának megállapítására vonatkozik: kiszámítják a minőségjavulásból fakadó hatást és a felárat az árnövekmény felső és alsó határa között állapítják meg olyan meggondolással, hogy a hatás megoszoljék a termelők és a felhasználók között. Ebben az esetben az abszolút árszint emelkedik, a relatív árszint azonban csökken.

Így a belső égésű motorok élettartamának növelése után a felárat meghatározott időtartamra, a termelői ár 3%-ában állapítják meg (az élettartam-növekedés minden 10%-ára). Alkalmazásuk ösztönzi a motor élettartamának növelését és ugyanakkor garantálja a motorok árának időszakonkénti csökkenését a felhasználók számára (amikor a felárak alkalmazásának időszaka lejár). Az adott esetben a felár hatékonyságát még az is fokozza, hogy az elért többletnyereséget főként a minőség további javítására és a kollektíva anyagi ösztönzésére fordítják.

Az árengedményeket, amelyeket az elavult termékekre, vagy átmenetileg a szabványtól eltérő minőségben (az Állami Szabványügyi Hivatal engedélyével) termelt cikkekre olyan elgondolással állapítják meg, hogy az ne csak megtérítse a fogyasztó számára a gyenge minőségű termék felhasználásából fakadó veszteséget, hanem a termelő számára büntető jellegű is legyen, arra ösztönözve őt, hogy a lehető leggyorsabban visszatérjen a szabvány követelményeihez. A büntető jellegű árengedményeket

sokkal szélesebb körben kellene alkalmazni a tüzelőanyagoknál olyan esetben, amikor a felhasználó (például a hőerőművek télen) nem tudja visszaküldeni a szenet a termelőnek a túl nagy, a szabvány előírta határt meghaladó salak- vagy nedvességtartalom miatt.

Végezetül felár vagy árengedmény alkalmazható a termelői áraknál új szabványra való áttérésnél: felár, ha magasabb minőségi követelményeket tartalmazó szabványra térnek át, és az árakat a régi szabványhoz viszonyítva állapítják meg; árengedmény, ha az új szabványt már mindenütt alkalmazzák.

Ily módon a felárak (engedmények) rendszere hatékony és rugalmas formája a minőségjavítás ösztönzésének, az árszint stabilitásának fenntartása vagy viszonylagos csökkentése mellett.

A rendszer hatékony alkalmazásához és az olyan esetek megelőzéséhez, amikor a felárakat az áremelés rejtett formájaként használják (például felárat számítanak, de a fogyasztónál nem következik be az ígért minőségjavulás, vagy a minőség kevésbé javul, mint amilyen mértékben az ár emelkedik), bizonyos előfeltételek szükségesek:

– az árak és a szabványok közötti kapcsolat erősítése, a szabványokban a termék azon fogyasztói sajátosságainak teljesebb tükröződése, amelyek felhasználásának hatékonyságát meghatározzák;

– a termékek minőségellenőrzési rendszerének erősítése, az ellenőrzés pontos, operatív és olcsó technikai eszközeinek létrehozása és bevezetése, az állami érdekeket képviselő minőségellenőrzés megfelelő objektivitásának és függetlenségének biztosítása;

– olyan rendszer bevezetése, amely mellett az ösztönző felárakat (árengedményeket) nem tervesítik, az elért többletnyereség lényegében a vállalatnál marad, az árengedményekből fakadó veszteséget pedig valóságos veszteségnek tekintik.

A felsorolt módszerek gyakorlati alkalmazása biztosítja a tudományos-technikai haladás hatékonyságának növelését a termékek fokozatos, viszonylagos olcsóbbodását a termékválaszték megújulása és a minőség javulása eredményeképpen. Ez a legfontosabb előfeltétele annak, hogy megvalósítsuk az árszint stabilitását és tervszerű csökkentését célzó irányvonalat.

3. A termékválaszték megújításának és a minőség változásának hatása a fogyasztói árak alakulására

Azokat a módszereket, amelyekkel a közszükségleti cikkek és a térítéses szolgáltatások választékának és minőségének változását az árképzésben figyelembe veszik, bizonyos sajátosságok jellemzik.

A lakosság számára értékesített termékek és a térítéses szolgáltatások választéka gyorsan változik és bővül. Elég, ha összehasonlítjuk a mai átlagos szovjet család által felhasznált áru- és szolgáltatáscsoportokat azzal az összetétellel, amely 20–25 évvel ezelőtt volt tipikus, hogy meggyőződjünk arról, mennyire megváltozott a fogyasztás struktúrája, mennyivel gazdagabbak és sokrétűbbek lettek az emberek szükségletei. A hagyományos szükségletek mélyülnek és differenciálódnak, új szükségletek keletkeznek, nőnek a termékek minőségével szembeni követelmények, folytonosan változik a divat, átalakul az emberek ízlése.

A közszükségleti cikkek és a szolgáltatások választéka megújulásának és minőségváltozásának egyre gyorsuló folyamata az áralakulásban fejeződik ki. Az ármozgások ebben az esetben nem annyira a már kibocsátott áruk és a nyújtott szolgáltatások árjegyzéki változásának formájában mennek végbe, hanem inkább a fogyasztó ugyanazon vagy új szükségletének kielégítését szolgáló áruk és szolgáltatások összetételének megváltozása következményeként. A közvetett ármozgásoknak éppen ez a formája hat a leginkább a dolgozók életszínvonalára, így ezt kissé részletesebben meg kell vizsgálni.

Az új közszükségleti cikkek árának kialakulása olyan bonyolult körülmények között megy végbe, amelyek bizonyos nehézségeket és ellentmondásokat szülnek azon feladat megoldása során, hogy fenntartsuk az állami kiskereskedelmi árak stabil színvonalát. Ezt a feladatot az SZKP XXIV. kongresszusa tűzte ki.

E problémák mindenekelőtt azzal magyarázhatók, hogy a kiskereskedelmi árak sok árucsoportnál elszakadnak a társadalmilag szükséges munkaráfordításoktól. Ez az elszakadás történelmi örökség, az a szociális funkció magyarázza, amelyet a fogyasztói áraknak el kell látniuk. Ezenkívül az utóbbi két évtizedben a kiskereskedelmi árszint és árarányok nem változtak lényegesen, míg a ráfordítások és az értékarányok, valamint a felvásárlási és a termelői árak – amelyekkel a kiskereskedelmi

árak szoros kapcsolatban vannak – igen jelentős változásokon mentek keresztül.

Az új termékek árának meghatározásánál jelentkező nehézségeket részben feloldja a kettős árjegyzék-rendszer: a közszükségleti cikkek termelői ára tükrözi a termelés változó feltételeit, biztosítja a termelés jövedelmezőségét és ösztönzi bővítését, míg a fogyasztói árakat a már kialakult árszintből és az áruértékesítés feltételeiből kiindulva állapítják meg. A kettős árjegyzékrendszer azonban távolról sem öleli fel az összes terméket. Sok árucsoport termelői árát úgy állapítják meg, hogy a fogyasztói árból kivonják a kereskedelmi árrést (például a konfekcióáruknál, bútoroknál).

Az olyan *új áruk árának, amelyekhez hasonlót már eddig is termeltek,* az adott árucsoport kialakult árszintjéhez kell illeszkednie, másként ténylegesen megváltozik az árszint a fogyasztók számára. Következésképpen: ha az adott árucsoport fogyasztói ára tartalmaz forgalmi adót, akkor azt rendszerint beépítik az új termék árába is, ha az adott árucsoport kevéssé jövedelmező, vagy éppen veszteséges, az új áru ugyanolyan helyzetbe kerülhet.

Az új áruk termelése az első időkben többletráfordításokat igényel. Mértékük árucsoportonként és az újdonság fokától függően változik. Ha csak egy cipő- vagy ruhamodell változtatásáról van szó, akkor a többletköltségek jelentéktelenek lehetnek, de ha új fajta tartós fogyasztási cikk (például színes televízió) termeléséről van szó, akkor elég jelentősek.

Mint már említettük, a termelési-technikai rendeltetésű új termékek ráfordításainak időleges emelkedését központi forrásokból térítik meg (műszaki fejlesztési alapból, egységes tudományos és technikai alapból), és a termelői árat az új termék sorozatgyártásának költségei alapján állapítják meg. A közszükségleti cikkeket termelő ágazatokban azonban általában nem hoznak létre ilyen alapokat, az új termékek viszonylag magas termelési költségét a már régebben termelt áruk önköltségével vetik egybe.

Ennek következtében az árképző szervek a következő választás előtt állnak: az új termék jövedelmezőségét vagy legalább a korábban termeltekkel egyenlő szinten biztosítják, ebben az esetben azonban az új termék viszonylag drága lesz, az árszint közvetett emelkedése megy végbe, vagy a meglevő fogyasztói árszintből kiindulva állapítják meg az árat, de akkor az új áru termelése kedvezőtlen lehet a gyártó vállalat számára és emiatt nem fogják termelni, a megállapított ár pedig „holt ár" marad.

Végezetül a fogyasztói árak megállapításánál feltétlenül figyelembe kell venni az egyes áruk és árucsoportok szociális jelentőségét. Amikor a gyermekek számára készült termékek, a tömegfogyasztási cikkek árát állapítják meg, sokkal alacsonyabb is lehet a jövedelmezőség, mint néhány olyan új árucikknél, amelyek nem elsőrendű szükségletek kielégítését szolgálják (például prémek, drágakövek stb.).

Az új közszükségleti cikkek árszintjének kialakításánál differenciáltan kell kezelni a különböző típusú új termékeket.

A legtipikusabb eset, amikor adott árucsoporton belül új termékfajták (új modellek, márkák, termékek) jelennek meg (például a divat változásával új fazonú kabátok vagy szoknyák, változik a cipő formája, jobb minőségű televíziókat vagy rádiókat gyártanak ugyanabban a minőségi osztályban stb.). Az új termék a már régebben termelt cikknek modifikációja vagy kiegészíti a már létező áruk csoportját (sorát), tükrözve a szükségletek differenciálódását, a divat változó követelményeit, vagy a termelés technikai haladás szülte új lehetőségeit.

Ebben az esetben a fogyasztói árszint stabilitásának biztosítása végett különféle módszereket alkalmaznak.

Ha az áru minőségi jellemzői nem változtak lényegesen, nem adnak valamelyest is jelentős hatásnövekedést a fogyasztó számára, az áru ára nem változik. Az árképzés szempontjából ez az áru lényegében nem számít újnak (hogy elkerüljük azokat az eseteket, amikor jelentéktelen minőségváltozás mellett jelentősen emelkedik az ár). Azt is figyelembe kell venni, hogy a minőség kis mértékű változása csak olyan kevés többletköltséget igényel, ami általában megtérül az önköltségcsökkentésből, így a kalkuláció szempontjából nem indokolt az ár felülvizsgálata. A kisebb minőségjavulásnak a fogyasztók hasznát kell szolgálnia, ez a szocialista társadalomban a termelés tökéletesítésének szokásos útja.

Ha az új árut (modellt) olyan árjegyzékbe sorolják, amelyben parametrikus táblázatok vagy csoportárak vannak, megint csak nem kell új árat megállapítani. Itt az a feladat, hogy az új árut megalapozottabban illesszük be a meghatározott árucsoportba vagy a hatályos árjegyzék megfelelő árpozíciójába (beillesztési módszer). Ezt a módszert alkalmazzák például az azonos típusú új hűtőszekrények árának megállapításánál (függetlenül a kereskedelmi márkától és a gyártó vállalattól), az új mosógépfajtákra, ha a teljesítmény azonos az árjegyzékben meghatározottal, az új építőanyagokra vagy vaskohászati termékekre, ha technikai mutatóik hasonlóak a már korábban termelt cikkek mutatóihoz.

Minden fajta petróleumra, a benzines oldószerre, az autó- és traktorkenőolajra, minden fajta paraffinra, az útépítő és építési bitumenre csoportos fogyasztói árat állapítanak meg, és ezen olajtermékek új fajtáit az adott árucsoportra meghatározott fogyasztói árakon árusítják.

A beillesztési módszer (éppúgy, mint a csoportárak) csökkenti a fogyasztói árak számát és az árképzéssel kapcsolatos munkát a választék megújulása és bővülése esetén, valamint garantálja az árszint stabilitását. A parametrikus árképzési módszerek elterjedésével a beillesztési módszer alkalmazása szélesedni fog. Ezzel kapcsolatosan megnő a kiválasztás szerepe, hogy mely csoportba illesztik az új árufajtát. A gyakorlat azt mutatja, hogy néha az árak annak következtében emelkednek, hogy az új árut helytelenül sorolják be egyik vagy másik csoportba.

A csoportárak csak akkor megalapozottak, ha az egy árucsoportba tartozó áruk között nincs lényeges minőségi eltérés. Ha új, sokkal jobb minőségű áru jelenik meg, akkor a csoportár kiterjesztése erre a termékre megzavarhatja az árszintet és a helyes ararányokat. Ezen kívül gyengül a jobb minőségű termék előállításának anyagi ösztönzése is.

Az új termékfajta megjelenése legtöbbször új fogyasztói ár megállapítását teszi szükségessé. Ahhoz, hogy ennek során fenntartsuk az árszint stabilitását, szigorúan tartani kell magunkat ahhoz, hogy az új termékfajta árát a hasonló cikkek kialakult árszintjéhez viszonyítva állapítsuk meg, figyelembe véve az új termékek minőségét és egyéb fogyasztói sajátosságait is. Vagyis az új áru árának illeszkednie kell az adott árucsoport kialakult ararányaihoz, és nem zavarhatja meg átlagos szintjét.

Ez mindenekelőtt a hasonló termékek megalapozott kiválasztását feltételezi, az új áru „legközelebbi rokonainak" megtalálását az áruvilágban. Hasonló árucikként olyan terméket kell kiválasztani, amely a leginkább hasonló fogyasztói ismérvekkel rendelkezik. Például az új pamutszöveteknél az egy csoportba (kartonszövet, ruhaszövet, bolyhos szövet stb.) tartozó, azonos nyersanyagfajtából készült, azonos vagy közelálló fonalszámú, azonos gyártástechnológiával és kikészítési móddal előállított, azonos vagy közel azonos szövetsűrűségű termékek; az új hús- és tejtermékeknél az azonos termékcsoport termékei (marhahús konzervek, félfüstölt kolbászok, ömlesztett sajtok stb.), amelyek a minőség, a receptúra, a gyártástechnológia szempontjából legközelebb állnak egymáshoz.

Az új termék árjegyzékben található „legközelebbi rokonát" gyakran nem lehet alapul venni az összehasonlításhoz: a hasonló termékre vagy

olyan magas (alacsony) ár van megállapítva, ami zavarná a csoport átlagos árszintjét, vagy az árjegyzékben „holt ár" szerepel, olyan termékek ára, amelyeket már régen nem termelnek, vagy soha nem is termeltek. Ezért az első szakaszban gazdaságilag elemezni kell a hasonló termék kiválasztásának megalapozottságát, mielőtt azt összehasonlítási alapul vennénk. Ott, ahol ez lehetséges, célszerű termékcsoportok szerinti parametrikus ársort alkotni, hogy megtaláljuk az új termék legközelebbi szomszédait, amelyek meghatározzák fogyasztói árának alsó és felső határát.

Az új gyártmányok árának kialakításánál a második szakaszban történik az új és összehasonlítási alapul szolgáló termék közötti minőségi eltérés meghatározása és közgazdasági értékelése. A munkának ez a szakasza a legnehezebb, hiszen a közszükségleti cikkek fogyasztói sajátosságai rendkívül különbözőek és sokfélék. Amikor az új termék minőségi különbségeit és fogyasztói sajátosságait vizsgáljuk az összehasonlítási alapul vett termékhez képest, akkor a következőket kell figyelembe venni:

– azokat a minőségi paramétereket, amelyek az adott áru felhasználásának hatékonyságát jellemzik a tipikus fogyasztási körülmények között (például a ruhák vagy cipők viselési tartama, a szövetek gyűrődése és zsugorodása, a hűtőszekrények belső térfogata, a mélyhűtő hőmérséklete és kiegészítő felszerelések);

– az egészségre ható minőségi paramétereket (a szövetek és kötszövött áruk higiéniai tulajdonságai, az élelmiszerek minősége, motorkerékpároknál és mopedeknél a levegőszennyezés mértéke a kipuffogó-gázokkal, a hűtőszekrények működése során keltett zaj stb.);

– a termékek esztétikai megjelenését, divatosságát stb. kifejező minőségi paramétereket (ezeket általában szakértői becsléssel állapítják meg).

A minőségi mutatóknak ez a három csoportja együttesen hat a keresletre. Ezeket figyelembe kell venni az árképzésnél is, habár értékelésük és figyelembevételük módszerei jelentősen eltérhetnek.

Viszonylag egyszerű meghatározni az új és a korábban gyártott termék felhasználásának hatékonyságát jellemző mutatók különbségét (a minőségi mutatók első csoportja). Ezek a különbségek is alapul szolgálnak az új termék fogyasztói sajátosságainak értékeléséhez és árának meghatározásához. A minőségi mutatók második és harmadik csoportját célszerű figyelembe venni akkor, amikor meghatározzák az új termék konkrét fogyasztói árának eltérését az alapártól. A minőségi mutatók harmadik csoportjának specifikuma az, hogy egyrészt a különböző em-

bereknek a fogyasztói tulajdonságokkal kapcsolatos szubjektív értékelései eltérőek, másrészt pedig a divat változékonysága.

A divatos fazonú, új konstrukciójú, eredeti formájú, jobb anyagokból és nyersanyagokból készült termékekre átmenetileg (egy évig terjedő időtartamra, a kiváló áruknál két évig terjedően) magasabb termelői és fogyasztói árat állapítanak meg. Ezt a rendszert jelenleg terjesztik ki az újfajta szövetekre, konfekció- és kötszövött árukra, cipőkre és bútorokra. Az időlegesen megállapított és az egyidejűleg meghatározott állandó ár közötti különbséget az új termék termelésbe vételével kapcsolatos többletköltségek fedezésére, valamint a vállalati dolgozók anyagi ösztönzésére és olyan alap képzésére fordítják, amely megtéríti a kereskedelemnek az átmeneti árak megszűnéséből fakadó veszteségét.

A jobb minőségű termékeknél – amelyek iránt megnövekedett a lakosság kereslete – a magasabb árak átmeneti alkalmazása nem mond ellent az árstabilitás elvének. Ezek az árak azt tükrözik, hogy a fogyasztók magasabbra értékelik az új, divatos áruk minőségét. Ezért az átmenetileg magasabb árak megállapításának rendszerét ki lehetne terjeszteni más olyan árucsoportokra is, amelyek ki vannak téve a divat változásának. Ugyanakkor azt a rendszert, hogy az újdonságokra magasabb árakat alkalmazunk, ki kellene egészíteni azzal, hogy a divatjamúlt, elavult termékekre árengedményt állapítunk meg. Ezt elsősorban meghatározott ideig tartó szezonális kiárusítások révén lenne célszerű megoldani, nem pedig az elavult termékek időszakonkénti leértékelésével, ahogyan ez a jelenlegi gyakorlatban szokásos.

Ha az értékesített új termékek minősége rosszabb, mint azé a mintapéldányé, amelynek alapján a fogyasztói árat megállapították, ez gyakorlatilag az új termék drágulását jelenti: a vásárló nem teljes értékű áruért fizeti azt az árat, amelyet a magasabb minőségű termékre állapítottak meg. Az ilyen tények – bármi legyen is az okuk, amivel ezt magyarázzák (a receptúrában előírt minőségű nyersanyag hiánya vagy elégtelensége, anyagtakarékosság stb.) – az árképzés jelenlegi rendjének durva megsértését jelentik és súlyos károkat okoznak, megrendítik a lakosság bizalmát az áruk minősége iránt.

A burkolt áremelések ellen szigorúan fellépnek mind az árképző, mind a szabványügyi szervek. Olyan rendszert állapítottak meg, amely szerint a vállalatoknak azt a megtakarítást, amit a drágább nyersanyag olcsóbbal való helyettesítésével érnek el, be kell fizetniük a költségvetésbe. A fogyasztók számára azonban az árszint ebben az esetben mégis magasabb

marad. Ahhoz, hogy az árszint stabilitását megőrizzük, az ilyen esetekben a terméket az alacsonyabb minőségi osztályú árunak megfelelő áron kellene értékesíteni, árengedményt kellene megállapítani, ha az áru minősége nem éri el a műszaki dokumentációban meghatározott minőségi normatíva határát.

Egyidejűleg célszerű erősíteni a gazdasági szankciókat azokkal a vállalatokkal szemben, amelyek árdrágítást követnek el azáltal, hogy az ármegállapítás alapjául szolgáló mintapéldányhoz képest rosszabb minőségű árut termelnek. A szövetségi, köztársasági és helyi árképző szerveknél olyan részlegek létrehozása, ahol az új közszükségleti cikkek sajátos mintapéldányát őrzik, elősegíti az ár és a minőség megfelelésének ellenőrzését.

Az új termékek árának megállapításánál – ha az a hasonlóság elvéből kiindulva történik – a legbonyolultabb probléma az új és a már régebben termelt áruk fogyasztói sajátosságainak és termelési költségeik összehasonlítása. Ennek során két végletet kell elkerülni.

Egyrészről helytelen lenne az árakat közvetlenül az új termék önköltség-kalkulációja alapján megállapítani, hozzáadva a normatíva szerinti nyereséget és az adott árucsoportra megállapított forgalmi adót. Ez a gyakorlat általában az új termékek árszintjének emelkedéséhez, a megalapozott értékviszonyok megsértéséhez vezetne, minthogy az új terméket előállító vállalatok egyéni önköltsége rendszerint magasabb, mint a már régebben termelt áruké. Ezért az új termék árának megállapításánál döntő szerepe a hasonló terméknek van, amely sajátos társadalmi normatívát képez, behatárolva az új áru árszintjét.

Másrészről hibás volna általában figyelmen kívül hagyni az új és a korábban előállított termék termelési költségeinek különbségét, nem számolva a kalkulációval.

Magát a minőségi különbséget gyakran a minőség javításához társadalmilag szükséges ráfordításokból kiindulva értékelhetjük. A kitermelő ipartól és a mezőgazdaságtól eltérően – ahol a termékek minőségi különbségét gyakran természeti és nem a munkaráfordításokkal arányos tényezők határozzák meg – a feldolgozó ágazatokban az áruk minőségének javítása több nyersanyag-, alapanyag- és segédanyag-ráfordítást és több munkát igényel. Hogy a vállalat érdekelt legyen a jobb minőségű termék előállításában, az árakban a többletköltségeknek meg kell térülniök (társadalmilag normális mértékben), és biztosítaniuk kell a nyereség növekedését (a megengedett határok között).

Ha az összehasonlítási alapot mechanikusan vesszük – a ráfordítások eltérésének figyelembevétele nélkül –, akkor ellentmondás keletkezhet az áru termelése és a kereslet változása között. Az ipar nem lesz érdekelt abban, hogy áttérjen az új modellekre, a divatos árukból hiány keletkezik, miközben másokból felesleg lesz (az elavult fazonokból).

A kalkulációk gondos elemzése, a termék önköltségi normatíváinak megállapítása a termelés tipikus feltételei között – ezek jelentik az új termékek ármegállapításának alapját a következő módszereknél: a normatív különbségek módszere (például amikor az új cipőfajta árát úgy határozzák meg, hogy a hasonló termék árjegyzéki árát növelik vagy csökkentik azzal az összeggel, amit az árjegyzékben az egymástól ugyanazon ismérv szerint különböző más termékekre előírányoznak); a normatív módszer (az anyag- és munkaráfordítások, a közvetett költségek, valamint a hasonló áruk fogyasztói árának megállapításánál alkalmazott tisztajövedelem-normatívák alapján).

Aligha alkalmazható azonban a normatív módszer ott, ahol az új termék önköltség-kalkulációjában figyelembe veszik a termelésbe vételével kapcsolatosan átmenetileg megnövekedett ráfordításokat. Azokban az ágazatokban (különösen a nehéziparban), ahol műszaki fejlesztési alapot képeznek, célszerű az időszakosan magasabb költségeket ebből az alapból fedezni, az árat pedig az új termék előállításának második (sőt néhány esetben harmadik) évében jelentkező önköltség alapján megállapítani. Ott, ahol ilyen alappal nem rendelkeznek (például a könnyűiparban), azoknál az áruknál, amelyekre forgalmi adót állapítanak meg, sokkal szélesebb körűen alkalmazni lehet a forgalmi adó időleges csökkentését.

Meg kell vizsgálni azt a lehetőséget is, hogy egyes közszükségleti cikkeket termelő iparágban hozzanak létre speciális központi termelésfejlesztési alapot. Ez lehetővé tenné, hogy csökkenjen az új termékek termelői és fogyasztói áremelkedésének veszélye, növelné a vállalatok érdekeltségét az új termékek bevezetésében. A termelésfejlesztési alapból (amelyhez hozzájárulást ágazatonként és termékcsoportonként a termelésbe vétel költségeinek eltéréséből kiindulva differenciálni kellene) meg lehetne téríteni a vállalatok átmenetileg magasabb ráfordításait, valamint kompenzálni lehetne az új termék gyártására való áttérésből fakadó nyereségcsökkenést is. Ez az alap a fogyasztói árstabilitás biztosításának fontos eszközévé válhatna.

Ily módon az új – de már meglevő árucsoportot kiegészítő vagy bővítő – termékek fogyasztói árának kialakításánál a stabil fogyasztói árszint

biztosításának legfőbb módszere az analógia módszere, összekapcsolva az új és a hasonló termék normatív termelési ráfordításainak elemzésével.

Másképpen kell megközelíteni az olyan, *elvileg új közszükségleti cikkek* fogyasztói árának kialakítását, amelyeknek nincs közvetlen analógiájuk. Újdonságuk foka szerint ezeket két csoportba oszthatjuk:

1. Már ismert szükségletek kielégítésére szolgáló áruk, amelyeket azonban újfajta nyersanyagból, vagy elvileg új technológia alapján készítenek, ami a korábban termelthez képest lényegesen megváltoztatja az új termék termelési költségeit és fogyasztói sajátosságait (például szövetek és konfekcióáruk műanyagokból, félvezetős televíziók stb.). Az adott esetben új helyettesítő termékekről van szó, és ezek hasonmását az adott szükségletet kielégítő termékek között megtalálhatjuk, viszont az új és hasonló termék összehasonlítása és a fogyasztói árszint meghatározása sokkal bonyolultabb.

2. Elvileg, alapvetően új, az országban először termelt és új szükségletet kielégítő áru. Itt analógia kiválasztásáról csak nagyon erőszakolt módon lehetne beszélni, például a hűtőszekrényt összehasonlítva a jégveremmel, a porszívót a seprűvel, a televíziókészüléket a mozival stb.

Az elvileg új termékek megjelenése viszonylag ritka jelenség. A tudományos-technikai forradalom fejlődésével azonban megjelenésük lehetősége növekszik, és feltétlenül számolnunk kell az ilyen áruk önköltsége és fogyasztói ára alakulásának sajátosságaival. Az elvileg új áruk körét be kell határolni, másként olyan új termékek árának emelésére használhatják fel, amelyek csak modifikációi a már eddig is termelteknek és van közvetlen analógiájuk.

Míg a már termelt áruk új változatainak megjelenésénél arról van szó, hogyan őrizzük meg az adott árucsoport kialakult fogyasztói árszintjét, addig az elvileg új áruk megjelenésénél lényegében véve új árucsoport alakul ki, és a fő feladat az, hogy megalapozottan határozzuk meg az új árucsoport árszintjét. Ha az áru ára túl alacsony, a vállalat az adott áruból mutatkozó hiány ellenére sem lesz érdekelt a termelésben, ha pedig az árak túl magasak, az új cikk iránt csak korlátozott lesz a kereslet, ami gátolja termelésének fejlődését és a költségek csökkenését.

Az elvileg új áruk árait természetesen nem lehet anélkül megállapítani, hogy ne vegyük figyelembe a rokon árucsoportok árszintjét (különösen a helyettesítő termékeknél). Az elvileg új áruk termelési költsége és kereslete azonban sokkal nagyobb szerepet játszik, mint a már termelt áruk új változatai árának kialakításánál.

Az elvileg új helyettesítő termékek (kötszövött áruk újfajta nyersanyagból, elvileg új külső formában vagy új technológiával készült; új működési elven alapuló, új konstrukciójú vagy új anyagok felhasználásával készült mosógépek stb.) fogyasztói árát a rendeltetése és minősége szerint legközelebb álló analóg termék árszintjéből kiindulva határozzák meg, figyelembe véve fogyasztói sajátosságaik különbségeit. Ennek folyamán azonban mélyrehatóan elemezni kell az új termék fogyasztói sajátosságait, termelési költségeit és várható keresletét.

Így az elvileg újfajta hűtőszekrények, mosógépek, ventillátorok fogyasztói árának meghatározásánál szakértői bizottság véleményét kérik ki (a bizottság az ipar és a kereskedelem dolgozóinak képviselőiből, tudományos intézetek megbízottaiból áll) az új termék minőségéről, a korábban kibocsátott, előirányzott termelési volumentől való eltéréséről, a várható lakossági keresletről, a hasonló áruk külföldi árarányairól stb. Az elvileg újfajta szövetek, kötszövött áruk, cipők fogyasztói árának megállapítását megelőzően elemzik az ágazati minisztérium által a laboratóriumi vizsgálatok eredményéről, a próbaviselésről szolgáltatott adatokat, a szakértői bizottság véleményét, valamint a hasonló termékek külföldi árarányaira vonatkozó adatokat.

Amikor az elvileg új termékek árszínvonalát megállapítjuk, figyelembe kell venni azokat a feladatokat, amelyeket a fogyasztói árpolitikának meg kell oldania. Ide tartozik elsősorban az a feladat, hogy az árak aktívan hassanak a közszükségleti cikkek termelési és fogyasztási struktúrájára. Az elvileg új termékek árának meg kell tériteniök a normatív termelési költségeket és biztosítaniok kell a termelő vállalat normatív nyereségét.

Míg a már gyártott áruk változatát jelentő cikkek árának meghatározásánál néhány esetben az új termék még veszteséges is lehet (amikor ilyen árszint alakult ki az árucsoport egészére), addig az új árucsoportok árszintjének kialakításánál semmi szükség sincs arra, hogy növeljük a veszteséges cikkek számát. Ellenkező esetben ugyanis az ipar nem lesz érdekelt e cikkek termelésében. Itt lényegében az elvileg új termékek alsó árhatáráról van szó.

Ez alól a szabály alól azonban lehet kivétel. Az új termékfajta kezdetben drágább annál, amelyet helyettesít (például a műbőr a valódi bőrnél), vagy az elvileg új, új szükségleteket kielégítő áru az első időben drága (például a színes televízió), a kibocsátásuk első időszakában viszont teljesen indokolt lehet olyan fogyasztói árak megállapítása, amelyek nem

térítik meg teljesen a kezdeti magas költségeket. Ezáltal lehetővé válik a fogyasztók megnyerése, a termelés jelentős bővítése, a költségek csökkentése és végső fokon a kezdeti veszteségek könnyűszerrel kompenzálhatók.

Az elvileg új helyettesítő termékekre ki lehet számítani a felső árhatárt is, amelynek biztosítania kell, hogy az új és a hagyományos helyettesítő termékek felhasználása egyformán kedvező legyen. Az elvileg új, helyettesítő termék kibocsátásának első időszakában az ár viszonylag magasabb lehet a hagyományos helyettesítő termék áránál, a divat, az áruszűke és más, az új termék iránti megnövekedett keresletet biztosító tényezők figyelembevételével. Ebben az esetben a fogyasztói árstruktúra az önköltség és a normatív nyereség mellett helyettesítési különbözeti jövedelmet is tartalmazhat (ha az új terméknél a termelési költségek egységnyi hasznos hatásra számítva alacsonyabbak, mint a hagyományos helyettesítő terméknél) és bizonyos felárat a termék divatossága, eredetisége, korlátozott mennyisége stb. szerint.

Az új termék viszonylagos drágulása azonban nem lehet jelentős (másként a kereslet áttevődik más árukra), és nem lehet hosszan tartó. Amint bővül a termelése és elvész az „újdonsági hatás", csökkenteni kell az árucsoport árszintjét, hogy végső fokon a fogyasztónak viszonylag kevesebbe kerüljön a hagyományos terméknél. Ezáltal a fogyasztói árak aktívan befolyásolni fogják a fogyasztási struktúra alakulását, ösztönzik azon áruk keresletét, amelyek a tudományos-technikai forradalom eredményeinek a termelésben való alkalmazása révén jöttek létre.

Az új áruk piacának bővülése új lehetőségeket nyit termelésük fejlesztése és a társadalmilag szükséges munkaráfordítások csökkentése számára. A fogyasztási cikkek termelésében a technikai haladás alapján elért hasznos hatás megoszlik majd a termelők és a fogyasztók között, mind a lakosság, mind az állam számára pótlólagos eredményt biztosítva.

Az elvileg új termékek árképzési módszertanában figyelembe kell venni a cikkek szociális jelentőségét is. Ha olyan új termékcsoportról van szó, amelynek vásárló közönsége viszonylag szűkkörű és magas jövedelmű lesz, akkor a fogyasztási ár tisztajövedelem-normája, következésképpen az árszint is viszonylag magasabb lehet. Más eset az, amikor új tömegfogyasztási cikkcsoport alakul ki, amelynek fogyasztását az alacsony és a közepes átlagjövedelemmel rendelkező személyek körében kell ösztönözni. Itt az ár tisztajövedelem-szintjének minimálisnak kell lennie.

Mindeddig olyan árufajta-változatokról vagy elvileg új termékekről

volt szó, amelyek mint egészen új termékek jelennek meg, amelyeket a Szovjetunióban először termelnek. Az ilyen áruk árát főként a Szovjetunió Minisztertanácsának Állami Árbizottsága határozza meg. A közszükségleti cikkek jelentős részét azonban helyileg – a szövetségi és autonóm köztársaságokban, körzetekben, köztársasági jogú városokban – megállapított fogyasztói árakon adják el. Ebben az esetben az új termékfajták fogyasztói árának megállapításánál további problémák és nehézségek támadnak: össze kell egyeztetni az ország különböző körzeteiben termelt és gyakran egyazon áruházban, vagy egymáshoz közeli üzletekben árusított áruk árszintjét (árkoordináció); meg kell alapozni és fenn kell tartani a helyi áruk, emléktárgyak stb. árszintjének stabilitását stb.

Az új árunak – amelynek fogyasztói árát a köztársasági vagy a helyi árképző szerveknek kell megállapítaniuk – ikerpárja lehet más köztársaságokban, körzetekben, és lehetnek szomszédos árucsoportjai az adott köztársaságban (körzetben). Ha az árat a hasonló cikk árával pontosan egyező mértékben állapítják meg – vagyis a más területen, köztársaságban termelt „ikerpárjának" megfelelően – ez megzavarhatja az adott áru alapvető tömegének termelési vagy fogyasztási helyén a hasonló vagy rokoncikkek árához való viszonyát. Ha viszont a hasonló áru saját körzetében érvényes árából indulunk ki, akkor zavar keletkezhet az azonos áruk árában a különböző körzetekben. Különösen kellemetlen, amikor az ilyen áruk egy eladási helyen találkoznak.

Az egyfajta termékek közül azon analóg cikk kiválasztásának, amelynek alapján más körzetekben megállapítják a fogyasztói árat, közgazdaságilag megalapozottnak kell lennie. A fogyasztói árszintben (és a szolgáltatások díjszabásában) léteznek olyan eltérések, amelyeket természeti és szállítási tényezők, az áruk termeléséhez és eladásához társadalmilag szükséges munkaráfordítások különbözősége (helyi vagy regionális értékük) indokolnak. Az ilyen különbségeket nem lenne helyes figyelmen kívül hagyni. Ezért az analóg cikkeket mindenelőtt a szomszédos területekről és köztársaságokból kell kiválasztani, amelyek termelési feltételei megközelítőleg azonosak.

A nemzeti jellegű árucikkek és ajándéktárgyak jellemző vonása termelésük és eladásuk helyhez kötöttsége. Amikor ebben a csoportban jelentkeznek új áruk, akkor az adott körzetben a hasonló árukra érvényes fogyasztói árszintet veszik alapul.

Ily módon a gyakorlat hatékony módszereket dolgozott ki, amelyek lehetővé teszik a fogyasztói árszint stabilitásának fenntartását az áru-

választék megújulása és az árucikkek minőségének változása esetén is. Sok bonyolult kérdés vár azonban még megoldásra (különösen az olyan áruknál, amelyek árát a köztársaságokban és helyileg állapítják meg). Szélesebb körben kell bevonni a tudományos szakembereket az új közszükségleti cikkek fogyasztói árának felépítésére és koordinációjára vonatkozó bonyolult módszertani kérdések kidolgozásába, amelyek társadalmi-politikai jelentősége rendkívül nagy.

VII / A kereslet és kínálat figyelembevétele az ártervezésben

1. Az „egyensúlyi ár" koncepciója és az áralakulás a tervgazdaságban

Az egyes áruk és árucsoportok keresletének és kínálatának viszonya egyike azon fontos tényezőknek, amelyeket figyelembe kell venni az árszintváltozások és a konkrét árak alakulásának elemzésében, tervezésében és prognosztizálásában. E tényezők értékelésénél nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az árugazdaság viszonyai között a kereslet a a szocialista vállalatok és a lakosság valóságos szükségleteit fejezi ki, a kínálat pedig a szükségletek kielégítésének eszköze.

Amikor a kereslet és a termelési arányok dinamizmusa növekszik, bővül a termelés és sok áruból telített a piac, megnő a termelés és a fogyasztás közötti „visszacsatolások" szerepe, akkor egyre nagyobb lesz annak a jelentősége, hogy hozzáértően és hatékonyan használjuk fel az árakat a kereslet és kínálat változásainak tervszerű irányítására, a párt és az állam gazdaságpolitikájának általános feladataiból kiindulva. E probléma megoldása lehetővé teszi, hogy megnöveljük a vállalatok, az önelszámoló egyesülések és a kereskedelem gazdasági felelősségét a valóságos társadalmi keresletnek örvendő termékek termeléséért és azért, hogy a lakosság változó szükségleteinek megfelelően idejében átalakítsák a termékválasztékot.

Az utóbbi években az említett tényezőknek mind nagyobb figyelmet szentelnek az árképzés gyakorlatában. Egyes színesfémek és a csillám hiánya miatt ezek termelői árát magasabban állapították meg. Az SZKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának 1965. október 4-i határozata lehetőséget adott a vállalatoknak, hogy azokat az árukat, amelyek iránt csökkent a kereslet, az árjegyzéki árnál alacsonyabb termelői áron, de a pénzügyi terv mutatóinak megváltoztatása nélkül értékesítsék.

A kereslet és kínálat viszonya azonban nem befolyásolja lényegesen

azon termelői árak szintjét és alakulását, amelyek alapján a szocialista állami vállalatok közötti termékforgalom lebonyolódik.

Sokkal inkább érezhető hatást gyakorol a kereslet és kínálat viszonya a fogyasztói árak alakulására. A nagy számú fogyasztónak nem adhatunk tervfeladatot valamely áru fogyasztására, sok árucikk kereslete pedig különösen dinamikus a divat hatására, így a kereslet és kínálat viszonyát nagymértékben figyelembe kell venni a konkrét áruk állami kiskereskedelmi árának megállapításánál és változtatásánál.

A főzelékfélék, a gyümölcsök, a korai burgonya árának szezonális differenciálásánál például figyelembe kell venni a felhozatal (a kínálat) alakulását és a kereslet változását az árszint függvényében. Ha a paradicsom vagy a szőlő árát például idő előtt csökkentjük, áruhiány keletkezik, megnőnek a boltok előtt a sorok. Ha pedig az árcsökkentés későn történik vagy nem kielégítő mértékű, akkor a termékek egy része esetleg nem értékesíthető és megromlik. Másik példa: a lakosság körében nagy keresletnek örvendő, jó minőségű árufajtáknál átmenetileg magasabb termelői és fogyasztói ár megállapítása. A lakossági keresletet figyelembe veszik az importált áruk kiskereskedelmi árának megállapításánál is.

Az egyes árucsoportonkénti árcsökkentésnél különösen fontos a kereslet árfüggésének helyes megítélése. Ha az árcsökkentés nem elég nagy mértékű, akkor nem vezet a kereslet növekedéséhez és a normán felüli árukészletek felszívásához. Ha viszont túlzottan csökkentjük az árat, ez áruhiányt okozhat.

Következésképpen a kereslet és kínálat viszonya bizonyos hatást gyakorol az árszintre és az áralakulásra, ezt a tényezőt pedig az árképzésnél, különösen a fogyasztói árak és a szolgáltatási díjtételek kialakításánál figyelembe kell venni.

Hiba lenne azonban e tényező jelentőségét eltúlozni, döntő szerepet adni neki az árképzésnél és az árak változtatásánál, valamint a kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés elérésében, amint ezt javasolják az „egyensúlyi ár" koncepciójának hívei.[1]

[1] Érdekes megemlíteni, hogy az „egyensúlyi árakról" folyó vita a szovjet közgazdasági irodalomban a húszas évek közepe táján zajlott le. J. H. Repse javasolta, hogy a fogyasztói árakat a kereslet és a kínálat egyensúlya alapján kell kialakítani (Planovoje Hozjajsztvo, 1926. 2. sz.). Hasonló nézeteket fejtett ki V. V. Novozsilov professzor is, aki a kereslet és a kínálat irányítását tartotta az árak fő funkciójának (Vesztnyik Finanszov, 1926. 2. sz.). Az „egyensúlyi árak" koncepcióját élesen bírálta cikkében N. A. Kovalevszkij (Planovoje Hozjajsztvo, 1926. 5. sz.).

N. J. Petrakov szerint például a sokféle árképző tényező mind „visszavezethető egyetlen egyre, a kereslet és kínálat viszonyának figyelembevételére... az árszínvonalat meghatározó sokféle feltétel konkrét megnyilvánulási formáját mind az egyensúlyi árban, azaz a keresletet és kínálatot kiegyensúlyozó árban találja meg".[2] Az „egyensúlyi árat" hatékony módszernek tekinti a termelés és a társadalmi szükségletek egyensúlyának megteremtéséhez: „...az ár, amelyen a késztermékét eladják, sajátos jelzés, amelyet a rendszer bemenetének adnak, és amely korrigálja az adott termék termelését... A termelő – összemérve a késztermék árát az előállítási költségekkel – bővíti (kedvező eredmény esetén) vagy szűkíti (veszteség esetén) a termék kibocsátását. Ennek eredményeképpen a termelés a társadalmi szükségleteknek megfelelően megy végbe."[3]

A kereslet és kínálat aránya csak egyike a sokfajta árképző tényezőnek. Konkrét esetekben ez a tényező az áraknak az értéktől való eltéréséhez, az árszint változásához vezethet, de nem magyarázhatja meg az árszintet. Ezt a körülményt Marx is vizsgálta és rámutatott, hogy a kereslet és kínálat viszonyát semmiképpen nem magyarázhatjuk meg, amíg nem tártuk fel azt az alapot, amelyen ez a viszony nyugszik. A döntő, az áruk árszintjét és áralakulását meghatározó tényező az áruk értéke.

Helytelen lenne, ha túlbecsülnénk az árak szerepét a szocialista gazdaság termelési arányait szabályozó mechanizmusban. A tervgazdaságban a tervfeladatok töltik be a döntő szerepet a termelési struktúra kialakításában és változtatásában. Az ár kétségkívül gyakorol bizonyos hatást (az önálló elszámoláson, a gazdasági ösztönzésen, a beruházások, az új technika, a tervezési döntések hatékonyságának értékelésén keresztül) valamely áru termelési volumenének változására, elősegítve a tervfeladatok teljesítését, illetve akadályozva azt. Ezt a hatást azonban nem szabad a legfontosabb, a döntő, s még kevésbé az egyetlen szabályozónak tekinteni.

Figyelembe kell venni a kereslet–kínálat törvénye megnyilvánulásának

Az SZKP XV. kongresszusának határozatában „Az ötéves népgazdasági terv összeállításának irányelveiről" (1927. december 19.) elutasították azt a javaslatot, hogy az árak megváltoztatásával hozzák létre az iparcikkek kereslete és kínálata között az egyensúlyt (Lásd A Szovjetunió kongresszusainak és konferenciáinak határozatai. II. köt. 526. old.)

[2] *N. J. Petrakov:* Hozjajsztvennaja reforma: plan i ekonomicseszkaja szamosztojatyelnyoszty. Miszl 1971. 39. old.

[3] Ugyanott, 71. old.

sajátosságait a tervgazdaságban. A szocialista állam a rendelkezésére álló gazdasági emelők rendszerének segítségével tervszerűen irányíthatja mind a kínálat, mind a kereslet fejlődését, megszüntetve aránytalanságukat. Az irányítás módszerei és hatékonysága nem azonosak a különböző árfajták, valamint a termelők és a fogyasztók különféle kategóriái szempontjából.

A termelési eszközök állami szektoron belüli forgalmánál a terv a *termelői árak* alapján határozza meg a legfontosabb áruk termelőit és felhasználóit, és a tervfeladatok mindkét fél (valamint a közbenső láncszem, az anyagi-műszaki ellátás) számára kötelezőek. Ebben a szférában az árakat központilag állapítják meg és nem lehet döntő szerepük a termelés és a fizetőképes kereslet szabályozásában (habár nem tagadható a termelői árak szerepe az új vállalatok, új technológiai folyamatok hatékony variánsainak a kiválasztásánál).

A termelői árak hatása valamivel nagyobb az olyan termékek termelésére, amelyeket nem terveznek központilag (például a kooperációs együttműködés során szállítandó alkatrészek, a nagykereskedelmi szaküzletekben értékesítendő termelési eszközök). Szabályozó hatást azonban itt is a termelési terv gyakorol. Az árakat néha a felek megállapodása szerint határozzák meg, azonban korlátozott jövedelmezőséggel (egyéni megrendelési árak).

Habár az áruhiány hatása a *felvásárlási árak* alakulására sokkal érezhetőbb, mint a termelői áraknál, azt a jelenlegi helyzetet azonban, hogy sok mezőgazdasági termék kereslete tartósan meghaladja kínálatát, mégis helytelen lenne a felvásárlási árak vég nélküli emelésével korrigálni. Hiszen ha a kolhozoknak vannak pénzeszközei, de nem termelünk a szükséges mennyiségben traktorokat, teherautókat, mezőgazdasági gépeket, műtrágyát stb., akkor nem bővíthetik még a rendkívül jövedelmező termékek termelését sem.

A kereslet és kínálat viszonya hatást gyakorol a *fogyasztói árak* alakulására is. A hatvanas évek második felében kedvezőtlen arány alakult ki a lakossági pénzjövedelmek emelkedése, valamint az áruk és a térítéses szolgáltatások tömegének növekedése között. Így 1961 és 1970 között a lakosság pénzjövedelmei 2,2-szeresükre nőttek, míg az állami, a szövetkezeti és a kolhozkereskedelem áruforgalma csak 1,94-szorosára emelkedett. Nagyobb lett a szakadék a lakossági pénzjövedelmek és az árualap között.

A lakosság pénzjövedelmeinek növekedése, valamint az áruk és a térí-

téses szolgáltatások mennyiségének emelkedése közötti eltérés kétségkívül gyakorolt némi hatást a fogyasztói árak mozgására (mind közvetlenül, mind közvetve). Az állami kiskereskedelmi árindexek azonban lényegében változatlanok maradtak.

Az állami kiskereskedelmi árindex változatlansága mellett emelkedett azoknak az élelmiszereknek az ára, amelyek kereslete meghaladta kínálatukat, és áremelés történt a vendéglátóiparban is. A legfontosabb cikkek állami kiskereskedelmi árának viszonylagos stabilitása azt mutatja, hogy a szocialista állam még kedvezőtlen piaci konjunktúra esetén is képes az ármozgások irányítására. Csupán a kolhozpiacon – ahol az állam csak közvetve lehet hatással az árak alakulására – emelkedtek csaknem szakadatlanul az árak az 1961–1971-es években.

A szocialista gazdaságban az árak nem lehetnek a termelés és a forgalom automatikus szabályozói, hiányzik a függvénykapcsolat az árszint és a jövedelmezőség, valamint az ágazatok és egyes termékfajták termelésének fejlődése között, a kereslet és kínálat viszonya és az árak alakulása között. A legfőbb termelési arányokat, a felhalmozási alap felosztását az állam határozza meg a tervekben, az ármegállapítás központilag történik. Az árszint és az árarányok bizonyos hatást gyakorolhatnak és gyakorolnak is a konkrét áruk termelésére, a termékválasztékra (olyan mértékben, amilyenben azt nem írják elő a tervek). Ezek hatását azonban helytelen volna túlértékelni.

Az „egyensúlyi ár" koncepciójának hívei közül néhányan azt javasolják, hogy „teljes egészében bízzuk rá az állami kiskereskedelem dolgozóira az általuk realizált összes áruk árának kialakítását", az ágazatok között a beruházásokat az árak és a jövedelmezőség szintjétől függően osszuk el. Ennek eredményeképpen – mondják – „a magasabb (a folyó ráfordításokhoz képest magasabb) fogyasztói árszintű termékekre viszonylag több beruházás jut majd, mint az alacsonyabb fogyasztói árszintű termékekre".[4]

Ha megfogadnánk ezeket a tanácsokat, akkor komoly mértékben meg kellene változtatni a beruházások struktúráját, csökkenteni kellene az állattenyésztési termékek, a zöldségfélék, a burgonya, a gyermekcikkek és egész sor más, az állam részére veszteséges vagy alacsony jövedelmezőségű cikk termelési befektetéseit és bővíteni kellene a szeszesitalok és a

[4] N. I. Veduta: Ekonomicseszkaja kibernetyika. Ocserki po voproszam tyeorii. Nauka i tyehnika, Minszk 1971. 218., 220. old.

dohányáruk, egyes szövetek és más olyan termékek termelését, amelyek fogyasztói ára a legmagasabb a folyó ráfordításokhoz képest.

Az árszínvonal (főként a termelői) természetesen bizonyos határok között hat a termelési struktúrára, különösen a helyettesítő termékek termelésében. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy sok árucsoportnál „eltűntek" az olcsó cikkek.

Jelenleg intézkedéseket tesznek, hogy megakadályozzák a lakosság által keresett olcsó, jó minőségű cikkek termelésének megszüntetését vagy csökkentését.

A problémát azonban nem áremeléssel oldják meg (habár így hiánycikké is válhatnak), hanem az áruválaszték tervezési gyakorlatának javításával. Nagy jelentősége van az ipar és a kereskedelem szerződéses kapcsolatainak is – a vállalatok nem szüntethetik meg vagy nem csökkenthetik a keresett, olcsó áruk termelését, mert ez szankciókat von maga után a kereskedelem részéről. A tervező szervek az ágazatok fejlődési ütemét, a beruházások struktúráját nem annyira az áruk termelésének jövedelmezőségéből kiindulva, mint inkább a fennálló termelési és személyi szükségletek, valamint az adott erőforrások mellett maximálisan lehetséges kielégítésük alapján határozzák meg.

N. I. Veduta lényegében azt javasolja, hogy a fogyasztói ár legyen a termelés szabályozója, az árak kialakítását és változtatását teljesen „az állami kiskereskedelem dolgozóira" bízva, a tervező szerveknek pedig csak tájékozódniuk kell a tervidőszakban várható vagy tényleges „egyensúlyi árakról".[5]

Teljesen nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között a tervező szervek nem képesek megtervezni (még kevésbé hosszú távra) sem az értékesítés volumenét, sem a termelési arányokat. Minthogy a végtermékek legnagyobb része kikerül a tervezés szférájából, gyakorlatilag lehetetlenné válik az egész népgazdaság fejlődésének tervszerű irányítása.

A szocialista állam azonban nem mondhat le sem az egész népgazdaság fejlődésének tervszerű irányításáról (beleértve a közszükségleti cikkek termelését is), sem a központi ármegállapításról. Az államnak bizonyos határok között módjában áll az áruk keresletének irányítása is – a lakossági pénzjövedelmek meghatározásával, meghatározott ararányok fenntartásával, egyes áruk és szolgáltatások fejlődési ütemének gyorsításával

[5] Lásd ugyanott, 221. old.

vagy lassításával, a reklám és más ízlés- és szükségletformáló eszközök felhasználásával.

Figyelembe kell venni azt is, hogy amikor sok cikkből hiány van, az „egyensúlyi árakra" való áttérés lényegében állandó áremelkedést jelentene (kezdetben a fogyasztói árakét, majd azután minden más árét is).

A fogyasztói árak emelkedése a pénz vásárlóerejének csökkenéséhez vezetne, ami jelentős béremelést tenne szükségessé. Ez azután az iparban és a mezőgazdaságban a termelési költségek növekedését, majd a termelői és a felvásárlási árak emelkedését idézné elő. Ilyen útra természetesen nem léphetünk.

Az áremelést nem szabad mindenható eszköznek tekinteni az áruhiány és a szolgáltatások szűkössége megszüntetésében (habár kivételes esetekben az állam kénytelen ilyen intézkedéseket is alkalmazni). Normális körülmények között van más, hatékonyabb és a szocialista társadalom természetének jobban megfelelő eszköz is az áruhiány megszüntetésére és a gazdaság egyensúlyának biztosítására: a hiánycikkek termelésének tervszerű bővítése és az elavult termékek gyártásának megszüntetése.

Ily módon az „egyensúlyi árak" koncepciója lényegében ellentmond a fogyasztói árstabilitás és -csökkentés politikájának, a gazdasági folyamatok – közöttük az áralakulás – tervszerű irányítása megszilárdításának. Más árképző tényezőkkel szoros kapcsolatban és egységben a kereslet és kínálat figyelembevétele ugyanakkor lehetővé teszi, hogy az ármozgások tervszerű központi irányításában tekintettel legyünk az áruk termelésének, értékesítésének és felhasználásának különböző feltételeire.

2. A kereslet és kínálat figyelembevétele a perspektivikus ártervezésben

Amikor kidolgozzuk az árrendszer fejlesztésének távlati tervét, vizsgálni kell a termelésben és a forgalomban kialakult aránytalanságok áralakulásra gyakorolt hatását, valamint annak lehetőségét, hogy az árakat felhasználjuk az aránytalanságok mérséklésére vagy megszüntetésére.

A közeljövőben sok nehézipari termékcsoportnál továbbra is lesznek hiányok. Ez elsősorban a fűtőanyag-energetikai ágazatok termékeire, sok fémre és fémtermékre, vegyipari termékekre, néhány építőanyagra, valamint egyes cellulóz- és papíripari cikkekre vonatkozik.

Az áruhiány felszámolását azonban aligha lenne helyes a termelői árak felemelésével megoldani. 1967-ben jelentősen emelték a fűtőanyagok, a villamos energia, a hengereltáru árát és a tapasztalatok azt mutatták, hogy a hiány nem csökkent, hanem nőtt. Mindenekelőtt a termelés gyorsított fejlesztésére, a beruházások célirányos elosztására, a termelési struktúra idejében történő megváltoztatására van szükség, a társadalom változó szükségleteinek és a tudományos-technikai haladás eredményeinek megfelelően.

A termelői árrendszernek elő kell segítenie a progresszív változásokat a termelés és a termelő fogyasztás struktúrájában, kedvezőbb gazdasági feltételeket teremtve az új, hatékonyabb termékek bevezetéséhez és hátrányossá téve az elavult cikkek gyártását. Ezt nem lehet az „egyensúlyi árak" segítségével elérni, amelyek a felhasználók számára mind a szűkösen, mind a nagy bőségben rendelkezésre álló termékeknél egyforma előnyt biztosítanak. A kereslet és kínálat abszolút egyensúlya minden árufajtából – ez olyan állapot, amely elérhetetlen, de nem is kívánatos a fejlődő gazdaságban.

Ha elsősorban az új, haladó termékek termelői ára csökken ez elősegíti keresletük növekedését, felhasználási szférájuk bővülését. Ezt a megállapítást a műanyagok és a szintetikus szálak példájával illusztrálhatjuk, amelyek között ma még sok a hiánycikk. Vannak olyan javaslatok, hogy emeljük fel a műanyagok árát, hogy a felhasználásukat a leghatékonyabb alkalmazási szférákra korlátozzuk. Ilyen módon azonban nem ösztönöznénk eléggé az új, haladó nyersanyagok elterjedését, alkalmazási szférájának bővülését, és ezzel gátolnánk az ágazat gyors fejlődését.

Ezért a gyakorlatban rendszeresen csökkentettük a műanyagok és szintetikus szálak árát. A nyolcadik ötéves tervben a szintetikus szálak és műanyagok termelői árindexe 14%-kal, a műanyagtermékek, az üvegszálas anyagok, a plasztiküvegek és az ezekből készült termékek árindexe 13%-kal csökkent (az egész vegyipar termelői árszintjének változatlansága mellett). A kilencedik ötéves terv első három évében a szintetikus szálak és a műanyagok termelői ára 7%-kal, a műanyagtermékek, az üvegszálas anyagok és a plasztiküvegek, valamint az ezekből készült termékek ára 11%-kal csökkent.

Nagy jelentőségű a kereslet és kínálat figyelembevétele a közszükségleti cikkek és a lakossági szolgáltatások perspektivikus ártervezésénél. Mint már említettük, a hetvenes évek elején aránytalanság alakult ki a

pénzjövedelmek, valamint az áruk és a térítéses szolgáltatások termelésének növekedése között.

Az SZKP XXIV. kongresszusának beszámolója kiemelte: különösen fontos, hogy kielégítsük a lakosság növekvő fizetőképes keresletének megfelelő élelmiszer és iparcikk, valamint szolgáltatási ellátását, hangsúlyozta továbbá, hogy e problémát a fogyasztói árstabilitás fenntartása mellett kell megoldani. „A piac közszükségleti cikkekkel való ellátásának nagy és bonyolult feladatát az állami fogyasztói árak stabilitása mellett és – a szükséges gazdasági előfeltételek létrehozásának mértékében – bizonyos árufajták árának leszállítása mellett kell megoldani."[6]

Tekintsük át, melyek a fő útjai az áruk és a térítéses szolgáltatások termelése, valamint a lakosság fizetőképes kereslete között kialakult aránytalanságok megszüntetésének, a fogyasztói árak stabilitásának fenntartása és egyes árucsoportoknál az árak fokozatos csökkentése mellett.

1. Az áruk és a térítéses szolgáltatások termelésének a lakossági pénzjövedelmek növekedését meghaladó üteme. Ezt a XXIV. kongresszus beszámolója is kiemelte.

Az 1971–1975. évi népgazdaságfejlesztési terv a lakossági pénzjövedelmek 41%-os (78 milliárd rubel), az állami és szövetkezeti kiskereskedelmi áruforgalom 42%-os (64 milliárd rubel), a térítéses lakossági szolgáltatások 46%-os (8 milliárd rubel) növekedését irányozza elő.[7]

2. A közszükségleti cikkek termelési struktúrájának megváltoztatása a nem-mezőgazdasági nyersanyagokból készült termékek termelésének, valamint a megnövekedett keresletnek örvendő szolgáltatások gyorsított ütemű fejlesztésével.

A szovjet emberek szükségleteinek változásával minőségileg megváltozik a kereslet struktúrája: viszonylag csökken az élelmiszerek keresletе (miközben az árucsoporton belül nő az állati termékek részaránya) és megnő a kereslet a tartós fogyasztási cikkek és a szolgáltatások iránt. Így 1961 és 1972 között a kenyér és más sütőipari termékek fogyasztása 10%-kal, a burgonyáé 15%-kal csökkent, míg a húsfogyasztás 27, a tej és tejtermékek fogyasztása 18, a tojásé 59, a cukoré 38, a zöldségféléké 14, a gyümölcsöké 73%-kal nőtt. Ugyanezen időszakban a 100 családra jutó televíziók száma 8-szorosára, a hűtőszekrényeké 11-szeresére, a mosógépeké 14-szeresére, a rádiókészülékeké és rádiócsöveké 1,6-szeresére nőtt.

[6] Az SZKP XXIV. kongresszusa. 64–65. old.

[7] Lásd Goszudarsztvennij pjatyiletnyij plan razvityija narodnovo hozjajsztva SZSZSZR na 1971–1975 godi. Polityizdat 1972. 285. old.

Az említett tendencia megmarad és perspektívában még erősödik. A nehézipari ágazatok egyre inkább részt vesznek a fogyasztási cikkek gyártásában és ezzel a termelésben és a fogyasztásban is nő a nemmezőgazdasági nyersanyagokból készült cikkek hányada, csökken a közszükségleti cikkek termelésének függése az időjárási viszonyoktól.

Gyors ütemben fejlődnek a térítéses szolgáltatások, különösen a lakosság mindennapi életét megkönnyítő szolgáltatások (4 milliárdról 8 milliárd rubelra, azaz kétszeresére). A térítéses szolgáltatásoknál strukturális változások is végbemennek. Így a személyi használatú járművek javítása és műszaki ellátása az öt év alatt 7,6-szeresére, a kötszövött áruk javítása 5,3-szeresére emelkedik, a kölcsönzői szolgáltatások 3,5-szeresükre, a vegytisztítások 3-szorosukra nőnek, míg a fürdőszolgáltatások mindössze 19%-kal, a mértékutáni ruhakészítés 26%-kal bővül. Nagy tartalékok vannak a turisztikai komplexum gyorsabb fejlesztésére.

3. A termelendő áruk és szolgáltatások olyan választékának kialakítása, amely jobban megfelel a lakosság változó szükségleteinek; a fogyasztói kereslet struktúrájának és változásainak gondos tanulmányozása és figyelembevétele a távlati és az éves tervek kidolgozásánál; a kereskedelem befolyásának növelése a termelésre. Ennek alapján biztosítható, hogy az árukészletek növekedési üteme lassuljon. 12 év alatt (1961–1972) az árukészletek a duplájukra nőttek, 24,5 milliárd rubelről 49,7 milliárd rubelre. 1972 végén a nagy- és a kiskereskedelem árukészletei az 1972. évi állami és szövetkezeti kiskereskedelmi áruforgalomnak 28%-át tették ki.

4. Az ár- és a jövedelempolitika összeegyeztetése; intézkedések a lakossági jövedelmek növelésére annak figyelembevételével, hogy ezek az intézkedések milyen hatást gyakorolnak a termelési költségekre és a fizetőképes keresletre; a távlati és az éves tervekben az árak csökkentéséhez, valamint a fogyasztói árakban és a szolgáltatási díjtételekben kialakult aránytalanságok megszüntetéséhez szükséges erőforrások elkülönítésére.

Emellett fontos feladat az állami árfegyelem szigorú betartása, a fogyasztói árak és a szolgáltatási díjtételek indokolatlan emelésének a megelőzése.

Hatékonyabban kell befolyásolni a kolhozpiaci árak alakulását is, emelkedő tendenciájuk megszüntetése végett, negatívan hat a dolgozók reáljövedelmére azokban a körzetekben, ahol a kolhozpiac részaránya magas. E cél elérésében a gazdasági szabályozási intézkedéseknek kell

döntő szerepet játszaniuk: a hasonló árucikkek értékesítésének növelése az állami és a szövetkezeti kereskedelemben, a kolhozok és szovhozok kolhozpiaci árufelhozatalának fokozása, a fogyasztási szövetkezetek termék-felvásárlásának növelése a lakosságtól és a bizományosi kereskedelemben.

A stabil fogyasztói árszint biztosításához tehát intézkedések komplexumára van szükség, amelyek a fizetőképes kereslet, valamint az áruk és a térítéses szolgáltatások termelése között kialakult aránytalanságok megszüntetésére irányulnak, a termelés és a szolgáltatások gyorsabb fejlesztése, a struktúra javítása, a lakossági kereslet pontosabb felmérése, az ár- és a jövedelempolitika összehangolása alapján.

A fogyasztói árak fejlődésének távlati tervezésénél a különböző árucsoportokat differenciáltan kell kezelni, egyaránt figyelembe véve a költségek szintjét és alakulását, valamint a kereslet változását és árrugalmasságát.

Az alapvető élelmiszereknél a legfontosabb feladat a stabil árszint fenntartása. Mint már említettük (lásd a III. fejezet 2. pontját), ebben az árucsoportban gyakorlatilag nincsenek meg a jelentős árcsökkentés előfeltételei. A termelési költségek és felvásárlási árak több terméknél megközelítik a fogyasztói árat, sőt egyes esetekben magasabbak is. Emellett sok élelmiszerből hiány van. Ilyen körülmények között csak az egyes élelmiszerek árarányait lehet javítani.

Helytelen lenne viszont az alapvető élelmiszerek fogyasztói árának emelése, annak ellenére, hogy egyesek kereslete meghaladja kínálatukat. Ez ugyanis főleg az alacsony jövedelmű munkások és alkalmazottak, valamint a nyugdíjasok és más fix jövedelmű személyek reáljövedelmét befolyásolná. Perspektívában ebben az árucsoportban a termelés bővítése alapján a kereslet teljes kielégítéséig kell növelni a kínálatot.

A mezőgazdasági nyersanyagból készült nem élelmiszer-termékek fogyasztói árstruktúrája egészében kedvezőbb, perspektívában a kereslet telítésének és az árak csökkentésének valamivel nagyobb a lehetősége, mint az előző csoportnál. Számításba kell azonban venni az áruk és a szolgáltatások termelése, valamint a fizetőképes kereslet közötti általános aránytalanságot. Ezért minden árunál gondosan elemezni kell a piac telítettségét, a termelésbővítés lehetőségeit, a kereslet árrugalmasságát, hogy meghatározhassuk, mely áruknál, mikor és milyen mértékben lehet az árat csökkenteni.

Perspektívában a fogyasztói árak csökkentése – a változó kereslet

figyelembevételével – leginkább a nem-mezőgazdasági nyersanyagból készült közszükségleti cikkeknél lehet a legjelentősebb, amelyeket főként nehézipari vállalatok állítanak elő. Részarányuk a termelés és a fogyasztás struktúrájában nő, termelésük gyorsan fejlődik. Ezen áruk önköltsége általában csökkenő tendenciájú, magas a kereslet árrugalmassága.

Az árcsökkentés sok ilyen árunál gazdasági és társadalmi szükségszerűséggé válik. Amikor valamely árucsoport kereslete az adott árszint mellett telítődik, akkor a következő alternatíva áll előttünk: vagy a termelést csökkentjük, vagy az árat. A kilencedik ötéves tervben néhány árucsoportnál (például mosógépek, televíziók) a termelés csökkentésének tendenciája érvényesült, habár a szükségletkielégítés foka még nem tekinthető megfelelőnek.

A háztartási gépek egyes csoportjainál mutatkozó készletfelhalmozódás azonban nem oldható meg kizárólag a fogyasztói árak csökkentésével. A termelésnek sokkal aktívabban kell reagálnia a lakossági szükségletek és a kereslet változására. A mosógépek kereslete például az 1971 március elsejei árleszállítás ellenére sem nőtt érezhetően. A mosógépek termelése éppúgy meghaladja a keresletet, mint régebben, nőnek az árukészletek, az eladás két év alatt 24%-kal csökkent, a termelés pedig 43%-kal. A dolog lényege az, hogy a centrifuga nélküli mosógépek már nem adhatók el, a félautomata, az automata gépekből pedig – amelyek a magasabb ár ellenére is keresettek – keveset termelnek. Ezért a termelés szerkezetét határozottan át kell alakítani, a megváltozott keresleti struktúrának megfelelően.

Differenciáltan kell kezelni az egy csoportba tartozó különböző árukat is. Például az általános hűtőszekrény hiány mellett a kevésbé gazdaságos üzemeltetésű abszorpciós hűtőszekrények kereslete az alacsonyabb ár ellenére is telített.

Sokkal nagyobb rugalmasságra van szükség azoknak az áruknak az értékesítésénél, amelyek kereslete már telített. Jó példa erre a televíziókészülékek árcsökkentésének összekapcsolása azzal, hogy az új típus vásárlása esetén az elavult készüléket az üzletekben (minimális áron) átveszik. A jövőben ezen áruk értékesítése alapvetően úgy fog történni, hogy a tulajdonosok az elavult tv-típusokat és -modelleket kicserélik, és a cseréhez meg kell teremteni a kedvező kereskedelmi és pszichológiai feltételeket.

Olyan körülmények között, amikor felgyorsul a lakossági kereslet volumenének és struktúrájának dinamizmusa és egyre több árucsoportnál

elégíthető ki teljesen a kereslet, nagyon fontos a kereslet fejlődési perspektíváinak mélyreható elemzése, és hogy e tényezőt sokkal teljesebben figyelembe vegyük a közszükségleti cikkek termelésének, értékesítésének és árainak távlati és folyó tervezésében. Másként évről évre nagyobbak lesznek a népgazdaság abból fakadó veszteségei, hogy egyes árukból készletek halmozódnak fel, míg másokból hiány mutatkozik, hogy késve állítják át a termelést és az árakat nem csökkentik idejében.

A kereslet volumene és struktúrája különösen a nem mezőgazdasági eredetű iparcikkeknél változik gyorsan, ami az árukészletek alakulásában tükröződik. Így például a rádiók és alkatrészek készletei az 1960. évi 147 millió rubelről (67 napi készlet) 1970-ben 1310 millió rubelra (137 napi készlet) emelkedtek. Annak eredményeképpen, hogy az árucsoportnál árcsökkentést hajtottak végre és intézkedtek a kereslet teljesebb számbavételére, 1972-ben a készletek 1032 millió rubelre (100 napi készlet) csökkentek. Az elektromos cikkekből a készletek 1965 és 1972 között 262 millióról 792 millió rubelra nőttek (84-ről 124 napi készlet). Ez arra utal, hogy nem mérték fel megfelelően a lakossági szükségletek változását, és nem éltek eléggé azzal a lehetőséggel, hogy egyes árucsoportokban a fogyasztói árakat csökkentsék.

Az árcsökkentés előfeltételeit megteremti a tartós fogyasztási cikkek termelési költségének és termelői árának csökkentése is. 1973. január elsejével a hűtőszekrények termelői árát 16,5%-kal, a rádió-vevőkészülékekét 30, a televíziók és a háztartási mosógépek árát 20, a varrógépekét 12, az órákét 8, a fényképező- és filmfelvevő gépekét 9%-kal csökkentették.

Az utóbbi időben intézkedéseket tettek a kereslet szélesebb körű tanulmányozására: kialakították az e problémával foglalkozó tudományos intézmények hálózatát, speciális tárcaközi tanácsot hoztak létre. A keresletet azonban gyakran az árakkal való kapcsolata nélkül tanulmányozzák, ami közgazdaságilag helytelen. A különböző lakossági csoportok és a különböző átlagjövedelmű családcsoportok keresletének, a különböző csoportok által vásárolt áruk és szolgáltatások átlagár adatainak sokoldalú és részletes elemzése biztosítja a szükséges kiinduló információkat ahhoz, hogy a kereslet árrugalmasságának figyelembevételével megalapozottabban tervezzük meg az áruk és szolgáltatások termelésének és árának változásait.

Ahogy megvalósul a XXIV. kongresszus által a fogyasztási cikkek termelésének növelésére előirányzott program, perspektívában egyre több

olyan árucsoport lesz, amelyből az adott árszint mellett elérjük a kereslet teljes kielégítését. Ezeknek az áruknak a többségénél a termelést és a keresletet az árak csökkentése alapján célszerű bővíteni. Az 1971–1975 ötéves tervidőszakban háromszor csökkentették az egyes árucsoportok állami kiskereskedelmi árát (1971-ben, 1972-ben és 1973-ban). Várható, hogy a jövőben még több lesz az olyan árufajta, amelynek árát keresletnövelési céllal csökkenteni kell.

Ilyen körülmények között ki kell dolgozni a fogyasztói árcsökkentés közgazdasági megalapozásának módszertanát. Jelenleg az árcsökkentéseknél csak empirikus számításokat végeznek, és sok tényezőt nem vesznek figyelembe. Ez pedig olyan téves számításokhoz és hibákhoz vezet, amelyek nem engedhetők meg a társadalmilag oly fontos és érzékeny eszköz – a fogyasztói ár – alkalmazásánál.

A fogyasztói árcsökkentés módszertanának a következőket kell figyelembe vennie:

– az adott áru vagy árucsoport árcsökkentésének előfeltételei (felhalmozott árukészletek, a termelés fejlődésének üteme és további bővítésének lehetőségei a keresletnövekedés arányában, az ár tisztajövedelemhányada, árarányok, szociális tényezők: célszerű-e az adott áru fogyasztásának növekedését ösztönözni stb.);

– az árcsökkentés lehetséges mértéke, figyelembe véve a kereslet árrugalmasságát, a keresletbővítés szükségességét és hogy mennyire tudjuk a keresletet a meglevő készletekből kielégíteni; a termelés és a behozatal fejlődését, a kínálat és a fizetőképes kereslet viszonyát az adott árucsoportnál;

– az árcsökkentés gazdasági hatása, az állam árcsökkentésből fakadó veszteségét (a termékek eladásából származó bevételek csökkenése, az árukészletek átértékelésének költségei, a forgalmi adó csökkenése stb.) összehasonlítva az állam számára az árcsökkenésből fakadó előnyökkel (annak következtében, hogy felszívódnak a készletek és csökkennek a forgalmi költségek, bővül a keresett áruk termelése és csökken az önköltségük, a nyereség és a forgalmi adó abszolút összege emelkedik az eladott árumennyiség növekedésével), valamint a lakosság ebből származó nyereségével (a különböző jövedelmi csoportok szerint). Nem szabad figyelmen kívül hagyni az árcsökkentés szociális hatását sem: javul az egyes lakossági csoportok fogyasztási struktúrája, olyan árukat vehetnek, amelyek elősegítik látókörük bővülését, kulturális-technikai színvonaluk emelkedését, életkörülményeik javulását, a szabad idő jobb eltöltését.

Az árcsökkentési variánsok számításához felhasználhatók a kereslet árrugalmassági modelljei. Ilyen modellt dolgoznak ki az Ártudományi Kutatóintézetben.[8] E modell a háztartásstatisztikai adatokra (amelyek a különböző átlagjövedelmű munkás-, alkalmazott és kolhozparasztcsaládok által vásárolt áruk mennyiségét és átlagárait jellemzik), valamint a lakosság differenciált jövedelemmérlegének adataira épül.

Néhány árucsoportra elektronikus számítógépen kísérleti számításokat végeztek. E számítások megbízható adatokat nyújtottak a kereslet arra vonatkozó közvetlen és keresztrugalmasságáról (az áru keresletének változásairól árának különböző mértékű változása esetén), valamint arról, hogy az árváltozások hatására hogyan alakulna a különböző átlagjövedelmű családok keresletének és fogyasztásának volumene és struktúrája. Ezeket a számításokat azért kell elvégezni, hogy a központi és a helyi árképző szerveknek megbízható eszközt adhassunk az árcsökkentések lehetséges mértékének és következményeinek meghatározásához.

A kereslet és kínálat viszonyát tehát figyelembe kell venni az egyes árufajták fogyasztói árcsökkentésének előkészítésénél és megvalósításánál (ha az árcsökkentésnek megvannak a szükséges gazdasági feltételei). Az árcsökkentést azonban ebben az esetben sem a kereslet és kínálat teljes egyensúlyának elérésére használjuk fel, hanem viszonyuk aktív befolyásolására, hogy a tömegfogyasztási cikkek termelési és fogyasztási struktúrájában ösztönözzük a progresszív változásokat.

[8] Lásd *B. T. Poljakov:* O priblizsennom opregyelenyii koefficientov elasztyicsnoszty i szprosza ot cen. A „Primenyenyije ekonomiko-matyematyicseszkih metodov i EVM v cenoobrazovanyii" c. gyűjteményes kötetben. Moszkva 1971. 142-154. old.

Összefoglalás

A következőkben röviden összefoglaljuk könyvünk mondanivalóját és néhány alapvető következtetés megfogalmazását kíséreljük meg.

1. A fejlett szocialista társadalomban a gazdasági fejlődés tervirányításának eszközrendszerében megnő az árak szerepe. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy szükség van a társadalmilag szükséges munkaráfordítások pontos mérőeszközére ahhoz, hogy biztosíthassuk a társadalmi termelés legnagyobb fokú hatékonyságát, másrészt azzal, hogy ennek eléréséhez nagyobb hozzáértéssel és összehangoltabban kell felhasználnunk a termelő kollektívák gazdasági ösztönzésének valamennyi eszközét.

Ebből következik, hogy a szocialista tervgazdaság elvileg összeegyeztethetetlen a spontán piaci árak rendszerével, hogy a szocialista államnak és szerveinek központilag, tervszerűen kell irányítania az árképzés és az ármozgások folyamatait. Az államnak ez a funkciója a gyakorlatban a gazdaságirányítás külön ágazatának – a tervszerű árképzés rendszerének – kialakulásával, az állami árképző szervek egységes rendszerének létrehozásával valósul meg.

Ahogyan a társadalom a kommunizmus felső foka felé halad, megfigyelhetjük az értékbeni értékelések szférájának kiszélesedését, az árrendszer további tökéletesítését. A tervárak – mint társadalmunkban a többi értékkategóriák – a szocialista termelési viszonyokat fejezik ki, és sokoldalúan fel kell használni őket a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának létrehozása érdekében.

2. Az árstatisztikai adatok elemzése azt mutatja, hogy nem létezik a feltétlen ár emelkedésének objektív törvénye. Az ármozgás általános törvényszerűsége az árszint fokozatos csökkenése, ahogy az áruk és szolgáltatások értéke a termelőerők fejlődésével csökken (az ármérce változatlansága esetén). Ugyanakkor a gazdasági élet számos tényezője az árak emelkedésének irányában hat.

A szovjet állam árpolitikája – fejlődésének minden szakaszában – arra irányult, hogy a gazdaság fejlődésének kedvezőtlen körülményei között megakadályozza az árak emelkedését (háború, a termelési arányok hirtelen felborulása stb.), a gazdasági növekedés normális feltételei között pedig stabilizálja, sőt csökkentse az árszintet. Ez a politika megfelel az érték- és ármozgások objektív törvényszerűségeinek, elősegíti a termelés hatékonyságának növelését, a dolgozók életszínvonalának emelését, a pénzforgalom megszilárdulását, és megfelel a szocializmus gazdasági alaptörvénye követelményeinek.

A Szovjetunióban az árarányváltozások hosszabb időszakot felölelő elemzése tartós tendenciákat mutat ki, melyek szerint a feldolgozóipari ágazatok termékei olcsóbbodnak a kitermelő ipar termékeihez képest, az ipari termékek a mezőgazdaságiakhoz képest, az ipari fogyasztási cikkek az élelmiszer-termékekhez képest, a nem mezőgazdasági eredetű cikkek a mezőgazdasági nyersanyagokból készültekhez képest. Az értékviszonyok változásait végső fokon az értékarányok mozgásai határozzák meg, és ezek a változások a jövőben is érvényesülnek.

3. Jelenleg és a közeljövőben az árpolitika központi feladata, hogy biztosítsa a termelői árak fokozatos, gazdaságilag megalapozott csökkentését, az állami kiskereskedelmi árak stabilitását, egyes árucikkek árának a mérséklését, valamint a felvásárlási árszint stabilizálását. Ezt a feladatot a következők teszik szükségszerűvé:

– az árak közelítése a társadalmilag szükséges ráfordítások fajlagosan csökkenő szintjéhez, az árakon keresztül történő újraelosztás mértékének csökkentése, az árarányok javítása;

– az árak aktívabb felhasználása a társadalmi termelés hatékonyságának növelésére, a tudományos-technikai haladás és a termékminőség javításának ösztönzésére, a termelési erőforrások ésszerű kihasználására;

– az árak szerepének növelése a mezőgazdasági termelés gyorsabb fejlesztésével kapcsolatos feladatok megvalósításában, a mezőgazdaság iparosításában, a termelés bővítésében és a mezőgazdasági termékek önköltségének csökkentésében;

– az árak és tarifák szélesebb körű felhasználása a lakosság reáljövedelmének szüntelen emelését célzó program megvalósításában;

– a szovjet rubel értékállandóságának biztosítása és nemzetközi jelentőségének növelése;

– az árak szerepének növelése a szovjet külkereskedelem hatékonyabbá

tételében és a KGST-tagországok szocialista gazdasági integrációjának fejlődésében.

4. Az árak alakulása mindenekelőtt a termelési költségek változásától függ. Ahhoz, hogy megteremtsük a termelői árak csökkentésének, valamint a felvásárlási és a fogyasztói árak stabilitásának a feltételeit, meg kell szüntetni a termelési és a forgalmi költségek növekedésének tendenciáját és biztosítani kell az önköltség folyamatos csökkentését. Ez utóbbi a következő tényezők alapján lehetséges:

– a munkatermelékenység emelkedésének a bérek növekedését meghaladó üteme;

– a tudományos-technikai haladás ütemének meggyorsítása és hatékonyságának növelése, az alapmegtérülés növekedése, a munkaeszközök viszonylagos olcsóbbodása;

– a fajlagos nyersanyag- fűtőanyag-, energia- és anyagráfordítások gyorsabb csökkentése;

– a termelés struktúrájának gyökeres megjavítása, a termelési koncentráció és specializáció gyors fejlesztése;

– a drágulást előidéző tényezők (a termelés természeti feltételeinek rosszabbodása, a szállítási költségek emelkedése stb.) semlegesítése a tudományos-technikai haladás hatékonyságának növelése révén.

Az önköltségmutatót helyére kell tenni a termelés hatékonyságát jellemző mutatók rendszerében (az utóbbi években nagyon háttérbe került), biztosítani kell, hogy a különböző áruk és szolgáltatások tényleges termelési és értékesítési költségei pontosabban tükröződjenek az önköltségben és az árban.

5. Az árszintre és az árak alakulására nagy hatást gyakorolnak a tisztajövedelem-normatívák, a nyereség, valamint a forgalmi adó elvonásának módjai és az ezzel kapcsolatos gazdasági ösztönzők.

A különböző tisztajövedelem-normatíváknak egységes rendszert kell alkotniok és összességében biztosítaniok kell a következő feladatok megoldását:

– a többlettermék valóságos értéknagyságának lehető legteljesebb kifejezése;

– az újratermelés bővítéséhez, a termelés technikai tökéletesítéséhez és a dolgozók anyagi ösztönzéséhez a gazdasági feltételek biztosítása;

– a termelési struktúra progresszív változásának gazdasági ösztönzése (mind népgazdasági szinten, mind az egyesülések és a vállalatok szintjén), a természeti erőforrások és a munkaerő ésszerű kihasználásának ösztön-

zése, az önálló elszámolás megszilárdulásának elősegítése és a termékek viszonylagos olcsóbbodásában való érdekeltség megteremtése.

6. Az árpolitika egyik fő feladata az árrendszer aktívabb felhasználása a tudományos-technikai haladás meggyorsítására és hatékonyságának növelésére, a minőségjavítás ösztönzésére. Emellett biztosítani kell – a tudomány és a technikai vívmányok tömegtermelésbe való bevezetésének eredményeként – a választék bővülését és megújulását, a minőség javulását. E cél elérése a következő feltételek alapján lehetséges:

– az alkalmazott tudományos kutatások és tervező-konstruktőr munkák ráfordításainak és hatékonyságának pontosabb gazdasági értékelése, az árrendszer felhasználása e munkák hatékonyságának növelésére és az eredmények tömegtermelésben való elterjesztésére;

– a limitárak rendszerének széles körű felhasználása, amelyek meggátolják a nem hatékony, nem eléggé kidolgozott konstrukciójú új termékek termelését, és garantálják az új technika viszonylagos olcsóbbodását;

– a műszaki fejlesztési alap növelése és alkalmazási szférájának kiterjesztése. Ez biztosítja az új termékek viszonylag alacsonyabb árszintjét, valamint a termelésükben és alkalmazásukban való érdekeltség növelését;

– az új termékeknél olyan árképzési módszer gyakorlati alkalmazása, amelyek biztosítják az új termék hatékonyságából származó hatás megoszlását a termelők és a felhasználók között; a megalapozott árarányok betartása a hasonló gépeknél (műszaki-gazdasági paramétereik figyelembevételével); az árszint stabilitása a közszükségleti cikkek és a szolgáltatások választékának változása esetén, az elavult termékek árának kellő időben történő csökkentése;

– a különböző felárak és árengedmények szélesebb körű felhasználása, amelyek gazdaságilag indokolt határok között ösztönzik a termékek minőségének javítását, és ugyanakkor biztosítják a jó minőség olcsóbbodását a felhasználók számára; a szabványok és az árak kölcsönkapcsolatának megerősítése.

7. A szocialista gazdaságban a kereslet és a kínálat viszonya – különösen a termelői árak szférájában – nem játszik döntő szerepet a tervárak szintjének és alakulásának meghatározásánál. A különböző termelési eszközök és fogyasztási cikkek hiányát nem áremeléssel kell megszüntetni, hanem a termelés struktúrájának tervszerű megváltoztatásával. Ugyanakkor a kereslet és kínálat viszonyát a kereslet árrugalmasságát

az eddiginél teljesebben kell figyelembe venni a perspektivikus és a folyó ártervezésben, a különböző termékek fogyasztói árcsökkentésének megalapozásánál, a gyümölcsök, a zöldségfélék, az új burgonya árának szezonális differenciálásánál, a divatcikkek átmenetileg magasabb árának és az elavult termékek árengedményének megállapításánál.

Perspektívában célszerű sokkal aktívabban felhasználni a fogyasztói árak csökkentését mint az életszínvonal-növelés egyik eszközét. Ez elsősorban a nem mezőgazdasági nyersanyagból készült közszükségleti cikkekre vonatkozik, amelyeknél az árcsökkentés (a megfelelő előfeltételek megléte esetén) elősegíti a termelésük bővülését, és ez kedvező mind a lakosságnak, mind az államnak.

8. Növelni kell az árrendszer fejlődése, perspektivikus tervezésének és prognosztizálásának tudományos színvonalát, és azt minden szinten a népgazdasági tervezés szerves részévé kell tenni, erősíteni kell az ártervezés kapcsolatát az anyagi és a pénzügyi tervezéssel, népgazdasági komplexumonként meg kell tervezni a kölcsönösen összefüggő árak fejlődését. Ha nincsenek perspektivikus tervfeladatok az árszint- és az árarány-változásokra, ha ezeket a változásokat nem vesszük figyelembe az anyagi termelés optimális arányainak kialakításánál, a műszaki fejlesztési politika és a szociálpolitika perspektíváinak kidolgozásánál, akkor nem biztosíthatjuk terveink maximális hatékonyságát és nem valósíthatjuk meg azt az általános irányvonalat, amelyet az SZKP programja jelölt ki az árak fokozatos, gazdaságilag megalapozott csökkentésére.

Az árszint- és a különféle árak (termelői, felvásárlási, kiskereskedelmi, külkereskedelmi árak) arányváltoztatási feladatainak és az árképzés tökéletesítésére hozott intézkedések kidolgozásának a népgazdasági terv önálló fejezetévé kell válniok, amit a többi tervfejezettel szoros kapcsolatban kell kidolgozni. Az árfejlődés hosszú távú prognózisának pedig szervesen bele kell illeszkednie a tudományos-technikai prognózisok rendszerébe.

9. Az ármozgások tervszerű irányítása új, fokozott követelményeket állít a közgazdaságtudomány elé, fiatal, most formálódó ága, a tervszerű árképzés tudománya elé. Ki kell szélesíteni az ármozgások törvényszerűségeinek és tényezőinek kutatását, a tudományos-technikai forradalom és az áralakulás kapcsolatának, valamint annak vizsgálatát, hogy mi az árak szerepe az életszínvonal emelésében és a kommunista építés társadalmi-gazdasági feladatainak megoldásában. Nem kevésbé fontos az ártervezés és -prognosztizálás módszertani kérdéseinek következetes ki-

dolgozása, az árszint stabilitását és tervszerű csökkentését célzó irányvonal megvalósítása, a normatív-parametrikus módszerek, a gazdaságmatematikai modellek és a számítógépes eljárások meghonosítása az árképzés és az ártervezés gyakorlatában.

A feladat az, hogy a tudományos erőket az elméletileg legkiélezettebb, szociálpolitikai és gyakorlati tekintetben legfontosabb és kevéssé kidolgozott kérdések kimunkálására összpontosítsuk, és ezzel új lépést tegyünk előre mind a közgazdaságtudomány fejlődésében, mind a tervgazdaság egész árrendszere tudományos megalapozottságának és hatékonyságának növelésében.

Tartalom

Előszó 5

A szerző előszava 11

I / A tervár mint a szocialista gazdaság kategóriája 15

1. Az ár tartalma a tervgazdaságban 15
2. Az áralakulás tervszerű irányításának szükségessége 20
3. Demokratikus centralizmus a tervszerű árképzésben 25

II / Az áralakulás törvényszerűségei és tendenciái 36

1. Az érték és az árak változásának törvényszerűségei 36
2. Az áralakulási tendenciák a Szovjetunióban 47
3. Az árrendszer fejlődésének új szakasza 76

III / Távlati ártervezés 85

1. A távlati ártervezés sajátosságai és az árpolitika fő feladatai 85
2. Az árrendszer fejlődésének tervezése a népgazdasági komplexumok szerint 99

IV / Az önköltség alakulása és hatása az árak mozgására 128

1. Az önköltség és az árak alakulásának kölcsönös kapcsolata 128
2. A termelési és a forgalmi költségek alakulásának tendenciái 133
3. Az önköltségcsökkentés alapvető tényezői 140

V / A tisztajövedelem-normatívák és az árak alakulása 151

1. A tisztajövedelem-normatívák szerepe a tervszerű árképzésben 151
2. A népgazdasági tisztajövedelem-normatívák 153
3. Az ágazati jövedelmezőségi normatívák és az ármodell 157

4. A termékek jövedelmezőségi normatívái 176
5. Az önelszámoló jövedelmezőségi normatívák 182
6. A forgalmiadó-kulcsok 188

VI / A tudományos-technikai haladás hatása az árak alakulására 192

1. A tudományos-technikai forradalom és a termékek viszonylagos olcsóbbodása 192
2. A termelési-technikai rendeltetésű termékek viszonylagos olcsóbbá tételének módszerei 203
3. A termékválaszték megújításának és a minőség változásának hatása a fogyasztói árak alakulására 215

VII / A kereslet és kínálat figyelembevétele az ártervezésben 228

1. Az „egyensúlyi ár" koncepciója és az áralakulás a tervgazdaságban 228
2. A kereslet és kínálat figyelembevétele a perspektivikus ártervezésben 234

Összefoglalás 243

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
A borító és a kötésterv Jordán Gusztávné munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
Műszaki szerkesztő Szakos Zsuzsa
A szedést 1975. VII. 17-én kezdték meg
Megjelent 1976. III. 10-én, 3800 példányban
Terjedelme 15,5 (A/5) ív
75.1241/1/3312 – Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató

24.— Ft